

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

ІНСТИТУТУ ПОЛІТИЧНИХ
І ЕТНОНАЦІОНАЛЬНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ
ІМ. І.Ф.КУРАСА
НАН УКРАЇНИ

2010 2(46)

березень – квітень

Засновник: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України; Президія НАН України

Видається: з 1997 р. — книжкова серія; з 2009 р. — періодичне наукове видання

Періодичність: 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію: Серія КВ №15861-4333Р від 26.10.2009

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата політичних та історичних наук (Постанова ВАК №1-05/6 від 16.12.2009)

Головний редактор: *Левенець Ю.А.* — доктор політ. наук, академік НАН України

Заступник головного редактора: *Майборода О.М.* — доктор історичних наук

Відповідальний секретар: *Перевезій В.О.* — кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Бевз Т. А. — доктор історичних наук

Войналович В. А. — доктор політичних наук

Кармазіна М.С. — доктор політичних наук

Котигоренко В.О. — доктор політичних наук

Михальченко М.І. — доктор філософських наук, член-кореспондент НАН України

Нагорна Л.П. — доктор історичних наук

Панчук М.І. — доктор історичних наук

Пахарев А.Д. — доктор політичних наук

Рафальський О.О. — доктор історичних наук

Рудич Ф.М. — доктор філософських наук

Солдатенко В.Ф. — доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України

Шаповал Ю.І. — доктор історичних наук

Шкляр Л.Є. — доктор політичних наук

**Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України
Протокол №1 від 04.03.2010 р.**

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2010

ШАНОВНІ КОЛЕГИ,

звертаємо Вашу увагу на те, що, починаючи з №4/2010, вступають у дію нові правила до оформлення матеріалів, що претендують на публікацію у «Наукових записках»

Зверху праворуч вказується **прізвище, ім'я і по батькові** автора, науковий ступінь, вчене звання, посада, місце роботи (без скорочень). По центру – назва статті. Далі обов'язково подається коротка **анотація (abstract)** українською й англійською мовами, а також **ключові слова (keywords)** обома мовами; Англійськомовна аотація містить також ім'я та прізвище автора і назву статті.

Згідно з вимогами ВАК України, матеріали повинні містити:

- постановку проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор;
- виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки і перспективи подальших досліджень.

Обсяг статті — до **0,5 друк. арк.** (до 20 000 знаків із пробілами)

Формат файлу — WORD (doc, rtf). Формат сторінки — А4. Поля: ліве — 3 см, праве — 1 см, верхнє — 2 см, нижнє — 2 см. Рекомендований шрифт — **Times New Roman**, кегль — **14**, відстань між рядками — **1,5** інтервали;

Графіки, рисунки (формат JPG, EPS) і таблиці (формат WORD) можуть бути безпосередньо в тексті або міститися в окремих файлах.

Посилання на літературу та номер сторінок вказуються у квадратних дужках [**12**; **123**]. Список літератури подається наприкінці статті й оформлюється згідно з ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади оформлення подані на сайті ВАК у наказі «Про внесення змін до переліків та форм документів, що використовуються при атестації наукових та науково-педагогічних працівників» (за посиланням).

У кінці статті автор надає **інформацію для контактів**: 1) адреса, 2) телефон, 3) e-mail.

ЗМІСТ

Євтух В. Українські ідентичності та перспективи взаємодії України з європейськими та трансатлантичними структурами	5
Рафальський О. Регіоналізм в Україні: проблеми і перспективи	22
Кучабський О. Проблема федералізму в контексті адміністративно-територіальної реформи в Україні	29
Зварич І. Регіональні особливості етнополітичних процесів у контексті електоральних настроїв українського суспільства	41
Красівський О. Проблеми регіоналізму в умовах європейських інтеграційних процесів	48
Панчук М. Політичні контексти етнонаціональної пам'яті	59
Войналович В., Кочан Н. Регіональні особливості інституалізації релігійного простору України	76
Макаренко Н. Національна ідентичність: особливості регіонального виміру	100
Ляшенко О. Участь етнополітичних партій у політичному процесі в Україні: досвід і перспективи	117
Ковач Л. Мовна ситуація та мовна політика в Україні	138
Ніколаєць Ю. Українізація наприкінці ХХ ст. — на початку ХХІ ст.	158
Калакура О. Етнокультурний діалог як чинник формування міжнаціональної злагоди	169
Марчук Н. Роль і місце Карпатської України в процесі самоідентифікації русинів Закарпаття	179
Дем'яненко Б. Українські ЗМІ в конструюванні політичної реальності і віртуалізації політичного процесу (помірковані технології)	189

Геник М. Проблема української меншини в Польщі у процесі міжнаціонального примирення	207
Жовківська Г. Особливості німецької імміграційної політики в контексті глобального змагання за «кращі уми»	222
Азізян С. Міжнародні відносини в Західній Україні: галицькі вірмени і Голокост (1941–1944 рр.)	233
Аникин В. Этническая терпимость как историческое явление: уроки Молдовы	245
Панасюк Л. До витоків білінгвізму в Україні: мовна асиміляція населення українських міст в межах Речі Посполитої та Російської імперії	258
Ярмоленко М. Етносоціокультурні трансформації на Українсько-Польсько-Білоруському пограниччі у 40-ї роки ХХ ст.	274
Відомості про авторів	285

УКРАЇНСЬКІ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВЗАЄМОДІЇ УКРАЇНИ З ЄВРОПЕЙСЬКИМИ ТА ТРАНСАТЛАНТИЧНИМИ СТРУКТУРАМИ

The article deals with influence of identities of Ukraine's population upon its interactions — from negotiations to entry — with international organizational structures such as the European Union, the Council of Europe, the NATO. Analysis is carried out on the base of historical factology and data of numerous sociological surveys of Ukrainian citizens taking into consideration demographic, ethnic, regional, political and information factors. The dynamics of Ukrainian identities and causes which determine this dynamics during last decade and prospects of the interaction Ukraine with European and Transatlantic structures are in question too.

У статті досліджується вплив ідентичностей населення України на її взаємодію — від перемовин до вступу — з міжнародними організаційними структурами, зокрема, Європейським Союзом, Радою Європи, НАТО. Аналіз вибудовується на основі історичної фактології та даних чисельних соціологічних опитувань громадян країни з врахуванням демографічного, етнічного, регіонального, політичного та інформаційного чинників. До того ж, з'ясовується динаміка українських ідентичностей та фактори, котрі зумовлюють цю динаміку впродовж останнього десятиліття, перспективи перебігу взаємодії України та європейських й трансатлантичних структур.

Приводом для написання цієї статті стала моя участь у представницькій конференції «Ідентичність та інтеграція в нову Євразію», організовану Центром євразійських, російських та східноєвропейських досліджень» Джорджтаунського університету (Вашингтон, США, 14–15 квітня 2008 р.), де головним модератором виступив колишній президент Польщі Олександр Квасьневський¹.

Для ефективної й адекватної дискусії щодо зазначеної теми потрібно чітко визначитися з розумінням двох понять — «взаємодія» та «ідентичність» — щоб адекватно їх операціоналізувати.

Отже, термін «взаємодія», виходячи з нашого контексту, пропоную трактувати у широкому його сприйнятті й розумінні, аби покрити досить-таки просторове поле функціонування самого

явища «взаємодія». Передусім, ця інтерпретація здійснюється у найбільш, як на мене, адаптованій для розгляду поставленої проблеми концепції інтеракціонізму². З цього погляду, взаємодія — це вид дії, яка виникає тоді, коли два чи більше об'єктів впливають один на одного й, власне, двосторонній вплив є ключовим моментом у концепції інтеракціонізму³. У конкретній реалізації — це система безпосередніх й опосередкованих контактів, спілкування, зв'язків, відносин на індивідуальному й груповому рівнях в усіх сферах суспільного життя, у процесі яких здійснюється обмін різноманітною інформацією, створюються союзи, реалізуються спільні проекти тощо. Вищою формою взаємодії виступають інституалізовані союзи, й її найефективніші результати досягаються тоді, коли ця взаємодія відбувається у рамках цих союзів (які, до речі, й самі можуть бути наслідком тієї ж самої взаємодії), що веде до формування великих інтегративних суспільних систем. Прикладами останніх є, скажімо, Рада Європи (РЕ), Європейський Союз (ЕС), НАТО, Єдиний економічний простір (ЄЕП) тощо.

Для мене цілком очевидно, що ідентичність (ідентичності) населення, окремих груп великою мірою визначає позиції еліт й широкої громадськості щодо взаємодії й, зокрема, інтеграції будь-якої країни, й, безумовно, України, у європейські та трансатлантичні та іншого роду процеси й структури (у ширшому сенсі — інтегративні системи), а зрештою, й у європейський і міжнародний простір. Власне, у цій статті я буду намагатимуся показати цю залежність.

Структурно-тематично мій виклад і аргументацію я вибудовую таким чином:

1) я вважаю, передусім необхідно визначитися з базовими у цьому контексті поняттями «ідентичність», «ідентичності», а також критеріями класифікації ідентичностей в українському контексті; відтворити маркери ідентичностей, зокрема національної. Хоча у ході нашого викладу я і не буду вдаватися у деталізацію їх валідності й адекватності тій чи тій ситуації, але завжди буду пам'ятати про необхідність врахування того моменту, що ці маркери, як, зрештою, й ідентичності, мають різні форми вияву, принаймні на трьох рівнях:

а) у теоретичних уявленнях науковців — дослідників проблем соціокультурних та етнополітичних ідентичностей;

б) як вони функціонують у практиках;

в) як вони (маркери, а у кінцевому підсумку й ідентичності) інтерпретуються й використовуються елітою, принаймні тією її

частиною, яка визначає або ж регулює процес взаємодії та входження України у європейські та трансатлантичні структури;

2) розглянути фактори та причини, які впливають на зміст та динаміку ідентичностей;

3) спроектувати шляхи подолання розбіжностей та посилення засад сконсолідованої української ідентичності й координації її функціонування у контексті сучасних глобалізаційних процесів, у більш вузькому сенсі — інтеграційних процесів;

4) з-поміж великої кількості трансатлантичних та європейських структур для чинного аналізу я обираю Європейський Союз, Раду Європи, Північноатлантичний Союз (НАТО), саме ті, стосовно яких у українському суспільстві точиться гостра дискусія, а також побіжно Всесвітню організацію торгівлі (ВОТ), навколо якої впродовж багатьох років тривали суперечки й яка спонукала Росію до спроб тиску на Україну, принаймні щодо формування громадської думки. У цьому контексті зазначу, що стосовно РЄ та ВОТ в українському суспільстві сформувалася більш-менш позитивна думка, що дозволяє розраховувати на підтримку стосунків України з ними у такому ракурсі, який витримується сьогодні, більше половини населення країни⁴.

Сьогодні ми можемо констатувати, що у соціогуманітарних науках є багато визначень поняття «ідентичність», а також їх типів⁵. Проаналізувавши їх масив, пропоную узагальнене визначення, яке може бути застосоване у контексті нашого обговорення проблеми, а саме — у ракурсі залежності перспектив взаємодії України з міжнародними структурами й, безумовно, її участі у них.

На мій погляд, ідентичність — це парасольковий термін, який, з одного боку, використовується самим носієм цієї ідентичності для відтворення розуміння самого себе як складної, особливої істоти, а з іншого, — є вираженням сприйняття індивідуума іншими. Власне, ідентичність має два аспекти: внутрішній, пов'язаний з самоідентифікацією особи, та зовнішній — її ідентифікація іншими. Зверну увагу — другий аспект є важливим у плані можливого маніпулювання процесом формування громадської думки стосовно тієї чи іншої ситуації, у нашому випадку, поведінки індивідів у ході вироблення їх ставлення до того чи іншого вибору й під час голосування за той чи той вибір. До речі, такі ситуації виникають під час парламентських та президентських виборів.

Отже, найбільш поширеним визначенням, принаймні у соціогуманітарних науках, ідентичності є таке: ідентичність — процес

або ж результат ідентифікації (співвіднесення) індивідуума себе або ж іншими з тією чи тією групою, територією, країною, нацією, етнічністю або віднесення індивіда іншими до перерахованих категорій⁶. У рамках зовнішньої ідентифікації зазвичай ідентичності конструюються штучно, дуже часто, виходячи із мети, яку ставлять ті, хто ідентифікує індивіда. Рівень їхньої адекватності реальному стану речей залежить від рівня інформації та знання про предмет її можливості поля, у якому перебуває об'єкт ідентифікації. Залежно від поля та критеріїв, що кладуться в основу класифікації, розрізняється кілька типів ідентичності: 1) просторово-територіальна ідентичність: співвіднесення з конкретним місцем проживання (локальна), регіоном (регіональна), країною (геополітична), континентом (континентальна), з усім світом (ідентифікація себе як громадянина світу); 2) політико-громадянська ідентичність: усвідомлення себе громадянином конкретної держави (громадянська), належність до нації — політична нація, нація-держава (національна), належність чи прихильність до політичних структур суспільства (політична); 3) соціокультурна ідентичність: занесеність у соціальні структури й соціальні відносини (соціальна), ідентифікація з певною системою культурних цінностей (культурна), співвіднесення себе з тією чи іншою етнічною спільнотою або якісними (етнокультурними) характеристиками, властивими цій спільноті (етнічна); 4) релігійна ідентичність: сповідування відповідної релігії, вірувань. Для нашого дослідження особливої ваги набирають два перші типи ідентичностей, хоча б тому, що вони фіксують результати їх формування, тобто, ми маємо можливість оцінювати настрої громадян і співвідносити їх з реальними перспективами наближення до міжнародних структур чи віддалення від них. Зрештою, перелік ідентичностей не обмежується вищезгаданими. Скажімо, у рамках соціальної ідентичності можна виділити ідентичності, пов'язані з формуванням професійних груп, з гендерними чинниками, з майном, або ж ідентичності, базовані на расових ознаках тощо⁷. У нашому контексті важливо враховувати ще одну класифікацію ідентичностей: залежно від суб'єкта та кількості носіїв усвідомлення належності до певної групи ідентичність поділяється на індивідуальну та колективну. Цей момент відіграє важливу роль у формуванні позиції щодо, у нашому випадку, вступу України до міжнародних структур — зазвичай колективна поведінка має перевагу над сукупністю індивідуальних думок. Це особливо виявляється під час проведення

опитувань, референдумів тощо. Потрібно враховувати й ту обставину, що ідентичність — це завжди продукт соціальної взаємодії індивідів у просторово-територіальних, соціопсихологічних, етнокультурницьких, політико-громадянських полях, що у висновку має принаймні два важливі наслідки: **1)** продукує нові ідентичності, а отже, і нові типи груп й інституцій; **2)** формує умови для діалогу чи протистояння акторів суспільних процесів. Ці особливості мусять бути відтворені під час аналізу результатів опитувань громадської думки й з'ясування можливих її (думки) впливів на прийняття рішень владними структурами щодо вступу (приєднання, інтеграції) до тих чи інших міжнародних структур або взаємодії з ними.

Серед численних факторів, які впливають на формування ідентичностей, а отже, й на визначення інтегративних бажань населення і, відповідно, їх тиску на прийняття рішень, я пропоную виділити такі: **1)** етнічний склад населення (особливості його формування); **2)** поселенська структура населення з врахуванням етнічного чинника; **3)** формування географічних меж нинішньої території України (належність її частин до тих чи тих етнополітичних організацій — держав); **4)** політичні орієнтації (політизація життєдіяльності суспільства), поділ території України на сфери партійного впливу; **5)** міграції (внутрішні й зовнішні); **6)** ступінь взаємодії компонентів етнонаціональної структури населення України з країнами походження носіїв тієї чи іншої етнічності; **7)** можливості інформування населення про сутність діяльності трансатлантичних та європейських структур (регіональна, етнічна специфіка).

Ведучи мову про формування етнічного складу населення України і його поселенську структуру та, певною мірою, його сучасну динаміку, я обмежусь констатацією кількох моментів, які, на мою думку, є визначальними у контексті постановки й дослідження проблеми. З-поміж таких виділяю такі:

1) наявність автохтонного й аллохтонного населення (їх нащадків). Перші це ті, хто постійно проживав на теренах нинішньої України, власне, самі слов'янські племена, що склали основу для формування українського, російського й білоруського етносів. При цьому український етнос практично повністю зосередився на території України у її теперішньому вимірі, а щодо російського та білоруського, то лише їхні невеликі частини залишилися в Україні. Другі — ті, хто у різні часи оселилися на теренах України (євреї, поляки, вірмени тощо).

Отже, до нинішньої багатоетнічності складу українського суспільства спричинилися два фактори: а) міграція та б) виокремлення самостійних народів із древніх слов'янських племен, котрі проживали на території Київської Русі.

2) оскільки закономірності та особливості формування й динаміки етнічного складу населення України можна прослідкувати на прикладі поселення вихідців з різних етносів у різні історичні періоди, то цей момент мусить враховуватися у нашому викладі. Упізнавальність етнонаціональної палітри безумовно визначають найбільш чисельні етнічні спільноти та спільноти з усталеними культурницькими й етнодемографічними традиціями. У цьому контексті варто зазначити, що для поселенської структури етнічних спільнот України властиве переважно дисперсне розселення, хоча у певних регіонах зберігаються компактні поселення, де представники тих чи інших етнічностей становлять відчутний відсоток населення того чи іншого регіону. Я буду звертатися переважно до етнічних спільнот, які певним чином впливають на формування підходів в українському суспільстві щодо взаємодії України з міжнародними структурами й у той же час є об'єктом інформаційного впливу з боку зацікавлених кіл в етнічних батьківщинах: поляки, росіяни, румуни, словаки, угорці й, певно мірою, молдовани.

Переписи населення засвідчують, що на сьогодні компактні поселення росіян поширені у Харківській, Луганській, Сумській та Донецькій областях, а також на півдні Миколаївської, Херсонської та Одеської областей. Регіонами з великою концентрацією росіян можна також назвати Дніпропетровськ, Запоріжжя та Київ. Саме тут сконцентрована значна частка представників російської етнічної спільноти. Однак найбільший їх відсоток серед населення регіону — в Автономній Республіці Крим (понад 50%). Білоруси розселені здебільшого у прикордонних районах між Республікою Білорусь та Україною. Поселення поляків в Україні мало місце передусім у Східній Галичині та в ареалах на правому березі Дніпра. Нині переважна більшість поляків проживає у змішаних українсько-польських селах Вінницької, Хмельницької та Житомирської областей, а також у містах Київ, Львів, Рівне та Чернівці. Молдовани також належать до чисельної меншини України: компактні молдавські поселення виникали у прикордонних українських регіонах.

Представники таких етнічних меншин, як угорці, румуни, греки і вірмени, оселилися в Україні за різних історичних умов.

Наприклад, угорці селилися на території нинішньої Закарпатської області у IX столітті. Міжетнічні відносини, що були характерними для багатоетнічної Австро-Угорської монархії, залишили свій особливий відбиток у цих регіонах, де досить рельєфно відчувалися угорський менталітет і традиції. Перші румунські поселення в Україні були засновані селянами з північно-західної Валахії і південної Трансильванії. Як і у вищезгаданому випадку, етнічні румунські общини відіграють важливу роль у сучасному політичному житті регіону.

Необхідно зважити на той факт, що вимір етнонаціональної динаміки не обмежується лише кількісними показниками, він має ще і якісні характеристики. Останні пов'язані з етнокультурними традиціями, які змінюються й трансформуються внаслідок взаємодії представників різних етнічних спільнот, що має місце у рамках одного й того самого етнополітичного організму (ЕПО), у нашому випадку Української держави. Ідеться про ті характеристики, які набуваються у висліді історичного розвитку спільнот й великою мірою визначаються їхньою належністю до тієї чи іншої групи, сім'ї народів. В Україні, наприклад, представлені вихідці із 14 сімей народів (усього їх у світі 58) та із 18 груп (усього їх 300)⁸.

Таким чином маємо змогу зафіксувати важливий для нашого аналізу фактор — поліетнічність складу населення та деякою мірою компактне розміщення кількох його компонентів (поляки, росіяни, румуни, татари, угорці).

Наступний чинник — належність певних частин нинішньої території України у різні періоди історії до різних етнополітичних організмів та близькість до, або віддаленість від країн походження представників етнічних спільнот. Нагадаю, що частини території нашої країни перебували деякий час у складі таких держав: Австро-Угорщина, Польща, Росія, Румунія, Чехословаччина. На сьогодні Україна межує: на Заході — з Польщею, Словаччиною, Угорщиною; Південному Сході — з Молдовою та Румунією; Північному та Південному Сході — з Білоруссю й Росією. Ніхто не може заперечувати впливу фактора історичного перебування частини нашого населення у складі інших держав, а також «сусідської» взаємодії на формування ставлення громадян України до міжнародних структур та співробітництва з ними. У зв'язку з цим виявляється ще один досить своєрідний чинник впливу на формування ідентичностей (сконсолідованої та окремих — ситуативних) — пограниччя, де внаслідок інтенсивної взаємодії

носіїв різних етнічностей творяться свого роду ідентичності⁹, які, за моїми спостереженнями, стримують формування цілісних підходів до визначення позицій українського населення щодо вступу України у міжнародні структури.

Залежність орієнтацій, можливо, трохи іншого характеру, прослідковується й від партійно-політичного чинника. Сьогоднішні соціологічні дослідження (особливо під час президентських та парламентських виборів) однозначно засвідчують наявність «зон партійно-політичного впливу», які великою мірою корелюються зі своєрідними регіонами, якщо не з стійкою парасольковою ідентичністю, то принаймні з ситуативною. Я не буду ідентифікувати політичні сили, у цьому контексті достатньо загальної констатації факту. Цей момент надто важливий для логіки моїх роздумів про вплив тих чи інших чинників на формування ідентичностей, певною мірою штучно конструйованих (як у цьому випадку), на орієнтації населення регіонів, а згодом і на перспективі вступу України до трансатлантичних та європейських структур. Це особливо чітко виявляється тоді (наприклад, НАТО), коли існує чітко окреслена поляризація населення й коли виникає необхідність проведення референдумів, дослідження соціологів, передусім системні від Інституту соціології НАН України (Українське суспільство. Соціологічний моніторинг) та Центру імені Олександра Разумкова.

В останні роки міграційний чинник впливає на різні сфери суспільного життя нашої країни; цей вплив відчувається й у сфері, яку я аналізую. Принаймні я хотів би звернути увагу на зв'язок міграційних процесів з перспективами вступу України у європейський та міжнародний соціальний, культурний простори, зокрема й через входження до структурованих інституцій, які визначають якщо не стовідсотково, то значною мірою, тенденції розвитку, особливо країн Європи. Наведу два спостереження:

а) Україна стає дедалі активнішим актором цих процесів — мається на увазі той факт, що вона одночасно є країною входу й країною виходу мігрантів¹⁰. До речі, для мого аналізу більш привабливою є Україна як країна виходу;

б) носії міграційних настроїв, які становлять досить-таки чималу кількість, більш відкриті євроінтеграційним перспективам Україні, аніж ті, хто не збирається іммігрувати. Й певний потенціал посилення європоцентричних та трансатлантичноцентричних тенденцій варто шукати саме у міграційно, точніше, еміграційно

налаштованому середовищі, оскільки більшість із них висловлює думку про еміграцію, пов'язуючи її з європейськими країнами, Сполученими Штатами Америки та Канади.

Тепер поглянемо, що показує нам аналіз взаємодії компонентів етнонаціональної структури українського суспільства (етнічних спільнот — національних меншин) з батьківщинами їх походження у контексті розгляду нашої проблеми. Зверну увагу на те, яким чином цього роду виклики впливають на консолідацію українського суспільства у напрямкі формування української політичної (пов'язаної з єдиним українським етнополітичним організмом — державою) ідентичності, що забезпечує його єдність й визначає можливості розв'язання актуальних, часто дискусійних проблем суспільного розвитку. Історично ситуація склалася таким чином, що найбільш інтенсивно, великою мірою безпосередньо, ця взаємодія спостерігається з країнами походження, які межують з Україною. Тут маємо дві групи країн, а отже, й дві групи впливу (передусім ідеться про етнічний фактор — вплив через підтримку тих чи тих ідей, які генеруються у цих країнах): 1) північно-східна — Росія й Білорусь; 2) західна й південно-західна — Польща, Румунія, Словаччина, Угорщина. Із цього переліку я виключаю Молдову й ставлю її окремо, оскільки у самостійному плані вона не справляє помітного впливу на перебіг консолідаційного процесу української (у політичному сенсі слова) ідентичності. У цьому контексті цей вплив (мається на увазі той, який може здійснюватися через присутність в українському суспільстві молдовської етнічності) сам по собі є конфліктогенним: з одного боку, Росія (через фактор Придністров'я, яке перебуває під тотальним тиском Росії) прагне формувати громадську думку українських молдован з тих чи інших питань, а з другого — румунський чинник значною мірою відбивається у настроях молдован, які проживають в Україні.

Розглядаючи ці дві групи впливу, *a priori* очевидно, що вони діють у різних напрямках. Російський чинник орієнтується на відрив (хочу стверджувати, на виключення, принаймні заваді) України від європейських інтеграційних процесів, як також ізоляції її від трансатлантичних можливостей. Інший чинник (особливо Польща), навпаки, прагне посилювати глобалістичні устремління частини українського населення й владних структур України. Прикладів такої різновекторності сьогодні легко віднайти, порівнюючи деякі заяви та вчинки офіційних кіл та їх рефлексію

у середовищі етнічних спільнот, своїм походженням пов'язаних зі згаданими країнами, а також проросійськи налаштованих політиків.

Чинник інформованості українського населення, зокрема й іноетнічного походження, також відіграє свою роль у формуванні сконсолідованої ідентичності, передусім щодо ставлення до ідеї вступу України у європейські та трансатлантичні інституалізовані структури. Інформація може надходити двома шляхами: 1) безпосередньо на території України завдяки діяльності українських урядових та громадських організацій й міжнародних центрів, які працюють в Україні згідно з домовленостями, скажімо, представництва Європейського Союзу, Ради Європи, Центр НАТО тощо; 2) через представників етнічних батьківщин, які відвідують Україну, через спілкування представників материнської й української частин відповідного етносу, зазвичай російського, оскільки під таким потоком інформації перебувають саме вихідці із російської етнічної спільноти України. Хочу застерегти, що інформативний вплив, пов'язаний з інтеграційними настроями, становить лише частку, можливо, й не дуже вагому, інформаційного масиву, який формується під час зазначених заходів. Якщо обсяги інформації з першого джерела можна виміряти, то з другого — практично неможливо, оскільки вона надходить з різних джерел: зустрічі російських політиків з російською діаспорою в Україні, забезпечення громадських організацій російської національної меншини засобами масової інформації, використання всесвітніх зібрань російської діаспори у Росії тощо. Певною мірою така ж сама ситуація спостерігається й серед представників діаспор, етнічні батьківщини яких знаходяться на захід від України. Різниця лише у тому, що у першому випадку переважний масив інформації спрямований на формування такого іміджу міжнародних структур, передусім НАТО, який не стимулює євро- та трансатлантичні устремління, зокрема у представників проросійськи налаштованої частини українського суспільства, а у другому — навпаки, інтегрованість Польщі, Румунії, Словаччини та Угорщини в міжнародні структури об'єктивно сприяє поширенню й зміцненню такого роду устремлінь. Однак за будь-яких обставин потоки інформації, зв'язаної саме з наявністю відповідних етнічних спільнот, мають чітко окреслений регіональний характер — на місця компактного розселення тих чи тих етнічних спільнот (Автономна Республіка Крим, Закарпатська та Чернівецька області).

Зважаючи на обмежений обсяг статті, наведу лише кілька прикладів. Для нашого аналізу достатньо калькулювати цей факт, фіксуючи проблемності формування цілісної (свідомо не вживаю слово «єдиної») української ідентичності, принаймні стосовно проблеми, яка дискутується у цьому викладі.

На цьому відтинку аналізу проблеми наведу кілька таблиць з соціологічного моніторингу, який з 1992 року здійснює Інститут соціології НАН України, щоб проілюструвати залежність формування українських ідентичностей, зокрема й сконсолідованої, від чинників, про які уже йшлося.

1. Якому шляху розвитку України Ви віддасте перевагу (тут я виділю чотири позиції, що перебувають у взаємозв'язку з запропонованим аналізом (1994–2008 рр.): в першу чергу розширювати зв'язки у рамках СНД (1994–2008 рр.) — від 40,5 до 12,5%; розвивати відносини переважно з Росією — від 16,6 до 10,5%; зміцнювати передусім східнослов'янський блок (Україна, Росія, Білорусь) — від 23,7 (1998 р.) до 29,8% (найвищий показник у 2004 р. — 34,3%); встановлювати зв'язки передусім з розвиненими країнами Заходу — 12,6–17,7%.

2. Як Ви ставитеся до ... Вступу України до Європейського Союзу (2000–2008 рр.): скоріше позитивно — від 56,0 до 44,1%; скоріше негативно — від 9,6 до 18,8% (найвищий показник у 2005 р. — 19,9%); важко сказати — від 34,4 до 36,9% (найвищий показник у 2002 р. — 40,1%).

3. Як Ви ставитеся до ... Вступу України до НАТО (2000–2008 рр.): скоріше позитивно — від 24,9 до 18,0%; скоріше негативно — від 33,5 до 57,7% (найвищий показник у 2006 р. — 64,4%); важко сказати — від 41,5 до 24,1% (найвищий показник у 2002 р. — 42,6%)¹¹.

Поки що в українській соціології немає достатнього масиву досліджень, щоб робити узагальнені висновки про рівень впливу регіональних чи етнічних чинників на відмінності у формуванні ідентичностей, що має безпосередній зв'язок з перспективами взаємодії України з міжнародними структурами. Однак їх достатньо, щоб прослідкувати деякі закономірності. Принаймні результати двох проектів дають підстави для таких тверджень: 1) дослідницький проект «Львів — Донецьк», виконаний львівськими науковцями у 1994 р., 1999 р., 2004 р.; 2) опитування семи етнічних спільнот України, проведене у 2003 році за керівництва професора Володимира Євтуха (на той час Київський національний

університет імені Тараса Шевченка) та професора Вікі Хеслі (університет штату Айова, США).

У першому випадку міститься, на мій погляд, надзвичайно важливий показник: відповідь на питання про спільну з рештою України долю регіону. Маємо таку картину: повністю погодилися з таким твердженням — Львів (1994 р. — 42,7%, 1999 р. — 77,8%, 2004 р. — 85,8%); Донецьк (відповідно: 26,8; 66,1; 54,8%); радше погоджувалися, ніж не погоджувалися — Львів (42,7; 16,5; 11,7%), Донецьк (44,1; 20,4; 19,4%); скоріше не погоджуюсь, аніж погоджуюся — Львів (3,4; 2,4; 1,8%), Донецьк (5,2; 5,9; 11,4%); повністю погоджуюся — Львів (0,3; 1,7; 0,5%), Донецьк (0,7; 2,5; 5,3%).

Характерними у контексті нашого викладу є відповіді на питання **«Якому з можливих варіантів розвитку України в майбутньому Ви надасте перевагу?»**: Україна залишається повністю незалежною, позаблоковою державою (вочевидь, передусім поза НАТО) — Львів (62,2; 43,2; 41,6%), Донецьк (13,3; 18,5; 25,8%); Україна стає великою частиною союзу, що включає Росію — Львів (5,4; 2,3; 2,5%), Донецьк (57,0; 47,0; 55,6%); Україна стає частиною Європейського Союзу — Львів (25,2; 47,3; 47,4%), Донецьк (18,0; 21,5; 6,1%); Україна стає частиною великого союзу, куди також входять країни Центральної і Східної Європи — Львів (5,9; 6,7; 8,3%), Донецьк (6,6; 12,7; 8,1%). У цьому ж плані працює і відповідь на питання про рівень можливої взаємодії з різновекторними структурами. Передусім з Росією та СНД бажають налагоджувати більш тісні стосунки у Львові — 14,1% (1999 р.) та 9,4% (2004 р.), у Донецьку — 73,8 та 87,2%; передусім, з США й країнами НАТО у Львові — 59,2 та 51,5%, у Донецьку — 10,5 та 1,6.

І ще один насичений конкретними прикладами аспект проблеми, який фіксує, як на мене, досить очевидно залежність підтримки громадянами нашої країни прагнення частини населення України й владних структур до більш інтенсивної взаємодії (з інтеграційним наголосом) з європейським й трансатлантичним соціокультурними просторами. Застосовуючи у своєму дослідженні (своєрідному моніторингові) поширену ідеологему **«хтось когось експлуатує»**, соціологи обрали західний напрям. Ось які результати вони отримали: з тезою про те, що, нібито, Захід експлуатує українців повністю погодилися у Львові 1999 р. — 13,0%, 2004 р. — 9,7%; у Донецьку, відповідно, — 21,8 і 30,3%; радше погодилися, аніж не погодилися у Львові — 30,4 та 13,1%, у Донецьку — 30,7

та 29,5%; скоріше не погодилися, аніж погодилися у Львові — 35,7 та 27,7%, у Донецьку — 26,6 та 12,4%; повністю не погодилися у Львові — 11,9 та 38,5%, у Донецьку — 6,9 та 18,4%¹².

Досить виразні результати, які логічно лягають у контекст нашого аналізу, дало соціологічне дослідження «Україна — 2005: політичні орієнтації населення на порозі виборів. Я подаю вибірково за чотирима такими позиціями: 1) євроінтеграційні настрої; 2) зближення з Росією та іншими країнами єдиного економічного простору; 3) зближення з США; 4) вступ до НАТО. Отже, за першою позицією маємо таку картину: Україна в цілому — 19,03%, Львів — 33,87%, Харків — 16,99%, Київ — 27,54%, Крим — 8,57%. За другою позицією, відповідно, — 41,76; 10,21; 47,82; 30,62; 78,02%. За третьою позицією, відповідно, — 4,66; 7,23; 5,07; 8,44; 1,94%. За четвертою позицією, відповідно, — 4,55; 7,83; 2,14; 10,94; 2,16%¹³.

Пошук аргументів для дискурсу з проблеми взаємодії України з міжнародними структурами викликав у мене думку про використання у ньому зафіксованого у соціологічних опитуваннях ставлення громадян нашої країни до таких важливих на нинішній час явищ суспільного життя (суспільної думки), як «національна ідея» та «культурницька традиція». Перше, як на мене, певною мірою віртуальне (воно більше конструюється у роздумах політиків та дослідників й недостатньо усвідомлюється громадською думкою); друге — досить-таки реальне, принаймні більш зрозуміле для великої кількості мешканців України.

Одне з останніх досліджень (2007 р.) такого типу, яким я скористаюся, свідчить, що вражаюча більшість населення України (65%) вважає, що на сьогодні національна ідея не сформована. Для нашого прикладу цікавим буде розподіл за регіонами: виявляється — тут майже немає розходжень. Вони фіксуються у твердженні про її сформованість: західні області — 15%; центр й східні області — приблизно 8–9%. Я не буду вести мову про те, якими чинниками мешканці регіонів наповнюють зміст поняття «національна ідея», але зверну увагу на нечітко визначене його розуміння: такий стан властивий для 30% мешканців західних й 43% південно-східних областей¹⁴. Ведучи мову про національну ідею, я б передусім розглядав її у контексті з таким явищем, як «патріотизм», принаймні у нашому контексті воно багато важить. На питання Центру імені Олександра Разумкова із опитування, проведеного напередодні Дня незалежності 2009 року,

«Чи вважаєте Ви себе патріотом України?» чітко позитивні відповіді за регіонами розподілилися таким чином: Захід — 56,3; Центр — 35,2; Південь — 31,8; Схід — 33,4%¹⁵.

Щодо культурницької традиції, то тут перспективи формування цілісної системи дещо оптимістичніші, що, на мій погляд, може мати позитивні наслідки для згуртування громадян України у своїх ставленнях до тих чи інших явищ її суспільного розвитку. Підстави для такого твердження дають дані згаданого опитування «Культура і мистецтво»: 60 відсотків ідентифікує себе як представників української культурницької традиції; щоправда, регіони певною мірою різняться відповідями своїх мешканців: Захід — 84, Центр — 77, Південний Схід — 39%. Інше опитування (Центр імені Олександра Разумкова, грудень 2005 р.), підтверджуючи попередні приклади, подає дані, які конкретизують мої роздуми з приводу можливостей впливу культурницької традиції на формування сконсолідованої ідентичності громадян України. Цей шлях, вочевидь, залишається нелегким: за рік збільшилася частка прихильників «радянської культурницької традиції» до 19,4% (проти 16,4%); серед етнічних українців лише 43,1% вважає, що у майбутньому буде переважати «українська національна культурницька традиція»; 21,0% вважають, що у різних регіонах переважають різні культурницькі традиції, а 18,7 віддають перевагу «загальноєвропейській традиції»¹⁶.

Ідентифікаційну матрицю українського населення доповнюють й інші дані, пов'язані з визначенням громадян України належними себе до територіальних та політико-територіальних утворень. Їх ми знаходимо у дослідженнях Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова (на мою думку, вони є найбільш адекватними): мешканцями місцевості чи міста, де вони проживають, вважають на Заході — 39,4, у Центрі — 43,1, на Півдні — 29,8, на Сході — 37,0% (по Україні — 38,2%); мешканцями регіону, де проживають громадяни, відповідно: 15,4; 22,9; 24,5; 19,1% (20,4%); мешканцями України в цілому — 34,8; 25,2; 35,8; 32,0% (30,7%); мешканцями Європи — 2,4; 1,8; 3,3; 0,2% (1,6%); мешканцем Землі загалом — 4,0; 1,4; 1,0; 3,3% (2,9%)¹⁷.

Цікаві дані були зібрані під час соціологічного дослідження, проведеного колективами українського й американського університетів — вони підтвердили мою тезу про безпосередню залежність дії трьох чинників (етнічного походження, поселенської

структури та політико-партійних преференцій) щодо характеру формування та змісту українських ідентичностей. В опитуванні брали участь представники семи етнічних спільнот (українці, росіяни, кримські татари, поляки, угорці, євреї, цигани) у чотирьох соціокультурних регіонах (Західна Україна, Центральна Україна, Східна Україна, Південна Україна). Щодо поселенської структури, то: 1) найбільш компактно розселені — кримські татари (Автономна Республіка Крим — майже 99%) та угорці (Закарпатська область — майже 97%); 2) середнього рівня компактність характерна для поляків та циган; 3) достатньо високого рівня розсіяність — у росіян (у певних областях спостерігається досить високий ступень їх концентрації — від 33 до 56% (Харківська, Донецька, Луганська області та Крим)); 4) найвищий рівень розсіяності (по усій території країни) характерна для українців. Для нашого аналізу найбільш релевантними були дві групи питань: 1) пов'язані з визначенням свого ставлення до групи країн та міжнародних організацій (США, Росії, Німеччини, Європейського Союзу, НАТО); 2) пов'язані з оцінкою рівня відносин з країнами Європи, США та Росією. Картина дозволяє зробити таку типологію: серед українців, угорців, кримських татар, поляків в усіх регіонах фіксується значно вищий, ніж у середньому по Україні, рівень їх прихильності до міжнародних структур, зокрема й НАТО (порівнювалися дані цього етносоціологічного дослідження з даними досліджень, які наводилися вище); росіяни у своїх преференціях орієнтувалися переважно на Росію й нижчим був їх рівень прихильності до Європейського Союзу й зовсім низьким до НАТО; євреї за одними й другими показниками перебували у середині преференційної ієрархії; високий ступінь невизначеності був характерний для циган. Особлива позиція фіксувалася у кримських татар, коли йшлося про ставлення до країн Близького Сходу — тут відсоток був досить високим¹⁸. Цей момент важливий для нашого аналізу і його необхідно враховувати, оскільки він впливає на висновок про орієнтації як цієї групи, так і населення України взагалі, зокрема тоді, коли буде вибір «Захід — Схід (без Росії)».

Отже, аналіз конкретних соціологічних даних, фактів історичного розвитку, характеру політичного процесу, логічної вибудови обґрунтування взаємозалежності дії різного роду явищ й подій, їх взаємовпливу та деяких інших чинників дає підстави зробити такі висновки щодо взаємозв'язку між українськими

ідентичностями та перспективами взаємодії з міжнародними структурами, зокрема інтеграції України у деякі з цих структур:

1) поліетнічна строкатість населення країни поки що не стала в Україні, як це прийнято твердити в Європі¹⁹, чинником згуртованості етнополітичного організму й чинником її міцності. Етнічні спільноти України перебувають у стадії відродження (така можливість з'явилася зі здобуттям Україною незалежності й розгортанням демократичних процесів, зокрема у сфері етнонаціонального розвитку), що певною мірою стимулює дезінтегративні процеси й концентрацію уваги на внутрішніх проблемах своїх етнічних спільнот та на змагальності за більш комфортні ніші у соціальній (а подеколи й у політичній) ієрархії українського суспільства. Останнє час від часу зумовлює якщо й не відверту, то приховану конфронтацію — а це, врешті-решт, перешкоджає підтримці сконсолідованого рішення щодо взаємодії України з європейськими та трансатлантичними структурами, що відсутнє перспективу її інтеграції у ці структури;

2) в українському суспільстві спостерігаються дві чітко окреслені тенденції в орієнтації населення щодо взаємодії України з міжнародними структурами: а) більш тісна співпраця з Росією й інтеграція у структури, ініційовані Росією; б) просування до взаємопорозуміння з європейськими та трансатлантичними організаціями й до участі у них. У першому випадку тенденція посилюється з Заходу до Сходу, а у другому — навпаки, зі Сходу на Захід. У цьому процесі чітко прослідковується регіональний чинник з врахуванням етнічного складу населення;

3) наявність відносно значного російського компонента в етнонаціональному складі населення України, а у більш широкому сприйнятті, так званої російськомовної людності, що вочевидь, перебуває під впливом ідеології Росії, яка, безумовно, не вітає євроінтеграційних прагнень України, зменшує інтеграційний потенціал останньої й, натомість, зміцнює східноорієнтаційні тенденції в українському соціумі;

4) чітко виражений регіональний аспект впливу політичного чинника, що результується у преференціях й прихильностях до того чи іншого орієнтаційного напрямку розвитку України, що підтверджується вищенаведеними даними соціологічних досліджень, не сприяє консолідації зусиль українського суспільства на підтримку євро- та трансатлантичних устремлінь й відтермінує вступ України у міжнародні структури;

5) відтік громадян України, передусім тих, хто підтримує її західні орієнтації, послаблює процес формування цілісної ідентичності, зокрема у тій її частини, що зорієнтована на тіснішу взаємодію України з західними міжнародними структурами.

¹ Identity and Integration in the New Eurasia // Center for Eurasian, Russian and East European Studies. — Washington: Georgetown University, 2008.

² Теоретичні засади інтераціоналізму були свого часу запропоновані Максом Вебером, а згодом ця теорія розвивалася у працях багатьох соціологів, зокрема помітний внесок у її розвиток зробили Георг Мід, Герберт Блюмер.

³ Buurman Gerhard M. (Hrsg). Total Interaction. Theory and Practice of a New Paradigm for the Design Disciplines. — Birkhaeuser, Basel, Wien, New York: 2005; Duden Band 5, 4. Auflage 1982, S. 350; Quiring O., Schweiger W. Interactivitaet — ten years after. Eine Bestandsaufnahme und ein Analyserahmen // Medien und Kommunikationswissenschaft. — 2006. — 54.Jg. — S. 5–24.

⁴ Про це, зокрема, свідчать дані опитувань останніх років Центру імені Олександра Разумкова.

⁵ Володимир Євтух. Глосарій. — К., 2009.

⁶ Даниленко О.А. Язык конфликта в трансформирующемся обществе: от конструирования истории — к формированию социокультурных идентичностей. — Вильнюс: ЕГУ, 2007; Соціокультурні ідентичності та практики. — К.: Інститут соціології, 2002.

⁷ Ідентичність як соціокультурний феномен. — К., 2002; Львів — Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні // Україна молода. Спеціальний випуск. — Львів, 2007; Нагорна Лариса. Регіональна ідентичність: український контекст. — К., 2008.

⁸ Підраховано за: Цапок Сергій. Етнодемографічна картина світу. — Львів, 2007.

⁹ Кочан В.М. Феномен пограниччя у соціокультурному вимірі: Автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. філос. наук. — Сімферополь, 2008.

¹⁰ Малиновська О. Україна, Європа, міграції: міграції населення України в умовах розширення ЄС. — К., 2004.

¹¹ Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. — К.: Інститут соціології НАН України, 2008. — С. 506–507.

¹² Львів — Донецьк: соціальні ідентичності в сучасній Україні // Україна молода. Спеціальний випуск. — К. — Львів: Критика, 2007. — С. 317, 320, 327, 334.

¹³ Даниленко О.А. Там само. — С. 349.

¹⁴ Культура і мистецтво. Аналітична записка // www.rb.com.ua. — 2007.

¹⁵ День незалежності. Патріотизм. 21 серпня 2009//www.gazumkov.org.ua

¹⁶ <http://www.pravda.com.ua/news/2007/12/17/68517.htm>

¹⁷ Опитування було проведене у грудні 2005 року.

¹⁸ Holley E. Hansen. National Identity: Civic, Ethnic, Hybrid, and Atomised Individuals // Europe-Asia Studies. — Vol. 61. — Issue 1, January 2009. — P. 1–28.

¹⁹ Multikulturalität und Multiethnizität in Mittel-, Ost- und Südosteuropa/ Herausgegeben von Ernst-Peter Brezovszky, Arnold Supan, Elisabeth Vyslonzil. — Frankfurt am Main: Europäischer Verlag der Wissenschaft, 1999.

Олег Рафальський

РЕГІОНАЛІЗМ В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Rafalsky Oleg. Regionalism in Ukraine: problems and perspectives. Now is actualizes the complex investigation and theoretical generalization of positive Ukrainian experience of regional mechanisms' inculcation of euroregional cooperation and in the same times of problems which restrains these processes. An immediate task is realization of local self-government and reforms of the territorial state system. Now the most acceptable for Ukraine is carry out of regional policy when central power will occupy of narrow ranges of problems only which have general-state and strategical significance. Balanced regional development of any state is a pledge of public peace, national accord and stable economic growth.

Нині актуалізується комплексне дослідження й теоретичне узагальнення набутого Україною як позитивного досвіду впровадження регіональних механізмів регулювання єврорегіонального співробітництва, так і проблем, що стримують ці процеси. Першочергове завдання — здійснення реформи місцевого самоврядування та реформи територіального устрою держави. Найбільш прийнятним сьогодні для України є проведення політики регіоналізації, за якої центральна влада буде займатися виключно вузьким колом питань, що мають загальнодержавне, стратегічне значення. Збалансований регіональний розвиток будь-якої держави є запорукою суспільного миру, національної злагоди й стабільного економічного зростання.

Складний процес становлення української державності, а також незавершеність формування української політичної нації

зумовили актуальність дослідження усього спектра проблем, пов'язаних із міжрегіональними відносинами. Трансформація політичного режиму та налаштування української політики на європейські стандарти вимагає ретельного дослідження явищ, які вже справляють суттєвий вплив на політичні процеси у розвинених демократичних країнах. Одним із таких політичних феноменів є явище регіоналізму¹.

Європейський досвід регіонального розвитку, його інтеграційно-інституціональне забезпечення дає можливість провести системне дослідження проблемних питань, що виникають у процесі міжрегіонального співробітництва. Саме тому актуалізується комплексне дослідження й теоретичне узагальнення набутого Україною як позитивного досвіду впровадження регіональних механізмів регулювання єврорегіонального співробітництва, так і проблем, що стримують ці процеси. Для забезпечення зростаючої активності регіонів України в реалізації євроінтеграційної політики потрібні постійний пошук нових стратегій та механізмів міжрегіонального співробітництва, залучення досвіду функціонування єврорегіонів.

Аналіз глибинних процесів євроінтеграційного розвитку на нинішньому етапі реформування всієї системи управління Українською державою є важливим, насамперед, для розуміння об'єктивних тенденцій формування національних механізмів управління політичними та соціально-економічними процесами, становлення національної стратегії та впровадження адекватної державної політики. До таких процесів на сучасному етапі розвитку держави слід віднести передусім формування інноваційних економічних, політико-правових та соціальних інтеграційних стратегій наднаціонального, національного та регіонального співробітництва з посиленням акцентів щодо регіоналізації суспільних відносин².

Значення децентралізації державної влади посилюється в умовах зростання в масах популярності курсу на європейську інтеграцію, на європейську демократичну традицію, на європейський правопорядок. Рада Європи вже з початку п'ятдесятих років минулого століття в свою політичну програму занесла захист місцевої і регіональної автономності, які є ефективними формами демократичної децентралізації державної влади. Найважливішими документами, що визначають основи місцевої і регіональної демократії в країнах, що входять до Ради Європи, є «Європейська хартія

місцевого самоврядування», прийнята в 1985 році, а також проєкт «Європейської хартії регіонального самоврядування», прийнятий у червні 1997 року. Україна, підписавши без усяких обмежень Європейську хартію місцевого самоврядування, взяла на себе зобов'язання дотримуватися закріплених у ній положень.

Однак на практиці наше законодавство не в змозі повністю налаштуватися на європейські стандарти. І передусім це стосується практичного розв'язання проблеми децентралізації, впровадження ефективної моделі місцевого і регіонального самоврядування. Фактично в Україні досі діє централізована система влади і управління, яка суттєво стримує ініціативу територіальних утворень, а отже, і їх саморозвиток. У наявності очевидна суперечність між намірами владних структур і їх бездіяльністю щодо змін теперішньої територіальної організації влади в нашій державі. Ряд політиків, у тому числі і ті, що перебувають сьогодні при владі, все ще вважають децентралізацію загрозою єдності і цілісності України. Спотворене тлумачення поняття територіальної організації держави заохочує їх до збереження чинної централізованої системи управління територіями. Використовуючи методи психологічного тиску на велику частину громадян нашої держави, які навряд чи розбираються у всіх тонкощах теорії держави і права, такі «захисники» єдності України звинувачують в сепаратизмі тих, хто виступає за якісно нову територіальну організацію влади у державі.

Одна з перешкод на шляху розв'язання проблеми територіальної організації держави — неправильне розуміння принципу унітарності, який трактується як максимальна консолідація влади у центрі, що на практиці обертається обмеженням повноважень регіонів у загальнодержавному розвитку і застосуванням щодо них «середньоарифметичного» підходу, який, зрозуміло, нікого не може задовольнити. Про це вже свідчить протест населення територіальних одиниць проти реформи територіального устрою, запропонованого урядом. У проєкті закону «Про територіальний устрій України» нічого не говориться про статус територіальних одиниць, про їх функції і повноваження, про взаємовідносини центральної і місцевої влади в територіальних одиницях, про територіальну децентралізацію. У зазначеному законопроєкті легко проглядається суто механічний підхід щодо питань об'єднання населених пунктів у громади, укрупнення районів і т.п. Закономірно, що законопроєкт викликав опір більшості територіальних громад України.

Загалом проблеми регіонального розвитку зумовлені недостатністю ресурсного забезпечення, відсталістю економічних процесів, несприятливими історико-географічними передумовами розвитку, малоефективною системою управління, невідпрацьованим механізмом використання наявних ресурсів тощо³.

Проблема здійснення народовладдя на місцевому рівні впирається перш за все у обмежені бюджетні можливості територіальних громад. Глибину фінансових проблем, які постали перед самоврядуванням в Україні, демонструє низка цифр. Рівень бюджетного забезпечення місцевого самоврядування (у євро на душу населення на рік) становить: у Швеції — 2500, у Чехії та Польщі — майже 1600, в Україні — трохи більше 100. Причому, коли в столичному Києві ця цифра сягає майже 400 євро, в обласному центрі Хмельницькому — 20, а в районному центрі Старокостянтинові — 8. А за цим — реальні можливості (чи, точніше, неможливість) вирішувати конкретні питання життя людей.

Звідси випливає першочергове завдання — здійснення реформи місцевого самоврядування та реформи територіального устрою держави. І в цьому сенсі реформа місцевого самоврядування має стати ключем щодо здійснення політичної реформи в дусі народовладдя. Без неї не вдасться сформувати систему ефективною, відповідальною, по-справжньому народної республіканської влади, здатної діяти в інтересах людей.

Досі існує якийсь нез'ясований, без логічного обґрунтування страх розширення повноважень регіонів. Противники регіоналізму вважають це рухом до створення «удільних» князівств і навіть до розпаду єдиної держави. Тим часом, об'єктивний аналіз показує, що Україна є країною багатонаціональною, багатомовною, поліконфесійною, має різновекторні економічні інтереси регіональних еліт. Як справедливо підкреслюють окремі вчені і політики, історично територія України формувалася з різних частин, які протягом певного історичного часу перебували у складі, а отже, і під впливом таких держав, як Польща, Росія, Австро-Угорщина, Румунія, Чехословаччина. Саме ці обставини і зумовили соціально-економічні, ментальні, культурні, конфесійні, лінгвістичні і т.п. відмінності різних регіонів України. Державна політика має полягати не у не виправданому придушенні цих об'єктивних реалій, а в їх перетворенні з чинника потенційної небезпеки на чинник, що зміцнює єдність держави.

З тим, що регіоналізація як форма децентралізації в жодному разі не є загрозою територіальній цілісності держави підтверджує

і європейський досвід, з цим погоджується західна політична думка. Децентралізація сприяє ефективній інтеграції держави як єдиного цілого. Місцевий і регіональний рівні виступають свого роду протидією всемогутності центральної державної влади, її зазіханням на народне волевиявлення. Свободи громадян при такому державному устрої, який передбачає місцеву і регіональну автономність, досягає вищого рівня свого розвитку і захисту. Це справедливо не тільки з погляду розширення прав на участь у політичній діяльності, але і з огляду створення нормальних життєвих умов у місцевих і регіональних масштабах. Той, хто сьогодні вбачає у регіоналізації сепаратизм, не розуміє того, що вдало проведена регіоналізація, наділяючи регіони правом на власне законодавство і самоврядування, може протидіяти сепаратистським тенденціям. Понад те, в ситуації, коли між окремими регіонами, з одного боку, і державою, з іншого, встановлюються тісні економічні і політичні відносини, питання про відокремлення знімається з порядку денного.

Потрібно також зазначити, що порівняння економічної ефективності централізованих і децентралізованих держав свідчить про економічні досягнення в тих країнах, в яких значна частка державних завдань вирішується на місцевому і регіональному рівнях. Найяскравішим прикладом цього є Сполучені Штати Америки.

Таким чином, найбільш прийнятним сьогодні для України є проведення політики регіоналізації, за якої центральна влада буде займатися виключно вузьким колом питань, що мають загальнодержавне, стратегічне значення. До їх числа можна віднести, зокрема, вироблення і реалізацію стратегії загального економічного розвитку країни, здійснення структурної, інвестиційної, фінансової і зовнішньоекономічної політики, регулювання територіальних народногосподарських пропорцій, рівнів соціально-економічного розвитку регіонів і визначення економічного районування України, проведення соціально-демографічної, природно-ресурсної і містобудівної політики, розробку міжрегіональних вимог і стандартів, норм і нормативів, гарантування безпеки країни, захист її інтересів на міжнародній арені, підтримку правопорядку.

Щоб нова система організації публічної влади в Україні стала реальною, необхідно внести відповідні зміни в Конституцію України, а потім і в законодавство України, впроваджуючи принципи децентралізації територіальної організації держави і просуваючись

у напрямі складного державного устрою, різновидами якого є регіоналізм і федералізм.

Проблема регіоналізації України є не стільки теоретичною, скільки практично значущою для життя наших громадян і вимагає найшвидшого її розв'язання. Україна не може залишатися байдужим спостерігачем і не помічати процесів, що відбуваються в Європі, спрямованих на посилення ролі і впливу регіонів на розвиток європейських держав.

У сучасних демократичних країнах особливе значення надається регіональному розвитку і, відповідно, регіональній політиці, яка посіла центральне місце в діяльності як органів державної влади, так і органів місцевого самоврядування. Це пояснюється, передусім, усвідомленням нової ролі самоврядування в розвитку суспільства, а також значним впливом на цей розвиток територіальних утворень, які отримали в Європі назву «регіони». Звідси поява в західній правовій і політичній науках таких понять, як «регіоналізація», «регіональна політика», «міжрегіональна співпраця», «Європа регіонів» тощо.

У цьому контексті важливо наголосити на необхідності посилення регіонального рівня управління шляхом стимулювання розвитку внутрішнього потенціалу регіонів, на відміну від практики перерозподілу ресурсів, що застосовується в Україні на національному рівні або під час імітації інтеграційних процесів.

У європейському розумінні регіон — це територіальне утворення, створене в законодавчому порядку на рівні, який є безпосередньо нижчим після загальнодержавного і наділений самоуправними повноваженнями. 4 грудня 1996 року в Базелі Асамблея європейських регіонів ухвалила декларацію стосовно регіоналізму в Європі, в 1-й статті якої зазначається, що регіон визначається національною конституцією або законом, які гарантують його автономію, самобутність, владні повноваження і організаційний устрій. Говориться також і про те, що регіон може мати власну конституцію, статут або інший закон, який є частиною загальнодержавної правової системи на вищому рівні і встановлює принаймні його владні повноваження і устрій. Статут регіону може бути змінений лише за узгодженням з ним самим. У одній державі можуть бути регіони з різним статусом відповідно до їх історичних, політичних, соціальних і культурних особливостей. Регіон є вираженням певної політичної самобутності, яка може набувати різних політичних форм, що відбиває демократичну волю кожного

регіону обирати таку форму політичної організації, якій він віддає перевагу. У 2-й статті зазначеної Декларації наголошується, що регіон має повний юридичний статус. Базовий устрій регіону включає представницьку асамблею і виконавчий орган. Виконавчий орган підзвітний представницькій асамблеї. Їх організація є виключним правом регіону. Члени представницької асамблеї і виконавчого органу не підконтрольні органам центральної влади, оскільки це перешкоджає вільному виконанню їх функцій. Розмежування повноважень між державою і регіонами встановлюється національною конституцією або законодавством відповідно до принципів політичної децентралізації і субсидіарності⁴.

На жаль, доводиться констатувати, що досі у нас до проблеми управління територіями ніхто ніколи не підходив науково. Такі життєво важливі для розвитку суспільства і держави питання, як територіальний устрій України, організація державної влади (як на місцях, так і в центрі) і територіального самоврядування, адміністративного районування, віднесення населених пунктів до певних категорій і певної підлеглості та багато інших, вирішувалися в Україні протягом десятиліть переважно з суто суб'єктивних позицій, під впливом політичних та ідеологічних чинників, нехтуючи науковим об'єктивним підходом. Майже завжди в державотворчій політиці, яка здійснювалася в умовах тоталітарного часу і панування однієї ідеології, виключався плюралізм думок. Не тільки ігнорувалися неспівмірні рекомендації науки, а й взагалі вважалася некоректною сама постановка питання щодо необхідності наукового підходу до осмислення цих інститутів і категорій.

Підсумовуючи зазначимо, що збалансований регіональний розвиток будь-якої держави є запорукою суспільного миру, національної злагоди й стабільного економічного зростання. Наявність функціональної системи взаємовідносин центр — регіони, системи, яка забезпечує суспільну злагоду й економічний прогрес, є індикатором рівня розвитку в державі демократії й становлення громадянського суспільства. Дієздатність державної регіональної політики є також важливим індикатором готовності нашої країни до її інтеграції в європейську спільноту. Успішне подолання економічної кризи в Україні значною мірою залежить від тісної взаємодії центральних і місцевих органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування, раціонального поєднання загальнодержавних інтересів з інтересами

й особливостями регіонів, що базується, на наш погляд, на принципі регіоналізації.

¹ Регіоналізм як чинник політичного процесу у сучасному українському суспільстві: Автореф. дис. канд. політ. наук: 23.00.02 [Електронний ресурс] / Г.В.Макаров; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2005. — 16 с.

² Становлення та розвиток регіональних механізмів інтеграції України до Європейського Союзу: Автореф. дис. ... канд. наук з держ. управління: 25.00.02 [Електронний ресурс] / А.О. Лавренчук; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. — К., 2004. — 20 с.

³ Організаційно-економічні засади формування та реалізації політики розвитку проблемних регіонів: Автореф. дис... канд. екон. наук: 08.10.01 [Електронний ресурс] / В.Л. Галушак; Полтав. нац. техн. ун-т ім. Ю.Кондратюка. — Полтава, 2006. — 19 с.

⁴ Тихонов В. Концептуальные проблемы децентрализации государственной власти в Украине // Віче. — 2005. — № 9. — С. 62–65.

Олександр Кучабський

ПРОБЛЕМА ФЕДЕРАЛІЗМУ В КОНТЕКСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ РЕФОРМИ В УКРАЇНІ

The article examined the development of the ideas of federalism in Ukraine in terms of historical retrospect, what are the reasons for the urgency of the problem of federalism and analyzed the prospects for future administrative and territorial organization of Ukraine on principles of federalism.

У статті досліджено розвиток ідей федералізму в Україні з точки зору історичної ретроспективи, розглянуто причини актуальності проблеми федералізму та проаналізовано перспективи майбутньої адміністративно-територіальної організації України на засадах федералізму.

До найбільш дискусійних концептуальних питань адміністративно-територіальної реорганізації в Україні слід віднести проблеми федералізації, політичної та етнонаціональної автономії. Зазвичай проблему федералізму в Україні прийнято досліджувати в контексті ймовірних небезпек та загроз удосконалення системи територіального управління.

Аналіз останніх досліджень даної проблеми. Виявлення та оцінка природи федералізму в контексті адміністративно-територіальної організації України ґрунтується на дослідженнях у різних галузях науки. Крім політиків (В.Гриньов, М.Яковина), це питання досліджували вітчизняні фахівці в галузі державного управління та місцевого самоврядування (В.Кравченко, С.Телешун, В.Яцуба), історики (І. Заяць, О.Майборода), економісти (В.Геєць, В.Поповкін), географи (М. Дністрянський, Ф.Заставний, О.Шаблій) тощо. Поряд з цим, у контексті планованої адміністративно-територіальної реформи в Україні проблема федералізму досліджена недостатньо і потребує додаткового системного аналізу. З огляду на це у цій статті ставилося за мету вирішити такі завдання. По-перше, проаналізувати розвиток ідей федералізму в Україні з точки зору історичної ретроспективи. По-друге, з'ясувати причини, внаслідок яких федералізаційні ідеї в Україні не втрачають своєї актуальності. По-третє, дослідити перспективи майбутньої адміністративно-територіальної організації України на засадах федералізму.

Серед концептуальних основ адміністративно-територіальної реформи стрижневе місце безперечно належить питанню державного устрою. Попри те, що Україна згідно зі статтею 2 Конституції є унітарною державою¹, дискусії щодо доцільності її реорганізації на засадах федералізму не припиняються з часу відновлення незалежності у 1991 році. О.Шаблій виділяє дві основні проблеми реформування системи територіального управління в Україні: удосконалення існуючого устрою і федералізацію².

Особливо гостро дилема з приводу вибору між унітарним чи федеративним державним устроєм стояла перед утвердженням Конституції України у 1996 році. Напередодні та одразу ж після відновлення державної незалежності України актуалізувалися намагання інституалізації Донецько-Дніпровського та Новоросійського регіонів. У західних областях діяла Галицька асамблея, що ухвалювала рішення з питань регіонального життя. В Ужгороді діяло т. зв. «Временное правительство Подкарпатской Руси», представники якого проводили відверту антиукраїнську пропаганду, закликаючи до «повної політичної та економічної незалежності» русинів. При цьому відцентрові тенденції та домагання федералізації набували загрозливої динаміки, що, на думку В.Кравченка, спонукало офіційний Київ запровадити інститут представника Президента України в областях і районах³.

Певні загрози сепаратизму в окремих регіонах України мають місце й на сучасному етапі. У статті 7 закону «Про основи національної безпеки України» серед основних реальних та потенційних загроз національній безпеці України, стабільності в суспільстві називаються «прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України»⁴.

Ще у жовтні 1991 року група наукових консультантів Секретаріату Верховної Ради України в загальних рисах підтримала ідею запровадження федеративної форми державного устрою⁵. Досить резонансним питанням щодо запровадження в Україні федеративного устрою стало на етапі підготовки проекту нової української конституції. Значна частина політичних, громадських та державних лідерів Донбасу, Півдня України та Криму активно пропагували закріплення в проекті Конституції України тези про федеративний устрій України, на відміну від зафіксованого в статті 104 унітарного⁶. Декілька проектів Конституції України на початковій стадії їх розробки містили елементи обмеженого федералізму. Зокрема, проект нової Конституції у редакції від 29 січня 1992 року передбачав запровадження на рівні областей (земель) і Республіки Крим адміністративної автономії. Тобто йшлося про формування державно-територіальних одиниць на засадах розмежування нормотворчих, установчих, контрольних і виконавчих функцій, які мали здійснюватися, відповідно, радами і виконавчими комітетами областей (земель). Натомість проект Конституції від 27 травня 1993 року передбачав не лише земельний поділ, а й прямо вказував на суб'єкта відображення регіональних інтересів, територіального представництва — Раду територій Верховної Ради України⁷.

Прихильники федералізації України зазвичай обґрунтовують свою точку зору суттєвими світоглядними, етнокультурними, соціально-економічними розбіжностями між різними регіонами України. Вважається, що «федерація створюється там і тоді, де і коли існують значні відмінності у національно-етнічному складі населення країни, історичних, культурних особливостях, значних територіальних відмінностях»⁸. Один з прихильників федералізації В. Глухов класифікує Україну як «фактично гетерогенну країну, яка логічно тяжіє до федерації, зі значними регіональними відмінностями та напругами»⁹.

Власне, федеративний устрій мав би послужити засобом нівелювання таких, об'єктивно існуючих, міжрегіональних протиріч.

Стверджується, що на засадах федерації можливо створити умови для забезпечення реального народовладдя для полікультурного за багатьма ознаками населення різних регіонів України. У 1993 році ідею федералізації регіонального управління Україною підтримав В.Поповкін, який вважав, що це дозволить погасити можливі регіональні конфлікти, демократизувати адміністративно-територіальний поділ, а Україна від цього загалом тільки виграє¹⁰.

Обґрунтування необхідності для України федеративної форми територіального устрою здійснено в дослідженнях В.Гриньова¹¹. Грунтуючись на історичному досвіді західних демократій, Т.Голікова намагається довести хибність точки зору, що федералізація України обов'язково призведе до сепаратизму¹². Про наявність низки переваг федеративного устрою заявляють також Є.Кулик та С.Яковенко¹³. Низка інших дослідників стверджує про необхідність вдосконалення адміністративно-територіального поділу України з орієнтацією на принципи регіонального управління з наданням регіонам (укрупненим областям) статусу, існуючого при федерально-земельному устрою¹⁴.

Заклики до реорганізації державного устрою України в напрямі до федералізації не знайшли адекватного відгуку і розуміння серед більшості суспільства та політикуму. На сьогодні у свідомості багатьох українців утвердилася точка зору про доцільність саме унітарного способу організації держави. За даними Центру імені О.Разумкова та КМІС у травні 2005 року повністю погоджувалися з ідеєю федеративного устрою України лише 12,6% населення України¹⁵. Результати соціологічних досліджень Київського Інституту проблем управління імені Горшеніна, проведених у 2008 році, зафіксували в Україні 22% прихильників федеративного устрою, з яких найбільше — 51% представляє Донбас¹⁶. Серед науковців панує загалом критичне, а іноді навіть вороже і несприйнятне ставлення до перспективи федералізації України.

Критика федералізму в Україні має двояку природу. З одного боку, ідея федералізму відкидається апріорі як повністю неприйнятна для України, а з іншого — розглядається як одна з ймовірних віддалених перспектив реорганізації її державного устрою. Відсутність підстав для федералізації України пояснюється різними обставинами та аргументами. Наприклад, М.Бортун зазначає, що «Україна відроджує свою державність на етнічних землях української нації, а це виключає умови для національно-державної федерації»¹⁷. У свою чергу, М.Яковина відзначає, що «сама

відсутність суб'єктів федерації підтверджує, що вимога федералізації не має фактичного та юридичного обґрунтування»¹⁸. Натомість М. Дністрянський наголошує на відсутності в Україні історичного досвіду та етнополітичних передумов федеративної організації, а також фактичній відсутності у світі прецеденту і правового механізму перетворення унітарної держави у федеративну¹⁹. Є. Кулик та С. Яковенко застерігають про відсутність в Україні досвіду федеративної організації²⁰. Не бачать вагомих підстав для перетворення України з унітарної держави на федеративну також М. Федчишин та В. Фрончко²¹. Інші науковці пов'язують неготовність нашої країни до федералізації з незначним періодом існування України як самостійної держави, а отже, відсутності стійкого державницького імунітету та неконсолідованості української нації²².

Намагання певних політичних кіл поставити питання про доцільність запровадження в Україні федеративно-територіального устрою на базі давніх історико-географічних регіонів (історичних земель) Ф. Заставний охарактеризував як «протиправну політичну акцію, спрямовану на порушення територіальної єдності нашої держави»²³. Серед ймовірних загроз федералізації України О. Шаблій відзначив: закріплення сформованих у минулому регіональних відмінностей у сфері мови, культури, етнонаціональних відносин; виникнення замість цілісної держави системи відчужених регіонів; стимулювання нового розділу ослабленої України між сусідніми державами і «воз'єднання» її частин, особливо східних, з Росією тощо²⁴. У наукових колах стверджується, що принцип федералізму в Україні не буде працювати на користь держави, оскільки веде до внутрішнього соціально-економічного розбалансування²⁵.

Слабким місцем у концепціях федералізації України називається соціально-психологічна невідповідність самого населення до її запровадження. Світовий досвід свідчить, що федеративна система може бути ефективною лише за умови реального народовладдя на загальнодержавному рівні та дієздатного самоврядування на місцях. Ця обставина була свого часу проаналізована класиком української політичної думки І. Франком. Аналізуючи проблеми державотворення на переломі ХІХ–ХХ століть у Російській імперії, І. Франко дійшов висновку, що утвердження національних автономій та федеративного устрою повинні ґрунтуватися насамперед на демократичних перетвореннях, забезпеченні прав та свобод громадян²⁶.

На безпідставності ототожнення федералізму та демократії вітчизняні науковці неодноразово акцентували увагу. Наприклад, О.Кононопцев відзначав, що «федералізм не є гарантом демократії, а інколи може вступати з нею у протиріччя»²⁷. Суть проблеми зводиться до того, що федералізм може стати ефективним виключно за умови утвердження реального самоврядування. У цьому контексті Т.Ковальчук та С.Тулуб стверджували, що «головним чинником, який унеможливить посилення регіонального сепаратизму, має бути суттєве підвищення статусу окремого населеного пункту як суб'єкта самоврядування»²⁸. Без такого підґрунтя є загроза т. зв. «місцевого тоталітаризму», коли регіональні псевдоеліти за пасивності населення узурпують у своїх руках реальну та необмежену владу. В цьому контексті В. Дейч застерігає, що федералізація України наразі неможлива через недостатній рівень соціальної відповідальності регіональних еліт²⁹. Підтвердженням цієї тези може слугувати вітчизняний досвід боротьби центральної та регіональних еліт за владні повноваження. Як відзначив В.Дергачов, «кримський досвід показав, що перехід до нового політико-адміністративного устрою вимагає часу для формування еліти з психологією, орієнтованою на демократичні принципи місцевого самоврядування»³⁰.

Федерацію часто розглядають як кінцеву мету еволюційної децентралізації системи влади в Україні. Р.Давидов у 1996 році відзначав, що ідея федералізації має право на існування, але поки що залишається передчасною³¹. Вважається, що ефективне управління будь-якою територією неможливе без надання їй широкої самостійності, економічної свободи і правової та економічної відповідальності³². Однак актуальним залишається питання, чи для забезпечення такої ефективності регіонального управління вислать наділення територіальних органів влади адміністративною автономією, чи необхідно цю автономію поширити також на політичну складову.

Серед вітчизняних науковців досить популярною є концепція запровадження у віддаленій перспективі в Україні т. зв. «обмеженого федералізму». Йдеться про наділення українських регіонів якнайширшою автономією у різних сферах, крім політичної. Група наукових консультантів Секретаріату Верховної Ради України, яка у жовтні 1991 року в цілому підтримала ідею запровадження федеративної форми державного устрою, водночас наголошувала, що «федералізація може запроваджуватися лише шляхом

наділення адміністративно-територіальних одиниць ширшими самоврядними правами, а не ознаками політичної автономії»³³.

Своє бачення автономізації регіонів у формі саме адміністративної автономії у 1993 році виклав М.Корнієнко, зазначаючи, що така адміністративна автономія запроваджується зверху, на підставі Конституції і спеціальних законів і не порушує унітарної сутності держави та єдності її території³⁴. Не виключав можливості розвитку вітчизняних соціально-економічних районів у федеральні самоуправні землі (провінції, штати) О.Шаблій, зазначаючи водночас, що такий розвиток подій можливий лише тоді, коли Україна окріпне настільки, що її унітарність гальмуватиме подальший соціально-економічний прогрес³⁵. Низка львівських науковців у 1998 році виступили з тезою про позбавлений політичних ознак економічний федералізм України як «один із визначальних напрямів коректування реформ і виходу країни із кризи»³⁶. Ідею федералізації України в контексті надання укрупненим регіонам більш широких самоврядних прав, на противагу «національному самовизначенню у вигляді територіальних автономій, у тому числі і у формі республік, держав у державі», обстоювали також С.Друзюк³⁷, М.Федчишин та В.Фрончко³⁸.

Дискусійним у контексті відмови України від федералізму залишається питання трактування такого феномена адміністративно-територіального устрою, як Автономна Республіка Крим. А.Транін класифікує автономію як утворення з особливим статусом, який передбачає обмежене право законодавства з низки питань внутрішнього розвитку певної території за контролем з боку центральної влади³⁹. Таким чином можна констатувати, що від звичайних адміністративно-територіальних утворень автономію відрізняє наявність не лише виконавчої чи адміністративної автономності, а й частково також автономності політичної, більш характерної для суб'єктів федерації. Однак поряд з певними спільними рисами, які притаманні суб'єктам федерації та автономії, ототожнювати їх усе ж не слід. Вважається, що, на відміну від суб'єктів федерації, автономні утворення хоча й мають свої власні органи законодавчої та виконавчої влади, власне законодавство, статут та деякі інші формальні ознаки державності (наприклад, внутрішнє громадянство, власну символіку), проте державними утвореннями вважатися не можуть⁴⁰.

Формальний статус Криму як невід'ємної складової частини України зафіксовано у розділі X Конституції України⁴¹. Однак,

по суті текст Конституції не дає однозначної відповіді про концептуальні межі автономності Криму: чи вони мають лише адміністративну природу, чи також політичну. Цю прогалину в Україні неодноразово пробували ліквідувати законодавчо. У статті 17 одного з законопроектів «Про адміністративно-територіальний устрій» пропонувалося звузити рамки автономії, визначаючи Крим виключно як «автономну адміністративно-територіальну одиницю»⁴².

Вважається, що існування в рамках унітарної держави адміністративних утворень з ознаками політичної автономії є недоцільним. Наприклад, В. Малес у 1994 році назвав існування «Кримської республіки» і «кримського народу» явищем надуманим і закликав до поступової еволюції цієї «республіки» в автономний край України із забезпеченням широких прав культурно-національної автономії, передусім для корінного населення⁴³. Зрозуміло, що така реакція на існування автономного утворення в рамках унітарної держави є очікуваною, оскільки завдяки саме існуванню Кримської автономії порушується принцип симетричності в організації територіального управління України. Як відзначив С.Телешун, «на думку більшості аналітиків, факт існування у складі унітарної України автономної адміністративної одиниці, якою є Автономна Республіка Крим, негативно впливає на політичні і державотворчі процеси в Українській державі»⁴⁴. Низка науковців дотримується думки, що перетворення Кримської області в Автономну Республіку «спричинила цілий ряд проблем, насамперед, політичних, правових, управлінських, майнових тощо, які донині в повному обсягу не вирішено»⁴⁵. Особливо актуальними в сучасному контексті залишаються загрози домагання з боку інших суб'єктів адміністративно-територіального устрою України аналогічного до кримського рівня автономії. З цього приводу варто навести думку В.Шикеринця про необхідність надання статусу автономії іншим регіонам, які були приєднані до радянської України у 1939–1945 роках: Північній Буковині, Східній Галичині, Бессарабії і Закарпаттю, оскільки «відмінності за менталітетом, господарським устроєм та суспільними відносинами в цих регіонах інші і досі різняться»⁴⁶.

Фактично впродовж тривалого часу з боку Києва мають місце намагання так чи інакше нівелювати політичну складову автономії Криму. Мотивуються такі заходи доцільністю подолання сепаратистських тенденцій, які створюють загрозу для збереження статус-кво у відносинах між Україною та Російською Федерацією.

Пошук дієвих методів розв'язання проблеми кримського сепаратизму здійснюють також вітчизняні науковці. Одним з варіантів розглядається реорганізація системи адміністративно-територіального устрою. Наприклад, І.Мазур запропонував подрібнити Крим на 5 департаментів або волостей з метою їхнього самоврядування та керованості із Центру⁴⁷.

Загалом кримську проблему слід розглядати ширше, ніж звичайне протистояння Києва та Сімферополя у питаннях перерозподілу владних повноважень. Серйозною перешкодою на шляху до загальнонаціональної єдності, на думку О.Майбороди, залишається характер відносин між кримськотатарським і слов'янським населенням Криму⁴⁸. Очевидно, що наділення Криму ознаками політичної автономії було свого часу цивілізованим, ефективним та загальноприйнятним шляхом розв'язання протиріч, які за іншого перебігу ситуації загрожували перейти у відкрите протистояння чи конфлікт. Можна стверджувати, що автономізація Криму стала засобом збереження територіальної цілісності України. Поряд з цим досвід вирішення спірних питань між центром та Кримським регіоном має безперечну практичну цінність і може в подальшому бути використаним в інших схожих ситуаціях. В.Дергачов відзначає, що Кримська автономія «служить моделлю можливого федеративного устрою України»⁴⁹. Вважається, що Автономна Республіка Крим є сьогодні своєрідним полігоном, на якому має бути відпрацьований механізм взаємовідносин місцевого та регіонального самоврядування, яке, слід сподіватися, згодом буде запроваджене в Україні⁵⁰.

Висновки. Хоча унітарність в Україні закріплена конституційно, не припиняються дискусії щодо доцільності її реорганізації на засадах федералізму. Необхідність федералізації України обґрунтовується зазвичай суттєвими світоглядними, етнокультурними, соціально-економічними розбіжностями між її регіонами. Однак реорганізація державного устрою України в напрямі федералізації на сьогодні не користується підтримкою переважної більшості суспільства, політикуму та науковців. Разом з цим слід вважати безпідставним повне ігнорування ідеї федералізму як однієї з концептуальних основ майбутньої адміністративно-територіальної організації України. Вважаємо, що за умови утвердження в Україні реального місцевого самоврядування федералізм може стати у перспективі дієвою моделлю територіальної організації нашої держави. У цьому контексті подальші дослідження цієї

проблеми повинні присвячуватися виявленню оптимальних масштабів політичної автономії адміністративних утворень, які б згодом могли стати суб'єктами федерації. Основним об'єктом таких досліджень є Автономна Республіка Крим як особлива форма сучасної територіальної організації України.

¹ Конституція України: прийнято на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

² Соціально-економічна географія України / За ред. О.І.Шаблія. — Львів: Світ, 1994. — С. 79.

³ Кравченко В. Єднання через різноманітність. Децентралізація влади і формування регіональних еліт в умовах демократичного оновлення суспільства // Розвиток громад і регіонів України / За ред. С.Максименка. — К., 1999. — С. 135.

⁴ Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 червня 2003 року // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — №39. — Ст. 351 (Із змінами, внесеними згідно із Законом № 3200-IV від 15 грудня 2005 року // Відомості Верховної Ради України. — 2006. — №14. — Ст. 116).

⁵ Заяць І. Область: становлення сучасної регіональної політики в Україні // Право України. — 1997. — № 6. — С. 21.

⁶ Баранчук В. Роль місцевого самоврядування в становленні та реформуванні системи територіальної організації державної влади в Україні // Вісник державної служби України. — 1998. — № 4. — С. 69–70.

⁷ Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі варіанти їх вирішення / За заг. ред. В.Г.Яцуби. — К.: Вид-во Поліграфічного центру Українського ДАГП Мінекоресурсів України, 2003. — С. 13–14.

⁸ Там само. — С. 16.

⁹ Глухов В. Реформа равнодушия [Електронний ресурс] // Діалог. — 2005. — 11 июля. — Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/3604>

¹⁰ Поповкін В. А. Регіонально-цілісний підхід в економіці. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 101.

¹¹ Гриньов В.Б. Нова Україна: якою я її бачу — К.: Абрис, 1994. — С. 29, 37.

¹² Голікова Т. Регіональне самоврядування — шлях до демократизації суспільства // Регіональна економіка. — 1998. — № 3. — С. 145.

¹³ Кулик Є., Яковенко С. Моделі адміністративного поділу в демографічних межах територіальних систем // Регіональна економіка. — 1998. — № 3. — С. 149.

¹⁴ Трансформація моделі економіки України: ідеологія, протиріччя, перспективи / За ред. В.М.Гейця. — К.: Логос, 1999. — С. 409.

¹⁵ Доповідь «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році». — К.: НІСД, 2006. — С. 192.

¹⁶ Українці спроектували власну країну // Київський Інститут проблем управління імені Горшеніна. — 2009. — 18 березня / www.kipu.com.ua

¹⁷ Бортун М.І. Регіони без Федерації // Віче. — 1993. — № 7. — С. 112.

¹⁸ Яковина М. Держава і регіон. Як взаємодіяти владам // Віче. — 1993. — № 9. — С. 18.

¹⁹ Дністрянський М. Адміністративно-територіальний устрій України крізь призму геополітики // Дзвін. — 1996. — № 8. — С. 102; його ж. Україна в політико-географічному вимірі. — Львів, 2000. — С. 172.

²⁰ Кулик Є., Яковенко С. Моделі адміністративного поділу в демографічних межах територіальних систем // Регіональна економіка. — 1998. — № 3. — С. 151.

²¹ Федчишин М., Фрончко В. АТУ вчора, сьогодні і завтра // Віче. — 2000. — № 9. — С. 40.

²² Адміністративно-територіальний устрій України. Проблемні питання та можливі варіанти їх вирішення / За заг. ред. В.Г.Яцуби. — К.: Вид-во Поліграфічного центру Українського ДАГП Мінекоресурсів України, 2003. — С. 16.

²³ Заставний Ф.Д. Географія України: У 2 книгах. — Львів: Світ, 1994. — С. 357.

²⁴ Соціально-економічна географія України / За ред. О. І. Шаблія. — Львів: Світ, 1994. — С. 80.

²⁵ Соціально-економічне районування України / М.І.Долішній, М.М.Паламарчук, О.М.Паламарчук, Л.Т.Шевчук. — Львів, 1997. — С. 9.

²⁶ Франко І. Свобода і автономія // Іван Франко: Зібрання творів у 50 томах. — К.: Наукова думка. — Філософські праці. — 1986. — Т. 45. — С. 439–447.

²⁷ Конотощев О. С. Еволюція адміністративно-територіального устрою Наддніпрянської України // Актуальні проблеми державного управління. — 1999. — № 1. — С. 34.

²⁸ Ковальчук Т., Тулуб С. Від областей до краю. Реформа територіального устрою як необхідний крок демократичного розвитку // Урядовий кур'єр. — 2002. — № 181. — С. 12.

²⁹ Дейч В.Б. Региональная целостность Украинского государства на современном этапе развития // Менеджер. Вісник Донецької державної академії управління. — 2005. — №4. — С. 22.

³⁰ Дергачев В. А. Геополитика. — К.: Вира-Р, 2000. — С. 241.

³¹ Давидов Р. Політико-правові засади децентралізації влади і розвитку місцевого самоврядування в Україні // Вісник Української академії державного управління. — 1996. — № 1. — С. 91.

³² Регіональна економіка: Навч. посібник / І.Михасюк, М.Янків, З.Залого, С.Сажинець. — Львів: Українські технології, 1998. — С. 182.

³³ Заяць І. Область: становлення сучасної регіональної політики в Україні // Право України. — 1997. — № 6. — С. 21.

³⁴ Корнієнко М. Місцеві ради. Легітимність надає життя // Віче. — 1993. — № 6. — С. 24.

³⁵ Соціально-економічна географія України / За ред. О.І.Шаблія. — Львів: Світ, 1994. — С. 448; Шаблій О.І. Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. — Львів, ЛНУ, 2001. — С. 633.

³⁶ Регіональна економіка: навч. посібник / І.Михасюк, М.Янків, З.Залого, С.Сажинець. — С. 7.

³⁷ Друзюк С. Проблеми інституту місцевого самоврядування в аспекті конституційних поглядів М.С. Грушевського // Право України. — 1998. — № 3. — С. 88.

³⁸ Федчишин М., Фрончко В. АТУ вчора, сьогодні і завтра // Віче. — 2000. — № 9. — С. 40.

³⁹Транин А.А. Административно-территориальная организация капиталистического государства. — М.: Наука, 1984. — С. 19.

⁴⁰ Муніципальне право України / Кол. авт.; За заг. ред. В.Ф.Погорілка, О.Ф.Фрицького. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — С. 155.

⁴¹ Конституція України: прийнято на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.

⁴² Про адміністративно-територіальний устрій України: Проект Закону України від 8 липня 1997 р. / www.rada.gov.ua

⁴³ Малес В. Держава і регіони (До формування регіональної політики в Україні) // Розбудова держави. — 1994. — № 9. — С. 17.

⁴⁴ Телешун С. Конституційні засади територіального устрою України: альтернативи і перспективи // Віче. — 2000. — № 5. — С. 14.

⁴⁵ Пирожков С., Павлюк А. Адміністративно-територіальна реформа в Україні актуальні питання методології та практики // Економіка України. — 2005. — № 7. — С. 10.

⁴⁶ Шикеринець В. Адміністративно-територіальний устрій держави: моделі майбутнього (зарубіжний досвід) // Актуальні проблеми державного управління: Збірник наукових праць Одеського регіонального інституту державного управління. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2005. — Вип. 4 (24). — С. 68.

⁴⁷ Адміністративно-територіальна реформа: завдання, шляхи реалізації, критерії ефективності: Матеріали «круглого столу» / За ред. З.С.Варналія. — К.: ШСД, 2005. — С. 52–53.

⁴⁸ Майборода О. Загальнонаціональні і регіональні інтереси в сучасній Україні // Регіональна політика України: формування соціогуманітарних пріоритетів розвитку / Український незалежний центр політичних досліджень: За заг. ред. Ю.Тищенко. — К., 2006. — С. 123.

⁴⁹ Дергачев В. А. Геополітика. — С. 241.

⁵⁰ Муниципальне право України / Кол. авт.; За заг. ред. В.Ф.Погорілка, О.Ф.Фрицького. — К.: Юрінком Інтер, 2006. — С. 157.

Ігор Зварич

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ У КОНТЕКСТІ ЕЛЕКТОРАЛЬНИХ НАСТРОЇВ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті обґрунтовується необхідність та можливість подолання електорального поділу України, джерелом якого поряд із різним ставленням громадян до тих чи інших етнополітичних проблем розглядаються також деструктивні дії політизованих регіональних еліт, котрі задля мобілізації більш прихильного до них електорату штучно загострюють проблематику регіональної, зокрема, мовної політики, міжконфесійних відносин, впливу зовнішніх чинників на ситуацію у державі та її окремих регіонах.

The article substantiates the need and opportunity to overcome the electoral division of Ukraine, the source of which, along with different people's attitude towards certain ethnic issues are considered as destructive actions politicized regional elites who controlled them in order to mobilize the electorate artificially exacerbate regional problems, including language policy, interfaith relations, the influence of external factors on the situation in the country and its separate regions.

Ще одинадцять років тому у публікації автора на тему «Проблеми і перспективи реформування економіки України» наголошувалося на тому, що у той час, коли спочатку наша держава вважалася однією із найперспективніших пострадянських республік, у 1992 році вона скотилася у прірву катастрофічної економічної депресії, від якої не отямилася і дотепер. З іншого боку,

якщо на початках вона розглядалася як потенційне осердя політичної нестабільності та етнічних конфліктів, уже з перших років своєї незалежності Україна все послідовніше набуває чітких рис демократичного миролюбного суспільства, яке переконливо утвердилося серед нової європейської та світової спільноти¹.

Суспільно-політичне становище України як поліетнічної держави у посткомуністичний період характеризується двома основними тенденціями. Перша з них полягає у посиленні свідомості етносів, передусім українського, з подальшою актуалізацією ідеї національного самовизначення, друга — у зростанні суспільної та політичної активності громадян. Ці дві тенденції, залежно від тих чи інших детермінуючих чинників, здатні прогресувати в одночасовому вимірі, переходити у конфліктну стадію. Аналітична оцінка, яка ґрунтується на структурно-функціональному підході до розгляду сучасних етнополітичних процесів, засвідчує, що наприкінці 1990-х — на початку 2000-х років в етнополітичному середовищі України формувалася консенсусний компроміс національно-етнічних та державно-політичних інтересів і цілей. За цієї моделі, як свідчить досвід багатьох поліетнічних держав, забезпечуються їх належний баланс і гарантії подальшого розвитку громадянського суспільства².

При цьому етнополітична ситуація, що склалася в Україні у пострадянській фазі її розвитку, не має світових аналогів. Ось чому даремно шукати десь за кордоном вже готові варіанти оптимального вирішення вітчизняних етнополітичних проблем. Мова може йти лише про творче використання окремих підходів та узагальнення досвіду. І одним із важливих ресурсів подальшого розвитку України на шляху збереження міжрегіонального порозуміння і єдності громадян є активізація регіонального чинника державотворення та визначення належного місця в гармонізації міжетнічних і міжрегіональних відносин органів місцевого самоврядування. Сьогодні цей ресурс або ж задіяний недостатнім чином, або ж не завжди використовується у бажаному для держави та її громадян напрямку.

Адже головним викликом незалежності України, її територіальній цілісності виступають не стільки самі по собі етнічні чинники, скільки деструктивні дії окремих політизованих регіональних еліт, котрі з метою мобілізації прихильнішого до них електорату штучно загострюють питання мовної, регіональної політики, міжконфесійних відносин, впливу зовнішніх збудників на ситуацію

в Україні та окремих її регіонах. Такий стан речей, як нам видається, вигідний багатьом учасникам цього процесу — олігархам, позаяк принцип «поділяй і володарюй», як ніякий інший, відповідає їхнім прагматичним інтересам; зовнішнім силам, оскільки внутрішня боротьба еліт, розколоте за регіональним принципом суспільство роблять країну слабкою та посилюють зовнішній тиск на неї окремих держав. Тож не випадково основну загрозу для державності України В. Кулініченко вбачає у небезпеці конфронтації між двома частинами українського етносу — «центрально-східною» і «західною», які належать до різних культур, та розколу країни³. За слушним висновком іншого вітчизняного вченого — А.Маневича, «в розколотій країні головною небезпекою є конфронтація і розпад. Головна мета і завдання влади — забезпечення внутрішнього миру та злагоди»⁴.

Водночас не слід замовчувати, що на заваді цивілізованому процесові формування спільної ідентичності громадян України — абсолютизація відмінностей між Заходом і Сходом нашої держави. Як це не дивно, констатує Л.Нагорна, але за таким «лекалом» значна частина львівських інтелектуалів намагається закарбувати у головах людей уявлення про Східну Україну як потенційне джерело сепаратизму, «вотчину Росії»⁵. До того ж вона вважає, що робити на основі регіональних розбіжностей висновок про серйозну загрозу «східного сепаратизму» і ймовірного розколу України підстав немає, «бо реальну загрозу розколу створюють не орієнтаційні неспівпадіння, а конкуренції націоналізмів, коли вони входять у стадію ворожості та «перемоги будь-якою ціною», наголошуючи при цьому на наявності більш серйозного конфлікту по лінії «Південь-Північ»: «Якщо країні й справді невдовзі доведеться зіткнутися із проблемою сепаратизму, то він вочевидь матиме південне, кримське походження»⁶.

Кульмінаційними не тільки в контексті можливих кардинальних політичних змін, а й еволюції суспільної свідомості громадян України стали події кінця 2004 — початку 2005 років. Але, на жаль, навіть той позитив, який зародився у цей період, не був реалізований у подальшому. Можливості для започаткування дійсно шорокомасштабного процесу загальноукраїнської консолідації було втрачено. Стан роздвоєння, а по суті розколу етнорегіональної і особливо громадянської свідомості — результат цілого комплексу непродуманих дій політиків, інертності стереотипів, орієнтирів громадян або на Російський Схід або так званий Європейський

Захід, тиску етносоціальних міфологем різного ґатунку та, на решті, етнократичних тенденцій в гуманітарній політиці.

Українська суспільна думка не відразу розпізнала латентну загрозу від впровадження у громадську свідомість небезпечної для політичної стабільності та національної безпеки нашої держави ідеологеми про нібито існування «двох Україн». Побудований на міфологізації цієї проблеми образ «донецьких» у результаті отримав вкрай негативний відтінок. А східний регіон в цілому — незаслужену репутацію «бандитського», наскрізь криміналізованого. Згодом розкручений таким чином груповий імідж «донецьких» був повною мірою використаний у політико-технологічних діях на президентських виборах 2004 року. Так само він же відіграв помітну роль у протистоянні політичних сил у Верховній Раді України V скликання, що по суті унеможливило узгоджені дії парламентської більшості та опозиції. Дострокові парламентські вибори 2007 року теж не усунули такого протистояння, яке проявилось і на президентських виборах — 2010.

Разом з тим слід зазначити, що якихось беззаперечних ознак, істотних свідчень розколу сучасної України конкретні соціологічні дослідження не зареєстрували. Це стосується і реалізації проекту «Регіони в Україні: динаміка, рухи і політика», і здійснення моніторингового проекту «Українське суспільство». Незважаючи на те, що були зафіксовані суттєві відмінності у ставленні до подій в історії України, у підтримці тих чи інших політичних сил, динаміка усвідомлення України як своєї Вітчизни в усіх регіонах була позитивною. Коли на Заході України у 2002 р. її вважали своєю батьківщиною 92,6% опитаних, то у 2005 — 97,5%, на Сході — відповідно 78,1% та 84,8%, на Півдні — відповідно 77,8% і 86,1%⁷. За даними опитування, проведеного Національним інститутом стратегічних досліджень у листопаді 2005 року на тему «Рік після Майдану: настрої громадян України», на аналогічне запитання ствердно відповіли на Заході України 97% респондентів, на Донбасі — 85%⁸. Абстрагуючись від відомих, іноді упереджених стереотипів у ставленні до мешканців інших регіонів, учасники проведених після «помаранчевих» подій соціологічних опитувань (жителі Волині, Донбасу, Закарпаття, Криму) не виявили якихось серйозних ознак нетерпимості чи нетолерантності, радше навпаки. Водночас буде доречним додати, що відповідно до підсумків досліджень, проведених у 2006–2007 рр. Центром Разумкова, 38,3% етнічних росіян вважали, що у майбутньому

в різних регіонах України переважатимуть різні культурні традиції, 15,3% — віддали перевагу українській, 13,4% — загальноєвропейській і лише 11,1% — російській культурній традиції.

Щодо ставлення респондентів до статусу мов, то спостерігається збільшення прихильників до української мови як єдиної державної в напрямі від референтної групи «росіяни» до референтної групи «українці». Частка прибічників офіційного статусу обох мов зменшується у зворотному напрямі. Тут також найбільша розбіжність спостерігається при «переході» від групи «російськомовні українці» до групи «двомовні українці» (число поборників офіційного статусу обох мов у цих групах складає відповідно 49,7% і 23,1%). У зв'язку з цим вимагають по суті нового прочитання Гаазькі рекомендації стосовно прав національних меншин на освіту, прийняті під егідою Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) у жовтні 1996 року, де вже в першому пункті після твердження, що право осіб, які належать до таких меншин, на збереження своєї самобутності «може бути повністю реалізоване тільки тоді, коли вони добре оволодіють рідною мовою у процесі навчання», зроблено суттєву приписку: «Разом з тим особи, які належать до національних меншин, зобов'язані інтегруватися в більш широке суспільство держави через належне володіння державною мовою». Із цього випливає і основне положення щодо організації середньої освіти національних меншин, раніше сформульоване у Пояснювальній доповіді (пункт 77) до Рамкової Конвенції Ради Європи про захист національних меншин як «двомовне навчання». Тут воно змістовно конкретизується: «підходи типу «занурення», коли викладання ведеться виключно державною мовою, за якого діти з національних меншин повністю інтегровані у класи з дітьми більшості населення, не відповідають міжнародним нормам, що безпосередньо стосується і сегрегованих шкіл, у яких уся навчальна програма викладається виключно із застосуванням рідної мови національної меншини протягом усього навчального процесу»⁹.

В Україні, як відомо, поки що майже всі школи для дітей російської, румунської та угорської меншин сегреговані, що за цілком слушним висновком І.Ющука, не відповідає і їхнім потребам. Більш того: «хто домагається сегрегованих шкіл, обкрадають самі себе. У їхніх дітей таким чином зменшується у перспективі можливість для реалізації свого громадянського права, зафіксованого в пункті 2 статті 21 Загальної декларації прав людини: «Кожен

має право на рівний доступ до державної служби у своїй країні». Без досконалого знання державної мови цей «рівний доступ» не може бути реалізований не лише в царині державної служби, а й у здобутті вищої освіти за вибором. До того ж, на переконання цього автора, у вищих навчальних закладах двомовного навчання ніяка держава забезпечити не в змозі¹⁰.

Чи не саме на таких засадах, а також на необхідності імплементації Хартії про регіональні мови у повному обсязі у чинне законодавство України і ґрунтується мовна політика Партії регіонів? При цьому в основі її програмних засад — послідовне запровадження у вітчизняну практику основоположних принципів європейського регіоналізму, що й мало б бути покладено в основу об'єднаної національної ідеї на сучасному етапі розвитку усіх територій України¹¹. До речі, одна з перших після проголошення її незалежності докторських дисертацій такого спрямування належить професору Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника І.Ткачук, у якій бюджетний по суті федералізм ув'язувався з регіоналізацією державної власності, котра, на жаль, була бездарно приватизована головним чином сертифікатним шляхом, що, однак, не применшує значення виконаної нею ґрунтовної праці¹².

Необхідно відзначити й ту особливість, що етнонаціональні відносини актуалізуються у свідомості та поведінці людей передусім тоді, коли вони набувають конфліктного характеру і етнічність постає вже як символ позитивної чи негативної установки. І хоч Україна вже традиційно характеризується як держава, у якій панує між-етнічна толерантність, низка соціально-економічних та політичних чинників опосередковано, а то й безпосередньо все ж генерують етнічну недовіру і нетерпимість. Отже, ситуація диктує необхідність перегляду ряду підходів у державній етнонаціональній політиці, які не виправдовують себе в умовах, коли етнічні спільноти уже не задовольняються декларативними правами, а висувають вимоги щодо надання їм реальних можливостей для задоволення їхніх інтересів. Тому нагальною потребою є прийняття парламентом України Стратегії державної етнонаціональної політики, взявши за основу її проект, підготовлений провідними вченими Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Підсумовуючи, можна констатувати, що вітчизняний досвід управління етнополітичними процесами є досить повчальним і багато у чому дійсно продуктивним, передусім завдяки впровадженню у цю систему як міжнародних правових норм, так і адекватних

ім положень національного законодавства, що зміцнює авторитет та довіру до офіційної етнополітики, яка все більше орієнтується на сучасні технології етнополітичного менеджменту. Саме завдяки цьому значною мірою і вдалося уникнути ескалації багатьох потенційних конфліктів на етнополітичному ґрунті, що стає все відчутнішою домінантою по суті усіх тих процесів, якими характеризуються і регіональні аспекти подальшого розвитку етнополітичної ситуації в Україні.

¹ Зварич І.Т. Проблеми і перспективи реформування економіки України // Україна: державність, історія, перспективи (матеріали регіональної наукової конференції). — Івано-Франківськ: Плай, 1999. — 312 с.

² Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.

³ Кулиниченко В. Расколота страна // 2000. Еженедельник. — 2008. — № 8 (403). — 22–28 февраля. — С. F7.

⁴ Маневич А.И. Аксиомы украинской политики, или Кто угрожает безопасности Украины // 2000. Еженедельник. — 2008. — № 13 (408). — 28 марта — 3 апреля. — С. F7.

⁵ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. — К.: ІШіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — 405 с.

⁶ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України: Зб. наук. статей / гол. ред. В.Смолій; відп. ред. Я.Верменич. — К.: Ін-т історії НАН України, 2007. — Вип. 1. — С. 107–122.

⁷ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2005. — № 3. — С. 94–122.

⁸ Реєнт О.П. Соборність та проблеми специфіки регіонів України: теоретико-методологічні засади // Регіональна історія України: Зб. наук. статей / гол. ред. В.Смолій; відп. ред. Я.Верменич. — К.: Ін-т історії НАН України, 2007. — Вип. 1. — С. 91–106.

⁹ Зварич І.Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. — К.: Дельта, 2009. — 320 с.

¹⁰ Ющук І. Право націй і права людини / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: /main/prosvita/iuschuk.htm.

¹¹ Рибак В.В. Народжена часом: 2-ге видання, доповнене і уточнене. — Донецьк: ТОВ «Видавничо-поліграфічне підприємство «Промінь», 2010. — 268 с. з іл., вкл. кольор.

¹² Див.: І.Г.Ткачук. Економічна самостійність регіону. Наукове видання. — К.: Наукова думка, 1994. — 228 с.

Орест Красівський

ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛІЗМУ В УМОВАХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ

Regional policy of European Union, its main grounds and principles are analyzed. The process of its formation has been studied. Goals and tasks are defined that are solved in the process of regional policy implementation.

Проаналізовано регіональну політику Європейського Союзу, її основні засади та принципи. Вивчено процес її становлення. Визначено цілі та завдання, які вирішуються в ході реалізації регіональної політики.

Світовий досвід засвідчує, що більшість проблем соціально-економічної і політичної незбалансованості та нестабільності зароджуються і починають представлятися, насамперед, на рівні регіонів і лише пізніше набувають національного характеру та набирають глобального масштабу. Цим визначається ключова роль регіону як природно-економічної одиниці у дослідженні і конструктивному розв'язанні проблем стабільного розвитку, значення його як методологічної і методичної бази наукових досліджень і практичних дій. Тим більше, таку концепцію можна застосовувати до специфічних умов України, де гострота соціально-економічних і екологічних проблем розвитку має особливо виражені регіональні характеристики, що визначає необхідність пошуку нової парадигми регіональної і транскордонної політики України.

Сучасна регіональна політика вперше появилась в тридцятих роках минулого століття в США. Використовувалася вона як інструмент у боротьбі проти безробіття та зростаючих проблем в економіці окремих штатів. В Європі поява регіоналізму безпосередньо пов'язана з політичними групами, які критикували надмірну централізацію і практику формування національних держав, але при цьому не заперечували необхідності її існування. В окремих країнах вона стала, насамперед, засобом на шляху зрівняння диспропорцій в економічному розвитку держави, нівелювання нерівності між регіонами. Одночасно регіональна політика мала спричинитися до ґрунтовної модернізації держави, а також стати певною мірою підставою стабілізації соціального життя, регулювання взаємин суспільства із середовищем його існування, подолання

напруженості в економічному та соціокультурному плані та створення в майбутньому механізмів запобігання соціальних конфліктів¹. Вона забезпечувала баланс між різними регіонами політичної системи, була гарантом їх демократичного розвитку, а також створювала реальну можливість використання моделі стійкого політичного та економічного розвитку держави.

Проблематику регіоналізму слід розуміти двояко: по-перше, у міжнародному аспекті — як процес побудови інтеграційних структур окремими групами держав у певних регіонах або субрегіонах світу, прикладом чого є процес європейської інтеграції, охоплений інституційними рамками Європейського Союзу (ЄС), і, по-друге, на рівні держави — діяльність задля підтримки розвитку окремих регіонів країни, часто транскордонних регіонів шляхом відповідної регіональної політики як в рамках цієї держави, так і за підтримки наднаціональних структур інтеграційного характеру. І таку, власне, роль відіграє регіональна політика Євросоюзу².

У Західній Європі проблематика регіоналізму в широкому розумінні появилася в шістдесятих роках минулого століття. Внаслідок війни та післявоєнної відбудови почалося наростання міжрегіональних диспропорцій, що проявлялися в формі надмірного зростання великих агломерацій, занепаду віддалених периферійних та наростання соціальних проблем, безробіття і зубожіння населення слабозвинутих регіонів. Основним засобом у розв'язанні цих проблем стала інтенсифікація та вдосконалення регіональної політики³. В контексті діяльності Європарламенту були опубліковані три важливі рапорти (Монета, 1961 р., Біркельбаха, 1963 р., та Россі, 1964 р.), які дали поштовх розвитку регіональної політики в Європі⁴. В 1961 р. Європейська Комісія організувала першу конференцію, на якій було ухвалено рішення про проведення спільної європейської регіональної політики. Підкреслювалося, зокрема, що розв'язання регіональних проблем, які накопичились у європейських країнах, неможливе без паралельного здійснення їх у кожній державі. Після створення в 1975 р. Фонду регіонального розвитку та фінансування цього напрямку діяльності регіональна політика набрала нового змісту і стала значно ефективнішою. Наприклад, для реалізації регіональної політики на 2000–2006 рр. було асигновано 213 млрд євро, а на 2007–2013 рр. країни ЄС мають в своєму розпорядженні понад 374 млрд євро⁵. Після підписанням трактату в Маастрихті (1992 р.) та створення в 1993 р. Євросоюзу настав перелом у регіональній політиці

європейських країн. У березні 1994 р. був створений Комітет регіонів. Він став представником регіонів в ЄС та зміцнив принцип субсидіарності, який означав, що у галузях, які не є у винятковій компетенції Євросоюзу, його органи будуть ухвалювати рішення тільки тоді, коли пропонується програма розвитку не зможе бути належним чином реалізована зусиллями однієї держави. Цей принцип є одним з основоположних у функціонуванні ЄС. Маастрихтський трактат змінив способи фінансування регіональної політики, реорганізував та уточнив її цілі⁶. З розвитком та поширенням Євросоюзу змінюється і парадигма регіональної політики. Держава як найважливіший осередок політичного і економічного життя суспільства втратила свою монополію для здійснення регіональної політики і стала одним з багатьох партнерів поряд із територіальними самоврядними структурами, міжнародними інституціями та іншими самостійними суб'єктами політики. В окремих країнах щораз більшу роль почали відігравати регіональні структури управління та самоврядування на місцях, яких можна визначити як суб'єкти регіональної політики. Важливу роль почали також відігравати фінансові установи і організації підприємців. Звідси суспільні і політичні проблеми, що спостерігаються у стосунках центру з регіоном можна кваліфікувати як регіоналізація, ініційована знизу. Водночас продовжують бути сильними і впливовими структури центру, політика яких зазнає постійної трансформації щодо регіонів. Межі компетенції двох владних полюсів центр — регіон визначаються на основі демократичних переговорів, політико-правових ініціатив. Такі стосунки базуються на принципі автономії і самоврядування⁷. В цьому контексті регіональна політика сприяє зростанню політичної громадянської активності на території всієї країни.

Регіональна політика — поширення і зростання її значимості — викликана значною мірою європейською інтеграцією, здійснюється декількома формами. Однією з її напрямів є консервативний регіоналізм, який пов'язаний з християнською демократією і підтримує регіональний розвиток за принципом субсидіарності. Стосунки центру з регіонами мають організовуватися таким чином, аби місцеві влади мали свободу дій на шляху задоволення найважливіших потреб своїх мешканців. Роль центру при цьому повинна зводитися лише до допомоги або реалізації тих завдань, які є поза межами компетенції чи можливостями місцевої влади і вона не в змозі ці проблеми розв'язати. В межах компетенції місцевого

самоврядування центральний уряд повинен виконувати лише контрольну і регуляційну функції, а допомогову, обґрунтовану інтересами регіону, в разі необхідності⁸. Консервативний регіоналізм протиставляється надмірній ролі держави з її централізацією та намаганням уніфікувати економічне та суспільно-культурне життя і водночас є опонентом політики соціал-демократичних урядів.

На противагу консервативним поглядам виступає прогресивний регіоналізм, пов'язаний з політикою лівих партій. Його прибічники критикують уряд за нерівномірний розвиток окремих територіальних частин країни, говорять про т.зв. внутрішній колоніалізм чи використання слаборозвинутих регіонів країни багатшими провінціями. Регіональна політика, згідно з їх концепцією, має сприяти центральній владі у здійсненні ефективної соціально-економічної політики, більш справедливому розподілу національного доходу і зменшенню нерівності у розвитку між окремими територіями держави.

Серед наукових і управлінських еліт та меншою мірою, політичних поширеним є технократичний регіоналізм. Базується він на теоретичних засадах про перевагу децентралізованої моделі розвитку суспільства та динамічної модернізації суспільно-політичного та економічного життя країни. Прикладом такої реформи може бути Польща, де в 1998 р. згідно з парадигмою технократичного регіоналізму розпочалась економічна і суспільно-політична децентралізація⁹.

Країні праві політичні сили дотримуються концепцій популістського регіоналізму, який протиставляється надмірній централізації держави, а також виступає проти політики вирівнювання відмінностей між регіонами. Тому часто спостерігається в багатіших регіонах країни. Прикладом регіоналізму «з низу» можна назвати сепаратистський регіоналізм — рух, що спирається на етнічній відмінності та походженні жителів регіону або звеличужанні історичного минулого цієї території. Його кінцева мета — здобуття повної суверенності.

З економічним розвитком регіону тісно пов'язана його політична структура, суспільно-політична та культурна діяльність населення краю. Регіон є природно-історичним простором, в якому здійснюється не лише соціально-економічна, але і політична діяльність його громадян. Він формується в процесі природно-історичного розвитку, у певних соціально-економічних і культурно-політичних умовах і виступає як історично сформована територіальна

одиниця, що відображає специфіку економічних, політичних і етнокультурних процесів. Регіоналізація являє собою процес трансформації у територіальному розподілі суспільства та його законодавчого закріплення на підставі історично існуючих соціально-економічних та етнокультурних суспільств¹⁰. Український вчений М. Михальченко зазначає, що регіоналізм — це законодавчо неврегульований процес послідовних змін у територіальному поділі суспільства, зумовлений соціально-економічними та етнокультурними чинниками¹¹. Процеси, пов'язані зі становленням регіону, його соціально-економічною політикою, визначають характерні риси регіонального розвитку загалом. У межах соціальної системи регіон виступає частиною політичного простору з особливою політичною організацією та наявністю певного політичного інтересу.

Під впливом політичних змін, що розпочалися в Центрально-Східній Європі, в тому числі і в Україні, наприкінці 80-х — початку 90-х років появилися рухи і групи, які у своїй політичній діяльності акцентували увагу на регіональних проблемах, зокрема під час виборчих кампаній. Проблематика регіоналізму почала появлятися також в наукових дослідженнях, політичних дискусіях та публіцистиці. Все це значною мірою було спричинено активізацією етнічних рухів, поширенням поняття «малої батьківщини», децентралізаційними процесами, що мали місце у державах колишнього комуністичного блоку. Активізувалася діяльність регіональної еліти, при європейських інституціях створювалися представництва регіонів, а регіональним проблемам відводилося в їх рішеннях і деклараціях належне місце.

Зародження регіоналізму, активізація регіонів спостерігалися паралельно з розвитком транскордонної і єврорегіональної співпраці і стали, зокрема, наслідком інтеграційних процесів. Транскордонне співробітництво сприяє також зародженню певної регіональної свідомості серед майбутніх партнерів, а подальша така співпраця може привести до зародження регіональної надкордонної свідомості. Польський дослідник Г. Бабінський вважає, що регіоналізм у Західній Європі появляється внаслідок ефективних процесів наддержавної економічної, політичної і здебільшого культурної інтеграції. Наддержавні структури поступово переймають багато функцій національних держав, які поступово стають деякою мірою менш суверенними¹². Спрощено можна сказати, що держави стають регіонами, в той же час, коли регіони намагаються

перейняти деякі функції держави. Згідно з думкою американського соціолога Д.Белла, глобалізація економічних, суспільних і політичних процесів поставила під загрозу саме існування національної держави, оскільки, з «одного боку, виявилось, що вона заслабка, аби вирішувати сьгоднішні транскордонні проблеми західних промислових суспільств, а з другого — завелика, щоб створювати своїм громадянам умови для участі в прийнятті рішень і забезпечувати прозорість політичних процесів»¹³. Модернізація і супутні їй такі явища, як індустріалізація, урбанізація і міграція, призводять до занепаду «місцевих націоналізмів» і регіоналізмів, до послаблення або зникнення регіональних чи локальних об'єднань. Їх місце починають займати етнічні групи, які не піддаються дальшим модернізаційним процесам. Підвищена суспільна мобільність викликає зростання внутрішньої диференціації окремих територіальних утворень, груп, а також неоднаковий їх розвиток, що в свою чергу, призводить до зростання напруженості і незадоволення в стосунках між ними. Український політолог Л.Нагорна відзначає, що появляється «відчуття єдності співтовариства, що виникає на структурному мезорівні і пов'язана спільністю економічних інтересів, соціальної організації, культурних пріоритетів»¹⁴. Спостерігається процес формування регіональної ідентичності, у формуванні якої важливу роль відіграють конкретно-прикладний контекст функціонування регіону, зокрема індикатори та індекси його динаміки, соціального самопочуття різних верств населення, інвестиційної привабливості¹⁵ тощо. В регіонах із усталеними традиціями виникало переконання, що економічно слабшим регіонам наступаюча інтеграція не принесе швидкого покращання їх становища. Регіоналізм ставав формою регіонального опору проти т.зв. внутрішньої колонізації. Однак не лише усвідомлення нерівномірності і економічної деградації породжувало посилення почуття регіональної або етнічної ідентичності. Одночасно більш розвинуті регіони через різні причин почали побоюватися втрати існуючих позицій. Став очевидним наростаючий спротив окремих багатих регіонів Західної Європи щодо допомоги відсталим районам країни, що, зокрема, видно на прикладі іспанської Каталонії чи італійської Ломбардії.

На формування регіональної та етнічної ідентичності впливають одночасно такі процеси, як поширення нових технологій у галузі передачі інформації. Вони спричиняються до того, що суспільство піддається небувалому інформаційному тиску. Сучасні

технології дають можливість негайно передавати і поширювати інформацію про події з будь-якого кінця світу, що робить споживачів цієї інформації нібито учасниками цих подій, що впливає на їх свідомість і виробляє відповідну поведінку. Передана, наприклад, інформація по радіо чи телебаченню про те, що діється в другому кінці світу, сприймається слухачами на рівні з інформаціями про те, що діється в другому кінці міста, в якому живе слухач. Польський дослідник А. Врублевський з цього приводу зауважує, що «чим швидше зростає наша глобальна свідомість, тим більше намагаємося зберегти нашу локальну ідентичність... Гіперлокальність є невід'ємним партнером гіперглобалізації»¹⁶.

Процес формування європейської регіональної політики, до якої можна віднести будь-які сплановані дії, спрямований на просторовий розподіл економічних і соціальних складових, включаючи доходи населення та державні доходи, виробництво товарів і послуг, транспортну інфраструктуру, політичну владу, відбувався протягом кількох етапів. Значний вплив на зміст і напрями регіональної політики мала політична гра між групами інтересів, які представляли різні ідеологічні, економічні та політичні сили. Після розширення спільноти наступила трансформація організаційних принципів і цілей регіональної політики. Необхідно було ввести додаткові фінансові і політичні інструменти, які полегшили б новим членам спільноти пристосування до системи правового порядку об'єднаної Європи, а також компенсували б їм втрати, затратені на процес входження у спільний ринок. До змін у регіональній політиці спричинився і процес внесення змін до бюджету ЄС та підведення підсумків діяльності спільноти, а також чергова лібералізація спільного ринку. Зміни ці часто супроводжувалися протистоянням інтересів, які змагалися між собою в ході реалізації регіональної політики. Це насамперед інтереси держав-членів ЄС: з одного боку — країни, які робили найвагоміші внески в бюджет спільноти, а з іншого — держави, які отримували найбільше допомоги. Іноді інтереси центральної влади суперечливі з інтересами органів локальних і територіальних самоуправлінь, зокрема в галузі економічної політики і щодо можливостей розпоряджатися фінансовими ресурсами. Конкурують між собою і окремі територіальні об'єднання. Іноді лобістська діяльність одних територіальних самоуправлінь може бути відмінною від інших. Зазвичай іншими є інтереси сильних регіонів, що мають законодавчі повноваження і що викликає незадоволення слабких

регіонів, або тих структур, які з позиції центральної адміністрації виконують тільки допоміжні функції¹⁷.

Що стосується цілей і завдань регіональної політики країн Західної Європи, то в економічному розумінні — це, насамперед, ефективне використання регіональних ресурсів заради загальнонародної вигоди, а також уміле балансування між загальнонаціональною ефективністю і міжрегіональною справедливістю, яке передбачає справедливий розподіл доходів, створення робочих місць тощо. Однак, незважаючи на загалом гармонійні відносини: центр — регіон, на практиці заплановане досягнення цілей часто перетворюється на гучні декларації. У Великій Британії, наприклад, регіональна політика добивалася кілька цілей: регіон має забезпечити своє зростання за рахунок власних ресурсів; рівень доходів і рівень зайнятості повинні бути збалансованими; видатки на міграційну політику мають зменшуватися; невисокою має бути різниця в рівнях безробіття у регіонах¹⁸. Така неточність і розпливчатість формулювання пояснюється імперативом пошуку між загальнонаціональною ефективністю і міжрегіональною справедливістю, складним набором економічних і соціальних складових феномена регіональної політики і регіонального розвитку.

З часом цілі регіональної політики західноєвропейських держав трансформувалися, відображаючи тією чи іншою мірою фундаментальні зміни в підходах до неї, зокрема, на шляху оптимізації внеску регіональних ресурсів у загальнонаціональне економічне зростання. ЄС прагне, щоб регіональна політика мала чітко окреслену динаміку, яка сприяла б пришвидшенню реструктуризації на регіональному рівні, підвищенню конкурентоспроможності і продуктивності праці та посиленню співпраці між регіонами.

Ідеологічною підставою регіональної політики на європейському рівні як скоординованої діяльності в рамках ЄС став принцип солідарності між багатими і бідними країнами союзу, метою якого було зацікавити уряди багатих країни Європейських Спільнот взяти на себе зростаючі фінансові видатки регіональної політики¹⁹.

Задля мобілізації суспільно-політичної активності на регіональному і локальному рівнях був запроваджений важливий політичний інструмент регіональної політики — принцип субсидіарності. Діяльність центральної влади мала бути організована таким чином, щоб місцеві адміністрації нижчого рівня мали повну свободу дій у вирішенні потреб своїх мешканців. Роль центральної влади зводиться лише до контрольної і регуляційної

функцій, а також «допомогової» — підтримки або реалізації тих завдань, які не в змозі вирішити локальна влада²⁰.

Застосування згаданих принципів та відповідних адміністративних заходів було наслідком діяльності Європейської Комісії, яка добилася збільшення власної компетенції у галузі планування регіональної політики, зокрема, щодо розподілення фінансових засобів поміж окремими регіонами. Ці та інші заходи повинні були слугувати підвищенню ролі регіональної політики як технократичного інструменту на шляху вирівнювання нерівномірності соціально-економічного розвитку окремих регіонів у рамках ЄС. Одночасно підвищувалася значимість і роль регіону, а вплив національного уряду на політику регіону дещо обмежувався. У законодавчі та виконавчі органи країни скеровувалися повноважні представники регіонів, зокрема в ті інституції, які відають фінансовими і бюджетними питаннями²¹. Окрім того, регіональна політика спричинилася до зростання ролі регіонів у цілому в Євросоюзі. Низка регіональних організацій і органів місцевого самоуправління отримали свої представництва в Брюсселі і активно лобіюють власні інтереси. Їхня присутність там полегшує налагодження поінформованості між Європейською Комісією і регіонами, сприяє формуванню самоуправлінськими лобістами позитивної оцінки щодо проблем регіону.

Однак вплив регіональних лобістів у Брюсселі не настільки суттєвий, щоб досягти бажаного результату, оскільки Комітет регіонів не має права вето, а його члени, делеговані урядами окремих країн, не завжди поділяють пропозиції регіонів. Ефективність їх діяльності зростає тоді, коли вони тісніше співпрацюють з державними органами або іншими лобістськими групами, насамперед з великими транснаціональними корпораціями²². Окрім того, за винятком деяких країн (Австрії, Бельгії, Німеччини, Італії і Іспанії), самоуправлінські регіональні структури не наділені необхідними законодавчими та фінансовими правами, а деякі країни взагалі не мають керівних органів регіонального рівня (Голландія, Греція, Данія, Ірландія, Швеція). У зв'язку з цим говорити про структурні зміни в ЄС ще зарано. Однак значення регіонального чинника в політиці Євросоюзу постійно зростає, хоча основним політичним суб'єктом і надалі залишаються національні уряди. Тільки регіони, які мають міцну економічну і політичну позицію в національній державі, впливають на європейську регіональну політику. В більшості випадків країн-членів ЄС самоуправлінські

регіони в процесі європейської регіональної політики виконують другорядну роль або виступають координаторами поміж органами локальних самоуправлiнь²³.

Парадоксально, але винуватицею слабкої позиції регіонів у цьому процесі є сама Європейська Комісія. Вона проводить переговори і ухвалює остаточні рішення щодо подальшого розвитку та фінансової політики регіонів у порозумінні з центральними урядами окремих країн. Винятком є бельгійські регіони і землі (лянди) в Німеччині, котрі безпосередньо співпрацюють з Європейською Комісією в сфері розподілу союзних фондів та здійснення європейської регіональної політики у Бельгії. Окрім тих випадків, основні рішення в справі європейської регіональної політики ухвалюють представники центральних урядів країн-членів ЄС або Європейська Комісія. Представництво регіональних самоуправлiнь має формальну свободу в організації партнерства на регіональному рівні і фіктивне право вільно розпоряджатися фінансовими фондами. Щодо нових членів ЄС Європейська Комісія дотримується останнім часом принципу централізації коштів і передачі рішень про європейську регіональну допомогу у відання національних урядів²⁴.

Реалізація засади партнерства спричинилася до виникнення низки конфліктів та наростання організаційних проблем на регіональному рівні. У федеративних країнах це є змагання регіонів з центральним урядом за вплив на фінансову політику, а в державах із відсутньою традицією і слабо розвинутою структурою локальних влад це викликає конфлікт або призводить до дублювання компетенцій між регіональними і локальними органами самоуправління.

Одночасно переживає кризу й ідейний фундамент регіональної політики. Вона викликана, зокрема, пануючим принципом солідарності. Питання про доцільність надання допомоги бідним регіонам, економічні підрахунки про втрати від такої політики та зосередження на своїх вузьких інтересах стає предметом дискусій у більшості європейських держав. Багаті країни неохоче беруть участь в постійно зростаючому бюджеті фінансових структур. Спостерігається небажання урядів багатих регіонів фінансувати слабші регіони, а прибічники обмеження бюджету для європейської регіональної політики говорять водночас про низьку економічну ефективність її діяльності.

Підсумовуючи короткий аналіз західноєвропейської регіональної політики та узагальнюючи її основні характеристики,

можна сказати, що вона зародилась як засіб розв'язання проблем економічного і соціально-політичного змісту, яких не можливо було розв'язати цілком діями ринкової економіки. Залежно від низки об'єктивних і суб'єктивних чинників її цілі і пріоритети видозмінювалися. Роль центрального уряду дедалі більше обмежується і зводиться до розробки концепції і нормативно-правової бази регіональної політики, в той же час зростає роль регіонального і місцевого самоврядування, що забезпечує стабільність і рівномірність розвитку регіонів. Водночас наростає хвиля охолодження європейської регіональної політики та відхід щораз більшою мірою від культивування принципу підтримки та допомоги слаборозвинутих регіонів. Об'єднавча політика дедалі частіше орієнтується на централізоване управління, для якого головним пунктом є досягнення об'єднання на рівні країн-членів ЄС, а не регіональний розвиток. Окрім того, чітко проявляється тенденція до диференціації в підтримці економічного розвитку залежно від ситуації в союзних центрах або на європейських периферіях. Така логіка політики централізації утруднить вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів і може призвести до негативних наслідків та стати серйозною перешкодою на шляху дальшої інтеграції Європи.

¹ Татаренко Т.М. Регіональний фактор в політичному житті України (політико-правові аспекти). — Луганськ, 2005. — С. 21.

² Milczarek D. Unia Europejska wobec wyzwań globalizacji i regionalizmu / Adamczyk A, Borkowski J. Regionalizm, polityka regionalna i Fundusze Strukturalne Unii Europejskiej. — Warszawa, 2005. — S. 15.

³ Світова та європейська інтеграція. — Львів, 2005. — С. 207.

⁴ Pietrzyk I. Polityka regionalna Unii Europejskiej i regijny w państwach członkowskich. — Warszawa, 2006. — S. 5.

⁵ Marchlewicz U. Polityki i programy Unii Europejskiej. — Koszalin, 2005. — S. 28.

⁶ Иванов И.Д. Европа регионов. — М., 1998. — С. 75.

⁷ Грицай О.В., Иоффе О.В., Трейвниц А.И. Центр и периферия в региональном развитии. — М., 1991. — С. 32–58.

⁸ Izdebski H., Kulesza M. Administracja publiczna. Zagadnienia ogólne. — Warszawa, 1998. — S. 22–23.

⁹ Grosse T.G. Polityka regionalna Unii Europejskiej. Przykład Grecji, Włoch, Irlandii i Polski. — Warszawa, 2004. — S. 11.

¹⁰ Розвиток України в регіональній перспективі: політичні, економічні, соціальні проблеми регіоналізації. — К., 2002. — С. 18.

¹¹ Михальченко М.І. Україна як нова історична реальність: запасний гра-
вець Європи. — Дрогобич, 2004. — С. 448.

¹² Babiński G. Wstęp // Europa państw — Europa narodów. Problemy
etniczny Europy Środkowo-Wschodniej. — Kraków, 1995. — S. 8.

¹³ Polityka: przedmiot badań i formy jej przejawiania się. — Katowice.,
2000. — S. 329.

¹⁴ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. — К.,
2008. — С. 67.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Wryblewski A.K. Byle nie na moim podwórku. Raport. «Polityki». —
«Polityka». — 2005. — №. 35. — S. 8.

¹⁷ Grosse T.G. Polityka regionalna Unii Europejskiej. Przykład Grecji,
Włoch, Irlandii i Polski. — S. 61–62.

¹⁸ Максименко С. Перспективи регіональної політики України в контексті
європейського досвіду. Доступно з: <http://www.ji.lviv.ua/n23texts/maksymenko.htm>.

¹⁹ Podstawy ptawa Unii Europejskiej. Zarys wykładu / pod. red. J.Galster. —
Toruń, 2006. — S. 36–45.

²⁰ Izdebski H., Kulesza M. Administracja publiczna. Zagadnienia ogylne. —
Warszawa, 1998. — S. 76.

²¹ Світова та європейська інтеграція. — С. 218.

²² Grosse T.G. Polityka regionalna Unii Europejskiej. Przykład Grecji,
Włoch, Irlandii i Polski. — S. 65.

²³ Szlachta J. Programowanie rozwoju regionalnego w Unii Europejskiej. —
Warszawa, 1999. — S. 96.

²⁴ Grosse T.G. Polityka regionalna Unii Europejskiej. Przykład Grecji,
Włoch, Irlandii i Polski. — S. 66.

Май Панчук

ПОЛІТИЧНІ КОНТЕКСТИ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ

*The article deals with some aspects of historical memory and its re-
gional manifestations as well as contemporary historical memory policy.*

*У статті розглядаються окремі аспекти історичної пам'яті,
її регіональних особливостей та політики пам'яті в Україні.*

Проблеми, пов'язані з формуванням, функціонуванням і роз-
витком феномена етнонаціональної пам'яті потрібно розглядати

не лише з точки зору історичної науки. Актуальним є їх аналіз у контексті сучасних українських реалій, з урахуванням настроїв мільйонів українців, які і усвідомлюють свою ідентичність, багато в чому виходячи зі свого розуміння та відчуття етнонаціональної пам'яті.

Сучасна українська держава відбулася завдяки консолідуючій силі державницької національної ідеї. Важливим чинником становлення і змісту української національної ідеї виступає етнонаціональна пам'ять, яку доцільно розглядати з позиції політичної суб'єктності української нації. В умовах значного поширення нігілізму на українському ґрунті, зокрема й національного, важливим є національне самовизначення, усвідомлення національної ідеї на особистісному рівні.

Прагнення України прилучитися до європейських і євроатлантичних структур вимагає осмислення власної ідентичності, вироблення системи національно-державних інтересів та геополітичних пріоритетів, що покладаються в основу української перспективи. Українська перспектива, на нашу думку, базується на тисячолітній історико-культурній і господарській традиції, на тяглоті і перервності української державності.

Українське суспільство — складне перехідне суспільство, яке потребує системи базових цінностей, чітко окреслених економічних і соціокультурних орієнтацій. Тому надзвичайно важливою проблемою постає соціокультурна ідентифікація України, тобто усвідомлення своєї тотожності з певною культурною моделлю на основі національної ідеї¹. На думку Л.Ребета, протягом тривалого часу консолідуючою силою суспільства була релігійна ідея. В нових історичних умовах — наприкінці ХІХ століття — цю функцію «переїняла національна ідея»². Продуктивним є розгляд структури української національної ідеї в трьох аспектах: державницькому, етнічному і політичному, кожен з яких має власну історію становлення³.

Визначення поняття «національна ідея» залежить від розуміння процесів етногенезу і націогенезу, базової категорії «нація». Тобто, які з об'єднувальних чинників (політичні, економічні, культурні, релігійні, правові) вважаються суттєвими стосовно певної нації. Нація, віддзеркалюючи багатство етнопсихологічних, культурно-історичних і соціально-побутових форм людства, уособлює його горизонтальну диференціацію. Саме нація, на відміну від соціальної страти, класу, демографічної, конфесійної чи іншої

групи, є найбільш масштабною і найстійкішою внутрішньо структурованою групою інтересів, спроможною витворювати окреме суспільство.

Українська громадянська нація постає творцем власної держави, яка використовується нею як інструмент реалізації внутрішньої і зовнішньої політики, що базується на національних інтересах та виходить з них. Вихідними засадами при цьому є чітке розуміння того, що являє собою сучасна українська нація у вузькому значенні слова — як етнічно однорідна спільнота громадян української національності, що проживають в Україні, та в широкому значенні — як відкрита поліетнічна спільнота, що історично склалася на території України і яка усвідомлює себе українським народом. На думку А.Колодій, для нації як етнополітичної спільноти інтереси зосереджуються передусім у сферах політики і культури⁴. Тому для нації як політичного суб'єкта найголовнішим є збереження її ідентичності і культурно-мовної самобутності у властивій саме цій нації формі, тобто у формі реалізації національної ідеї. До цієї думки схиляється і В.Кафарський, стверджуючи, що національна ідея задає певні моделі політичної поведінки націям та їх елітам, бо вона є «істотним фактором формування політичної суб'єктності нації»⁵.

Національну ідею не можна зрозуміти без врахування особливих умов життя народу протягом його історії. Вона відображає глибинний рівень національної свідомості, виступає всіма формами рефлексії нації (людини) над питаннями сутності національної спільноти та сенсом її існування. Вона відображає також сукупність ціннісних орієнтацій нації, спрямування мислення народу, здатність відчувати і діяти суголосно з національними інтересами. Національна ідея як своєрідний духовний стан народу, його менталітет, формується залежно від традицій, культури, всього середовища буття людини і водночас сама впливає на них, виступаючи джерелом культурно-історичної динаміки нації. Все це базується на феномені етнонаціональної пам'яті.

Реалізація національної ідеї постає як національний ідеал, що має інтегративний характер і спрямовується на позитивний результат. На ґрунті національної ідеї відбувається національна мобілізація, потенційна чи реальна участь людей, що належать до певної нації, у спільних діях.

Національна ідея у поєднанні з загальнолюдськими цінностями й ідеалами стає чинником національної консолідації на

державотворчій основі, сприяє формуванню національної єдності в процесі досягнення закладених у ній цілей і цінностей, що поділяються усіма або більшістю членів спільноти. Вона включає в себе прагнення до оптимального самооблаштування нації, організації господарського, політичного, духовного, культурного життя народу у формах, саме йому притаманних.

Аналіз розвідок вітчизняних дослідників, присвячених національним особливостям українців, їхньому способу буття, їхній психіці, національному характеру і свідомості, самій національній ідеї, засвідчує широке застосування методу так званих «генетичних досліджень», який спонукає розглядати об'єкт вивчення в процесі його зародження, становлення та зміни під дією різних чинників. Такий підхід дає можливість враховувати найширшу кількість зв'язків досліджуваного явища з іншими, глибше з'ясувати їх взаємозв'язки та взаємовпливи і повністю відповідає національним традиціям осмислення гуманітарної проблематики.

Враховуючи нинішній стан українського державотворення, етнонаціональна пам'ять може виконувати, за певних умов, функції духовної основи поступу українського суспільства. По-перше, вона має стати головним змістом творення національної, соціально згуртованої держави і фундаментом її стабільності. По-друге, мусить на духовному рівні легітимізувати докорінні суспільно-економічні перетворення. По-третє, ґрунтуючись на політичній концепції нації, вона є прийнятною для всіх етнічних груп країни. По-четверте, етнонаціональна пам'ять має стати стрижнем формування і функціонування національної самосвідомості й національної свідомості загалом. По-п'яте, на різних рівнях національної свідомості (державно-політичному, теоретичному, буденному) етнонаціональна пам'ять має бути конституційованою і концептуально розробленою та інтеріоризованою. По-шосте, вона має стати світоглядним орієнтиром у системі освіти, виховання, у сфері соціалізації особи. І, нарешті, по-сьоме, вона мусить забезпечити консолідаційні процеси в суспільстві — між нацією і соціумом, між центром і регіонами, між політичними партіями і рухами⁶.

Для сучасної України характерним є феномен нігілізму, зокрема — національного, і це явище має свої причини, пов'язані з історичним буттям українського народу як колонізованого етносу⁷. Тим часом, як зазначив М.Бердяєв, «є тільки один історичний шлях досягнення вищої вселюдськості, до єднання людства (шлях національного зростання і розвитку, національної творчості).

Вселюдськість розкриває себе лише у вигляді національностей. Денаціоналізація є чистісінька порожнеча, небуття»⁸.

Вищим рівнем і способом становлення особистості є її національне етнічне самовизначення, усвідомлення національної ідеї, що стає базовою рисою її світогляду і самосвідомості. Кінцевим підсумком такої соціалізації і є формування національної ідентичності особистості. Н. Лавриненко вказує, що національна самоідентифікація розгортається на трьох рівнях формування людської визначеності — біогенетичному, соціально-психологічному та культурно-історичному⁹. Важливо зауважити, що біогенетичні визначення є наслідком природного процесу народження дитини і дістаються їй як генетичний спадок, батьківська кров, що засвідчують належність до певного етносу (роду-племени). Нігілізм щодо біогенетичних підвалин етнічної визначеності особистості та спільноти, як свідчить практика, призводить до втрати почуття особистої належності до будь-якого етносу, втрати національної орієнтації щодо місця і ролі народу в історичному часі й просторі. Це явище добре описане в літературі. Воно проявляється у комплексах меншовартості, національного самоприниження, набуваючи розквіту в ідеях космополітизму та етнічної асиміляції. Забування природних меж і визначень свого ества призводить і особистість, і націю до духовної убогості та занепаду. Саме з таких позицій відшукуються аргументи для виправдання нехтувань інтересами власного народу, прислужництво перед сильнішими сусідами, безоглядне запозичення і механічне копіювання чужих способів життя, суспільного ладу, культурних цінностей і традицій.

На соціально-політичному рівні національна самоідентифікація особистості означає формування вивіренних досвідом багатьох генерацій психологічних засад людського ества, почуттів, волі та інтелекту, засвоєння універсуму загальнонаціональних значень, зафіксованих, зокрема, у національній мові, що стає ціннісно-смісловим підґрунтям духовного світу особистості. Найяскравішим ціннісним вираженням самобутніх індивідуально-національних рис особистості є національні особливості світогляду, світосприймання та світорозуміння, які формують національну унікальність життєвих позицій та активності людини.

На культурно-історичному рівні національна самоідентифікація характеризується становленням національного типу характеру і реалізується в дійовій співучасті та причетності особистості до життя етносу¹⁰.

Українська національна ідея виходить з автохтонності української нації і формується на базі екзистенціально-гуманістично орієнтованої національної ментальності українського народу. Вона базується на глибокому усвідомленні належності кожного українця до української національної спільноти, ідентифікації його з цією спільнотою, формуванні уявлень про її типові риси, етнічну територію, мову, уявлення про її історичні та духовні цінності. Важливою рисою української національної ідеї є її вкоріненість в історичному минулому, піклування про історичну долю нації в наші часи, а отже — розуміння суті нерозв'язаних проблем, національних інтересів, поступу українського народу¹¹.

Як основа функціонування української нації, серцевина її духовних інтересів і наріжний камінь її соціально-політичних прагнень, українська національна ідея є всеохоплюючою і означає державність, суверенітет і соборність. Суть її полягає у віддзеркаленні прагнень українського народу до свободи, завоювання економічної, політичної і культурної незалежності та повнокровне утвердження себе у міжнародних відносинах.

Історичне призначення української національної ідеї не вичерпується проголошенням незалежності України. Необхідність суспільної консолідації не втрачає своєї актуальності і нині. «Тільки державне існування нації, — писав М.Сціборський, — вповні здійснює і посилює чинний характер самої національної ідеї. Тому основне завдання нації полягає в поширенні її державних меж насамперед на цілий, пов'язаний з нею, етнографічний простір. За цим промовляє не тільки духовна й фізична неподільність нації, але й усі підстави її будуччини. Неможливість чи невміння досягнути свого державного об'єднання позбавляє націю передпоширення дальшого належного росту, а навіть спроможності правильно виконувати свої життєві функції»¹². Народ, суспільство можна згуртувати тільки на ґрунті всеохоплюючої, зрозумілої і близької кожному національної ідеї, яку можна витворити лише спираючись на етнонаціональну пам'ять.

Дослідження політичних контекстів етнонаціональної пам'яті на матеріалі політичного життя сучасної вимагає виявлення суспільного значення політичних актів, що мають відсилання до минулого, а також актів комеморації відзначення певних свят або пам'ятних дат. Політика пам'яті або політика минулого, провідним (але аж ніяк не єдиним) суб'єктом якої є державна влада, за своїм спрямуванням має двоїтий характер. По-перше, ця політика має

забезпечити владі легітимність — визнання влади з боку політичної спільноти. За словами К.Гірца, для того, щоб влада була легітимною, «її дії повинні здаватися одним цілим із діями тих, чиєю державою вона претендує бути — її громадян... Це питання безпосередності, можливості відчутти, що зроблене державою природно виходить від знайомого і зрозумілого «ми»»¹³.

Водночас, та сама політика спрямована на консолідацію політичної спільноти, іншими словами, вона не тільки апелює до колективної ідентичності, але і творить її. За умов суспільної трансформації, становлення національної держави політика пам'яті має значний потенціал у формуванні політичної спільноти в межах цілого суспільства — творення політичної нації. З іншого боку, зваживши на те, що для сучасної України характерні суспільні поділи, зумовлені, зокрема, різним історичним досвідом та різними уявленнями певних суспільних груп про минуле, політика пам'яті може також сприяти збереженню цих поділів та перешкоджати формуванню понад етнічної національної ідентичності.

Саме в такому контексті можна говорити про маніпулятивну політику пам'яті, характеризуючи таким чином дії політичних сил, що набирають особливого розмаху під час загострення політичної боротьби, особливо напередодні виборів. Маніпулятивною можна вважати таку політику, яка керується інтересами окремих політичних груп і не сприяє суспільній консолідації, загострюючи соціальні та культурні поділи в країні. Потрібно застерегти, що ступінь маніпулятивності не залежить від відповідності тих чи інших політичних промов або дій історичним фактам. Наприклад, зміст резонансної статті В.Медведчука в газеті «День» з приводу подій на Волині в 1943–1944 роках значною мірою відповідав історичним реаліям; натомість асоціювання кандидата в Президенти на той час В.Ющенко з нацизмом, що його накидали виборцям політичні технологи зі штабу іншого кандидата, не мало жодних фактичних чи то ідеологічних підстав, однак обидва випадки є яскравими прикладами політичних маніпуляцій за допомогою використання історично значимих образів і сюжетів.

Оскільки ключовими в етнонаціональній пам'яті є ті риси, які визначають індивідуальність спільноти її носіїв, у загальній оповідній конструкції особливо підкреслюється та подія, яка позначає момент виникнення цієї спільноти — момент «початку історії». Важливий сенс у колективній пам'яті має також періодизація історії, яка сприяє розвитку спільноти і вносить у події минулого

певний порядок. При цьому схильність колективної пам'яті до зображення минулого в чорно-білих тонах призводить до нагнітання контрасту між різними історичними періодами та сприяє формуванню однозначного ставлення до того або іншого етапу в розвитку цієї спільноти. Я.Зерубавель також відзначає, що різні періоди нарративу колективної пам'яті відрізняються своєю «комеморативною щільністю»: тоді як одні періоди посідають привілейоване становище в суспільній свідомості, їм присвячено численні пам'ятні урочистості й ритуали, інші привертають до себе лише незначну увагу або опиняються у повному забутті. Ця «комеморативна щільність», цілком очікувано, є вищою в ті епохи, які посідають ключове становище в історичній свідомості цієї групи. Ці періоди стають об'єктом посиленої комеморативної активності. Натомість ті періоди або події, які витісняються на узбіччя колективної пам'яті або взагалі опиняються за її межами, стають об'єктами «колективної амнезії»¹⁴.

Комеморативна активність може відігравати роль легітимації влади лише в тому разі, якщо вона відповідає визнаному комеморативному нарративу певної спільноти. З іншого боку, комеморативні дії є ефективним засобом ствердження певного комеморативного нарративу, який стає конститутивним чинником існування спільноти. Вибори до вищих органів державної влади виявили наявність значних розбіжностей серед українських громадян у поглядах як на майбутнє, так і на минуле своєї країни.

Серед проблем, пов'язаних з трактуванням історичного минулого, була задавлена проблема польського військового меморіалу на Личаківському цвинтарі у Львові. Внаслідок спротиву місцевих політиків та частини громадськості, відкриття меморіалу відклали протягом кількох років. Хоча відновлення меморіального комплексу, побудованого у міжвоєнний час та зруйнованого на початку 1970-х років, було завершено ще 1999 року і хоча центральна влада України на чолі з Президентом Л.Кучмою не раз виявляла бажання сприяти налагодженню добросусідських взаємин з Польщею, спроби офіційно відкрити військові поховання 1991, 2001 та 2002 року ефективно блокувалися Львівською міською радою. Однією з причин такого спротиву львівських депутатів спостерігачі вважали прагнення висловити таким способом свій протест проти непопулярного в західному регіоні політичного режиму. Лише новій владі вдалося вирішити це питання та здійснити офіційну церемонію відкриття, що відбулася 24 червня

2005 року за участю президентів України та Польщі. Прикметно, що саме В.Ющенко, за якого на Львівщині проголосувало понад 90% виборців, зміг дозволити собі піти на такий непопулярний серед місцевої громадськості крок всупереч очікуванням тих місцевих політичних сил, які його активно підтримували під час президентської кампанії. Треба зазначити, що хоча цей крок безперечно сприяв залагодженню давньої суперечки у міжнародних відносинах України, його вплив на свідомість пересічних українських громадян залишається під знаком питання, офіційна церемонія відкриття, крім міждержавного порозуміння, також надала можливість для озвучення антипольських історичних упереджень (наприклад, що Польща протягом кількох століть «незаконно окупувала» українські землі, зокрема Галичину). З іншого боку, відкриття меморіального комплексу не викликало якихось масштабних суперечок у середині українського суспільства.

Значно більший потенціал суспільних контроверсій мали інші історичні події. Як зазначає Я.Грицак у своїх «Тезах до дискусії про УПА», найбільші незгоди поміж українськими громадянами спостерігаються в оцінках Другої світової війни¹⁵. Протиріччя виступають вже у самому трактуванні цієї події — як Другої світової або ж Великої Вітчизняної війни. Соціологічні опитування виявляють виразні відмінності у ставленні до дати 9 травня між мешканцями Східних та Західних регіонів України¹⁶. Святкування 9 травня як Дня Перемоги Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні, міцно закорінене в традиціях радянської доби, але також у практиках української влади часів незалежності. У незалежній Україні святкування Дня перемоги перетворилося на ефективний засіб демонстрування історичної спадковості посткомуністичних еліт.

Найгострішою у цілому комплексі проблем, пов'язаних з війною, безперечно є проблема історичної оцінки та офіційного статусу УПА. Хоча В.Ющенко як кандидат у Президенти не давав обіцянок щодо визнання Української повстанської армії як воюючої сторони та надання ветеранам цієї організації статусу учасників бойових дій, заклики та надії на таке визнання неодноразово лунали у відповідних політичних колах. У своїх промовах Ющенко неодноразово наголошував на потребі примирення, звертаючись до ветеранів радянської армії та УПА із закликом подати один одному руку.

Однак потрібно зауважити, що вибір стратегій поведінки для Президента в цьому питанні досить обмежений. По-перше, ще не

забуті винаходи чорного «піару» часів передвиборчої кампанії 2004 р., зокрема звинувачення в ідеологічній близькості до нацизму, не дають Ющенкові можливості для різких змін у трактуванні Другої світової війни та Дня Перемоги. Ще важливішим є суспільне сприйняття свята (за даними соціологічних опитувань наприкінці квітня 2005 року, відзначати шістдесятю річницю перемоги збиралися 86% респондентів; 51% опитаних вважали цю дату днем перемоги Радянського Союзу, на противагу до 9%, для яких це була перемога країн антигітлерівської коаліції)¹⁷. На тлі інших радянських свят, які в незалежній Україні практично втратили своє символічне значення, 9 Травня стало притулком для радянської історичної свідомості та колективної ідентичності, і на це не може не зважати жоден представник української загальнодержавної влади, який претендує на суспільне визнання. Є ще одна перешкода для ревізії трактування подій та учасників Другої світової війни в Україні, зокрема для визнання УПА воюючою стороною — міжнародно-правові наслідки такого визнання. Пов'язавши свою легітимність з українськими націоналістичними формуваннями 1940-х років, влада неминуче муситиме взяти на себе відповідальність за всі їхні дії.

Ющенко стосовно цього питання займає послідовну позицію, незважаючи на можливі втрати певної частини електорату у Східних та Південних регіонах України. Але саме в цьому полягає і основна сила його позиції — принциповість у проведенні політики етнонаціональної пам'яті з позицій українського патріотизму. Що й підтверджується останнім Указом «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття», в якому, зокрема, дається доручення Кабінету Міністрів України «забезпечити вжиття додаткових заходів щодо активізації роботи з визнання діяльності організацій, які боролися у ХХ столітті за здобуття Україною незалежності, зокрема діяльності Української військової організації, Карпатської Січі, Організації українських націоналістів, Української повстанської армії, Української головної визвольної ради, українським визвольним рухом ХХ століття»¹⁸.

Поза сумнівом, кульмінацією українського національного нарративу (в його державницькому варіанті) є здобуття незалежності. Головні державні події періоду незалежності на комеморативному рівні відображено у двох державних святах України — Дні Незалежності та Дні Конституції. За часів президентства Л.Кучми ці свята давали щорічну нагоду продемонструвати здобутки

українського державотворення, що їх представники пострадянських політичних еліт ототожнювали зі своїми власними здобутками. Зокрема, ухвалення Конституції 28 червня 1996 року Президент Кучма трактував як свою особисту заслугу, тому комеморативний статус Дня Конституції за його президентства був досить високим. Цілком логічно, що уряд Ющенка, прихід якого до влади супроводжувався конституційними змінами (які, до того ж, істотно обмежили повноваження Президента), не надає цьому святу такого значення, яке воно мало за попереднього режиму.

Тенденція до зміни стилю святкувань, яку можна було зауважити і щодо Дня Перемоги, далася взнаки також в урочистостях з нагоди річниці здобуття державної незалежності. І знову, на відміну від практики попередніх років, 2005 року святкування Дня Незалежності відбулося без військового параду, а від представників уряду (зокрема від віце-прем'єра з гуманітарних питань М.Томенка та особисто від Президента) виходили заклики перетворити День Незалежності на свято простих людей, іншими словами, перемістити святкування з офіційної сфери в приватну. Попри це, здобуття незалежності залишається центральною подією української національної телеології, а День Незалежності — головним офіційним святом української держави. Пов'язані з його святкуванням офіційні тексти також дають можливість виявити інші складники українського комеморативного наративу. У виступі на майдані Незалежності 24 серпня 2005 року Президент згадує такі доленосні віхи української національної історії: Давньоруську державу (при цьому згадуючи про хрещення Русі), козацьку добу (з її найбільшим державницьким здобутком — Конституцією Пилипа Орлика), український національний рух ХІХ–ХХ століть (і ті постаті, які, на думку авторів промови, є представниками цього руху — Т.Шевченка, І.Франка, М.Грушевського, М.Хвильового та В.Стуса), а також «найбільші в людській історії трагедії», що випали на долю українського народу в ХХ столітті — «дві світові війни, Голодомор і Голокост». Отож, у цій промові ми маємо стислий виклад українського комеморативного наративу, що з ним можна ознайомитися і в інших офіційних текстах.

Головні зміни у трактуванні подій стосуються сюжетів з української історії ХХ століття. Ці сюжети, у свою чергу, можна поділити на два блоки:

1) українські державотворчі зусилля 1918–1920-х років (УНР і ЗУНР);

2) доля українського народу за часів радянського тоталітаризму (голодомори та репресії).

На відміну від Л.Кравчука та Л.Кучми, які лише частково пов'язували власну легітимність з українськими державами 1918–1920 років (М.Грушевський, наприклад, став об'єктом посиленої комеморативної активності, натомість С.Петлюра для влади залишився у статусі «суперечливої постаті»), В.Ющенко задекларував повну готовність зачислити діячів українських визвольних змагань того часу до пантеону національних героїв: С.Петрушевича — Голову уряду УНР, Голову Директорії УНР — В.Винниченка, Голову Директорії, Головного отамана військ УНР — С.Петлюру, керівників урядів УНР — В.Голубовича, В.Чехівського, С.Остапенка, Б.Мартоса, І.Мазепу, В.Прокоповича, А.Лівицького, голів урядів ЗУНР — К.Левицького, С.Голубовича. Зокрема, Президент видав Указ від 16 травня 2005 року «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки»¹⁹, який передбачає здійснення низки наукових та офіційних заходів, серед яких: «присвоєння окремим навчальним закладам, установам, військовим частинам імен видатних діячів УНР та ЗУНР, а також відповідного найменування чи перейменування в установленому порядку вулиць, площ, провулків, проспектів, парків та скверів у населених пунктах України» та доручення Державному комітету телебачення і радіомовлення України «організувати цикли теле- і радіопередач, присвячених життю і діяльності видатних діячів УНР та ЗУНР, забезпечити широке висвітлення у засобах масової інформації заходів щодо увічнення пам'яті чільних діячів національно-визвольних змагань початку ХХ століття в Україні». Двома роками пізніше В.Ющенко знов повертається до цієї теми в Указі від 12 квітня 2007 року «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників»²⁰.

На противагу до подій з віддаленого минулого, дії політиків щодо оцінки або відзначення пам'ятних дат, пов'язаних з голодоморами або репресіями, належать не лише до сфери символічних жестів. Оскільки до сьогодні ще живі очевидці та постраждалі від цих злочинів, нагальною залишається потреба відновлення справедливості та засудження злочинців. З іншого боку, той факт, що велика частина пострадянської політичної еліти генетично пов'язана з елітами радянської доби, спричиняє потужну протидію ініціа-

тивам влади у цьому напрямі. Попри це, Президент В.Ющенко видав цілу низку указів, що стосуються цих історичних процесів.

Тут варто звернути увагу, що політичний контекст етнонаціональної пам'яті не залишається суто контекстом внутрішньополітичної боротьби, він поширюється і на міждержавні відносини. Сучасні світові тенденції якраз протилежні: «держави намагаються сумістити свої кордони з кордонами своєї культури і захищати й запроваджувати свої культури у межах своєї влади»²¹. Це особливо яскраво виявилось в законодавчих ініціативах у РФ та заявах президентів України та Росії, їхньому обміні відкритими листами²². Так, у Росії розроблено проект федерального закону «О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников»²³. При цьому воїни УПА російською стороною беззастережно розглядаються як «пособники» нацистів. Стаття 20 цього законопроекту передбачає широкий спектр профілактичних, дипломатичних, економічних, організаційних заходів протидії.

Ще одним свідченням великої ваги, яку надають політичному контексту етнонаціональної пам'яті в Росії, є створення Президентом РФ Д.Медведевим комісії «з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам Росії». Раніше Д.Медведев неодноразово говорив про «неприпустимість фальсифікації історії», у тому числі Великої Вітчизняної війни»²⁴. Позиція Росії стосовно своєї історії і її політика у сфері етнонаціональної пам'яті вельми точно описуються словами, сказаними ще О.Бенкендорфом (1783–1844), керівником заснованого у 1826 році головного органа політичного розшуку «Третього відділення Власної Його імператорської Величності канцелярії»: «Прошедшее России было удивительно, ее настоящее более чем великолепно, что же касается до будущего, то оно выше всего, что может нарисовать себе самое смелое воображение»²⁵.

В Україні такої єдності поглядів на власну історію (і на власне майбутнє також) немає. Показовими в цьому сенсі є дані соціологічних досліджень. Загалом українці виявляють значний інтерес до свого історичного минулого. Про це свідчать результати дослідження громадської думки населення нашої країни, проведеного в рамках міжнародного дослідницького проекту «Євразійський Монітор». Більше половини наших співвітчизників (66%) небайдужі до минулого України, а 47% — виявляють інтерес також до

історії інших країн колишнього СРСР. Ставлення українців до найвідоміших історичних персон радянського періоду неоднозначне. Найбільш позитивне ставлення до Ю.Гагаріна (83%), Г.Жукова (60%), А.Сахарова (53%), Л.Брежнєва (52%), Найбільш негативно жителі України ставляться до Й.Сталіна — 49% та М.Горбачова — 39%. Серед персон української історії, які позитивно сприймаються, — В.Чорновіл (46%), В.Щербицький (35%) і М.Щорс (34%). Переважно негативне ставлення у респондентів до С.Петлюри (37%), Н.Махна (32%). Найменше українці ознайомлені з діяльністю письменників-дисидентів М.Хвильового та В.Стуса — нічого не чули про них, відповідно, 39% і 29% опитаних. По-різному жителі різних регіонів країни оцінюють деякі історичні події. Наприклад, щодо Лютневої революції 1917 року українці розійшлися в поглядах: 29% респондентів ставляться до неї позитивно, 22% — нейтрально і 21% — негативно. Розійшлися вони в поглядах й щодо Жовтневої революції 1917 року: 32% опитаних оцінюють її негативно і 35% — позитивно. Ставлення українців до революційних подій корелює з їхнім сприйняттям Російської імперії — 36% респондентів згодні з твердженням, що там усі народи мали права й можливості для розвитку національної економіки та культури, тоді як 31% опитаних вважають, що Російська імперія була країною, де зазнавали гноблень усі неросійські народи²⁶. Проте за загалом високого рівня зацікавленості своєю історією наведені дані свідчать про дуже велике розшарування оцінок історичних постатей і подій серед українських громадян.

Природно, що різні регіони України відрізняються етнонаціональною пам'яттю внаслідок цілком зрозумілих причин. Але зовсім неприродно, коли заради набуття поточних політичних переваг ці розбіжності не лише не примирюються, а навпаки — роздмухуються і штучно перебільшуються. Причому наголошуються не просто відмінності, а ледь не протилежність і антагоністичність. Таке становище є протиприродним і в перспективі згубним.

Тут дуже слушною видається думка, висловлена І.Дзюбою: «Хочу сказати кілька слів про те, чи можливе єдине трактування подій спільної історії... Воно і неможливе, і непотрібне, і шкідливе, тому що це силове зведення до єдиного трактування може ґрунтуватися тільки на фальсифікації історії, на запереченні фактів... Чи безвихідна ситуація у зв'язку з цим на шляху до порозуміння? Абсолютно ні! Навпаки, саме тут є шлях до порозуміння, і він полягає в тому, щоб знати історію, знати погляд іншого народу,

інший погляд на ці так звані спільні події. Можна навести тисячі прикладів з світової історії... Найгірше — це незнання. Коли є незнання, тоді справді виникають безвихідні ситуації»²⁷. Схожу думку в своїх роботах висловлює О. Міллер стосовно можливості «співіснування» двох українських ідентичностей²⁸.

Етнонаціональну пам'ять можна розуміти як спроможність до збереження історичного досвіду етнонаціонального буття та його актуалізації в наступні періоди розвитку спільноти. При цьому найбільшим є її значення в перехідні періоди соціального буття нації. Сьогодні історична пам'ять може виявлятися стихійним чином, а може бути штучно ініційованою окремими особами чи соціально-політичними силами. За умови її вільного розгортання історична пам'ять є чинником відтворення культурного простору етнонаціональної спільноти, який був притаманний їй на різних етапах історичного розвитку. За умови ж навмисних інтерпретацій історична пам'ять стає служницею конкретним майбутнім цілям. Тоді її «історичність» і здатність до передавання інформації стають сумнівними, однак це неминучий процес: інтерпретації історичної пам'яті завжди використовуються як інструменти формування і консолідації.

Нині підтримка позитивної етнонаціональної пам'яті є нагальним і необхідним завданням. Адже саме в такій історичній пам'яті соціум може черпати енергію, потрібну для руху вперед. Це зовсім не означає фальсифікацію фактів, а лише увагу і повагу до тих подій української історії, що можуть бути для сучасного суспільства позитивними прикладами.

Етнонаціональна пам'ять не створюється в певний момент — вона весь час відтворюється в культурному просторі спільноти і має розглядатися в контексті українського сьогодення: політичного, духовного, соціально-психологічного тощо. Формування такої пам'яті є пріоритетним завданням для сучасної України.

Етнонаціональна пам'ять є, з одного боку, інструментом творення національної ідентичності й національного культурного простору, з іншого — механізмом їх відтворення в історичному процесі, передачі досвіду для використання його позитивних складових у ті чи інші моменти. Як інструмент творення національної ідентичності, етнонаціональна пам'ять здебільшого акцентує увагу на позитивних подіях і явищах національного розвитку. Як механізм відтворення культурного простору, вона містить відбитки і негативних моментів минулого. Дуже важливо в процесі

інтерпретації етнонаціональної пам'яті зберегти важливі її елементи, адже не можна точно визначити, які з них можуть зіграти позитивну роль у майбутньому²⁹.

¹ Медвідь Ф. Взаємозв'язок національної і релігійної ідей в контексті релігійно-духовного життя України // Вісник УАДУ. — 2003. — №1. — С. 364.

² Ребет Л. Теорія нації. — Львів: Державність, 1997. — С. 132.

³ Римаренко Ю.І., Шкляр Л.Є., Римаренко С.Ю. Етнодержавознавство. Теоретико-методологічні засади. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2001. — С. 65–66.

⁴ Колодій А. Нація як суб'єкт політики. — Львів: Кальварія, 1997. — С. 29.

⁵ Кафарський В. Нація і держава: Культура, Ідеологія, Духовність. — Івано-Франківськ: Плай, 1999. — С. 65.

⁶ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз): [монографія]. — К.: Вища шк., 1998. — С. 357.

⁷ Лютий Т. В. Нігілізм: антологія НІЩО. — К.: ПАРАПАН, 2002. — С. 145–147.

⁸ Бердяев Н. Судьба России. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — С. 99.

⁹ Лавриненко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы. — К.: ВІРА ІНСАЙТ, 2000. — С. 186.

¹⁰ Там само. — С. 87–88.

¹¹ Медвідь Ф. Християнські засади української національної ідеї // Вісник Львівського інституту внутрішніх справ. — Львів: ЛІВС при НАВС України, 1999. — №3 (11). — С. 93.

¹² Сціборський М. Націократія [Електронний ресурс] / Національний фронт. — Режим доступу: 52. — Назва з екрана.

¹³ Гірц Кліфорд. Інтерпретація культур. — К., 2001. — С. 372.

¹⁴ Зерубавель Я. Динаміка колективної пам'яті // АБ Ітрегіо. — 2004, — №23. — С. 82–86.

¹⁵ Грицак Ярослав. Страсті за націоналізмом. Історичні есеї. — К., 2004. — С. 91.

¹⁶ «Кожен десятий українець не збирається святкувати День Перемоги» [Електронний ресурс] / Українська мережа новин «Кореспондент». — Режим доступу: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/257178>. — Назва з екрана.

¹⁷ Там само.

¹⁸ Указ Президента України №946/2009 «Про додаткові заходи щодо визнання українського визвольного руху ХХ століття» [Електронний ресурс] / офіційне Інтернет-представництво Президента України. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/10082.html>. — Назва з екрана.

¹⁹ Указ Президента України №793/2005 «Про увічнення пам'яті видатних діячів Української Народної Республіки та Західно-Української Народної Республіки» [Електронний ресурс] / офіційне Інтернет-представництво Президента України. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/2454.html>. — Назва з екрана.

²⁰ Указ Президента України №297/2007 «Про заходи з відзначення 90-річчя подій Української революції 1917–1921 років та вшанування пам'яті її учасників» [Електронний ресурс] / офіційне Інтернет-представництво Президента України. — Режим доступу: <http://www.president.gov.ua/documents/5998.html>. — Назва з екрана.

²¹ Gellner E. Nations and Nationalism. Oxford: Basil Blackwell, 1983. — P. 86.

²² Див: <http://blog.kremlin.ru/post/30/transcript> та <http://www.president.gov.ua/ru/news/14676/html>.

²³ Проект: Федеральний закон «О противодействии реабилитации в новых независимых государствах на территории бывшего Союза ССР нацизма, нацистских преступников и их пособников» [Електронний ресурс] / Информационное агентство «Regnum». — Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/1453517.html>. — Назва з екрана.

²⁴ Медведев: Пересмотр истории не должен вредить России [Електронний ресурс] / Грани.ру. — Режим доступу: <http://grani.ru/politics/Russia/President/m.151255.html/> — Назва з екрана.

²⁵ Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://biserris.ru/15/245.html>. — Назва з екрана.

²⁶ 66% українців небайдужі до історії // День. — 2009. — №107(3027). — 25 червня.

²⁷ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квітня. 2008 р. / За заг. ред. Ю.О.Зерній. — К.: НІСД, 2008. — С. 43.

²⁸ А.Миллер. Прошлое и историческая память как факторы формирования дуализма идентичностей в современной Украине // Формирование нации и государства в современном мире: сб. науч. Трудов / РАН. ИНИОН. Центр социал. науч.-информ. исслед. Отд. полит. науки; Рос. ассоц. полит. науки. Гл. ред. акад. РАН Ю.С.Пивоваров. — М., 2008. — №1. — С. 83–100.

²⁹ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: матеріали «круглого столу», 22 квітня 2008 р. / За заг. ред. Ю.О.Зерній. — К.: НІСД, 2008. — С. 64–65.

Віктор Войналович, Наталія Кочан

РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ РЕЛІГІЙНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ

V. Vojnalovych, N. Kochan, Regional manifestations of institutionalized religions in Ukraine. The article deals with the dynamic process of regional religious manifestations in contemporary Ukraine. It focuses on regional transformations of institutionalized religions and their dependence on social and political development, active involvement in public politics in the context of challenges of globalisation.

У статті аналізується динаміка процесів регіоналізації релігійного простору сучасної України. Визначається регіональна специфіка етноконфесійних трансформацій, особливості впливу на них суспільно-політичних чинників, інтенсивної участі у публічній політиці на тлі викликів глобалізації.

Активізація етнодержавотворчих процесів наприкінці 1980-х — на початку 1990-х рр. в Україні, зумовлена кризою радянського тоталітарного режиму, супроводжувалася хвилею національного і релігійного пробудження, значним зростанням рівня етнічної свідомості, якісним оновленням етнополітичного, національно-культурного та релігійно-церковного життя.

Релігійне відродження, що на перших порах виступало «своєрідною формою компенсації за попередню тривалу русифікацію, денационалізацію, національну уніфікацію та примусову атеїзацію»¹, визначається дослідниками не лише як процес відновлення релігійної традиції у її кращих проявах, але й одночасно як її розвиток, збагачення новими якісними ознаками². Воно характеризується зовнішніми виявами, що засвідчують кількісне зростання церковної мережі і розбудову релігійних структур, та внутрішніми ознаками: поглиблення рівня релігійності населення, збільшенням питомої ваги віруючих у загальній масі населення тощо.

Важливе значення для з'ясування специфіки сучасної релігійної ситуації в Україні, аналізу стану державно-конфесійних і міжконфесійних відносин, вивчення динаміки розвитку певної деномінації чи визначення лінії трансформаційних зламів у конфесійній площині має врахування не лише універсальних, загальноукраїнських тенденцій, а й специфічних регіональних особливостей етноконфесійних процесів. Важливо мати на увазі, що

зумовлені вони не лише суто історичними факторами (процесом формування українських земель, характером розселення традиційних для українського соціуму етносів, демографічних, міграційних та еміграційних тенденцій тощо), але й значним впливом на них суспільно-політичних подій в Україні за роки незалежності, глобалізації релігії та її інтенсивного повернення у публічну політику у багатьох країнах світу.

Одним з найбільш складних і суперечливих історичних процесів є релігійна регіоналізація Європи. Поділ Європи на два релігійні макрорегіони має безпосередній і істотний вплив на релігійну ситуацію в Україні, проходячи через її територію. Фактично вся західна частина України належить до перехідної смуги між Центрально-європейським та Східно-європейським релігійними макрорегіонами. Релігійні «кордони» між Заходом та Сходом визначає і автор теорії «зіткнення цивілізацій» С.Гантінгтон, де Україні судилося стати своєрідним буфером між католицько-протестантською Центральною Європою та православно-атеїстичним Сходом. Народи, які живуть на північ і захід від цього «кордону», об'єднує спільний історичний досвід — Реформація, Просвітництво, Контрреформація, Французька революція. Вони мають значно вищий рівень економічного розвитку, сповідують католицизм чи протестантизм. Народи ж на схід і південь від нього, православні чи мусульмани за віровизнанням, зазнали меншого впливу європейських процесів секуляризації в її західному сенсі, не відчули переваг свободи і влади закону, у тому числі і в релігійній сфері, що є необхідними атрибутами демократичних суспільств.

Своє бачення сучасного поділу Європи висловив на сторінках «Християнського мира» (1998. — Ч. 9) консультант Всесвітньої ради церков з питань Східної Європи Мирослав Матренчик. Якщо до падіння Берлінського муру в 1989 р. Європа була розділена за ідеологічним принципом, то тепер — за конфесійним. На його думку, сьогодні між Заходом та Сходом вибудовується нова стіна, яка проходить по східних кордонах Польщі та Угорщини. По один її бік опинилися традиційно православні (східно-християнського обряду) держави, а по другий — католицькі і протестантські.

При цьому зауважимо, що релігія в епоху глобалізації дедалі меншою мірою прив'язана до тої чи іншої території. Можна з впевненістю констатувати, що її динаміка розгортається над традиційними конфесійними, політичними, культурними і цивілізаційними кордонами. У цьому контексті можна сперечатися з зарубіжними

вченими та аналітиками в деталях їх теорій, але відмінності, на які вони звертають увагу, реально існують і суто теоретичними можуть видаватися лише на перший погляд. До того ж геополітична ситуація України визначається не лише її географічним положенням у Східній Європі, між Сходом і Заходом, територією якої проходить межа між католицько-протестантським і переважно православним світом. На ній позначається також перебування України на порубіжні мусульманської і християнської цивілізацій.

Таким чином, глобальна релігійна регіоналізація певною мірою пояснює і реально існуючу релігійну регіоналізацію України, в межах якої чітко виділяються чотири макрорегіони — **Західний** (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області); **Центральний** (м. Київ, Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області); **Східний** (Дніпропетровська, Донецька, Запорізька, Луганська, Харківська області); **Південний** (АР Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь). Такий поділ у спеціальних дослідженнях з регіоналістики деталізується переходом з регіонального рівня на локальний або ж з рівня адміністративно-територіального поділу країни на рівень історичних земель (Буковина, Волинь, Галичина, Крим, Поділля тощо). Для вивчення регіональної специфіки етнорелігійних процесів та їх основних тенденцій у загальнонаціональному масштабі запропонований поділ є цілком обґрунтованим. Межа між першими двома макрорегіонами проходить приблизно вздовж колишнього кордону СРСР 1922–1939 рр., що загалом відповідає значному перепадові в рівнях та активності релігійних процесів. Є підстави стверджувати також про існування у кордонах означених макрорегіонів ряду регіонів та субрегіонів, які мають специфічні особливості та відмінності щодо основних зовнішніх і внутрішніх ознак релігійного життя.

Одним з доказів релігійного відродження за роки незалежності України є розбудова розгалуженої релігійної мережі та істотне урізноманітнення конфесійної карти. Так, за 1988–2008 рр. загальна кількість релігійних організацій в Україні збільшилася з 6 500 до 34 465, тобто більше, ніж у 5 разів. За станом на 1 січня 2009 р. конфесійна карта країни представлена 55 віросповідними напрямками, в межах яких діє 34 465 релігійних організацій, у тому числі 33 083 релігійні громади, 85 центрів та 255 управлінь, 432 монастирі, 340 місій, 74 братства, 196 духовних навчальних

закладів, а також 12 633 релігійних шкіл. Справами церкви в Україні опікуються 29 892 священнослужителі. Постійно зростає кількість церковних друкованих засобів масової інформації, яка становить на сьогодні 377 одиниць. Для богослужінь релігійні організації використовують 22 437 культових та пристосованих під молитовні споруд³.

Дослідження темпів зростання кількості церковно-релігійних інституцій за останні роки свідчить про те, що розширення релігійної мережі набуло усталеного характеру та оптимальних параметрів. Якщо у перші роки лібералізації радянської політики щодо релігії і церкви (1988–1990 рр.) кількість релігійних громад зросла в Україні на 41,7%, то впродовж наступного десятиліття (1990–2000 рр.) темпи зростання скоротилися до 5–8% на рік, у 2000–2005 рр., відповідно, — до 4,1–4,7%. Останні роки фіксують досягнення рівня задоволення потреб віруючих країни у низових релігійних структурах, динаміка зростання яких пішла на спад: за підсумками 2005 р., порівняно з попереднім роком, кількість релігійних організацій зросла на 1 363 одиниці (+4,4%), а релігійних громад — на 1 354 одиниці (+4,6%), 2006 р., відповідно, — на 838 (+2,6%) та 804 (+2,6%), 2007 р. — на 778 (+2,4%) та 748 (+2,4%), 2008 р. — на 612 (+1,8%) та 590 (+1,8%)⁴.

У конфесійному вимірі початково динамічніше розвивалися структури православного і греко-католицького віросповідань, однак упродовж останнього десятиліття вищими темпами зростає мережа протестантських організацій і нових релігійних рухів. Загалом на початок 2009 р. 50,9% всіх релігійних організацій України є православними (17 534), 30,0% належать до протестантських церков і союзів (понад 10 тис.), 10,8% (3 732) — до Української греко-католицької церкви, 3,1% (1 070) — до Римо-католицької церкви, 3,3% (1 150) та 0,8% (298), відповідно, — до ісламу та іудаїзму.

Найбільш суттєві зміни серед трьох православних юрисдикцій сталися в мережі релігійних організацій УПЦ в юрисдикції Московської патріархії, кількість яких з початку 1992 р. зросла на 6 357 (+116,2%) і становить на січень 2009 р. 11 826 організацій, або 67,5% православних утворень України. Інституції УПЦ охоплюють всю територію країни і за чисельністю є домінуючими у 23 із 27 регіонів. Найбільшу кількість парафій Церква має у Хмельницькій, Вінницькій, Київській, Рівненській, Закарпатській, Донецькій областях, а найменшу — в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській.

Остаточно позбулася характеристик суто регіональної релігійної інституції УПЦ-КП. Після 1994 р. УПЦ-КП втратила беззаперечну підтримку влади, у зв'язку з чим їй пророкували кардинальну втрату позицій. Однак і на сьогодні вона лишається серйозним чинником українського конфесійного простору. На початок 2009 р. УПЦ-КП налічує 4 256 організацій, збільшивши їх кількість порівняно з початком 1995 р., на 2 444 (+134,8%) утворень. Найбільше релігійних організацій Церкви діє у Львівській, Київській, Волинській, Рівненській областях, найменше — у Харківській, Луганській, Закарпатській областях та АР Крим.

Інституційна мережа УАПЦ складається з патріархії, 12 єпархіальних управлінь, 7 духовних навчальних закладів, 8 монастирів, 1 братства, 7 місій та 1 184 парафій віруючих. Кількість громад УАПЦ у 1992–2000 рр. скоротилася на 475 одиниць у зв'язку зі зміною юрисдикційної підпорядкованості на користь УПЦ-КП громад у західному регіоні, насамперед в Івано-Франківській, Львівській, Тернопільській областях.

Головні події, пов'язані з відродженням УГКЦ після тривало го перебування у підпіллі за радянських часів, відбулися у 1989–1991 рр. і мали вибуховий характер. З часу легалізації діяльності (листопад 1989 р.) Церква відновила свої структури й навіть перевищила довоєнний рівень. Уже на січень 1992 р. кількість парафій греко-католиків з 138 напівлегальних осередків, що не мали прав юридичної особи, збільшилася до 2 644 повноправних громад. На початок 2009 р. Церква має потужну мережу з 3 732 релігійних організацій (10,8% від загальної кількості в Україні), з належністю до яких ідентифікують себе 14% вірників. Церковний комплекс налічує 3 570 громад, 106 монастирів, 15 духовних навчальних закладів, 27 періодичних видань. Майже 93% греко-католицьких громад знаходяться в Галичині та на Закарпатті, де вони становлять окрему Мукачівську єпархію, що не входить до складу УГКЦ, а підпорядковується безпосередньо Апостольській столиці. Якщо на початок 1992 р. Церква була представлена лише в 13 областях та м. Київ, то на початок 2009 р. її структури діяли в усіх, у тому числі й в нетрадиційних для греко-католицизму (АР Крим — 8, Вінницька область — 16, Дніпропетровська — 7, Донецька — 31, Запорізька — 4, Луганська — 3, Миколаївська — 10, Одеська — 21, Сумська — 4, Харківська — 6, Херсонська — 25, м. Севастополь — 3 та інших) регіонах України. Навіть залишаючись регіональною, УГКЦ демонструє високий рівень самооцінки

своєї ролі у процесах національного і державного відродження України.

Практично завершеного вигляду після надання Львівській архієпископії статусу митрополії набула в Україні керівна вертикаль **Римо-католицької церкви**. З початку 1992 р. Церква збільшила свою мережу на 618 одиниць (на 136,7%) і налічує нині 1 070 релігійних організацій, у тому числі 907 громад, 91 монастир, 40 місій, 3 братства, 8 духовних навчальних закладів та 20 управлінь. За 1992–2008 рр. найвищі темпи розгортання мережі громад РКЦ були відзначені у Житомирській (+72, усього 118 парафій), Хмельницькій (+54, 128) та Вінницькій (+52, 115) областях. На початок 2009 р. переважна частина громад зосереджувалася у Львівській (130), Хмельницькій (128), Житомирській (118), Вінницькій (81) областях — 664 (73,2% їх загальної кількості).

Проникнення римо-католицизму у східні та південні регіони викликає негативну реакцію українських православних церков, які розцінюють таке явище не інакше як прозелітизм, «окатоличення православної України», відкрите посягання на їхніх прихильників та «канонічні території» православ'я⁵.

Мусимо визнати, що активний поступ РКЦ протягом 1990-х рр. став певною мірою несподіванкою. Будуючи свою діяльність, орієнтуючись на духовні запити нинішніх віруючих, пропонуючи своїм вірним сучасні форми прилучення до божественного, будучи відкритою для духовної скарбниці інших релігійно-церковних традицій, РКЦ стала привабливою і корисною не лише для «традиційних» католиків польського чи угорського походження, а й для незалежних від її впливу українців. Як зазначає М.Кирюшко: «Помітно змінився етнічний склад віруючих цієї Церкви. Практично нема вже німецьких католиків. Поляки в багатьох громадах також вже не становлять більшості. У них часто переважають українці, з'явилось чимало росіян, представників інших національностей. Зміни торкнулися також соціального складу віруючих, серед яких стало багато городян, студентів, наукової і мистецької інтелігенції. Все це є свідченням того, що римо-католицизм уже не можна розглядати як щось зовсім чуже українському народові, він також поступово стає релігійним надбанням українців, а не лише конфесією однієї етнічної меншини»⁶.

У контексті згаданого цілком справедливий висновок робить О.Недавня, що в умовах історично поліконфесійної секуляризованої України феномен українців у Римо-католицькій церкві постає

як один з можливих шляхів їхнього духовного становлення і розвитку, реінтеграції українців у природне для них європейське коло народів, вихованих у західноукраїнській культурній традиції⁷.

За станом на 1 січня 2009 р. протестантизм в Україні налічує 10 051 організацію, що становить 30,0% від усієї релігійної мережі, проти 20,9% на січень 1992 р. Найбільш впливовими протестантськими утвореннями залишаються Всеукраїнський союз об'єднань євангельських християн-баптистів (2 713 організацій, 27,0% від загальної кількості у протестантському релігійному комплексі), Всеукраїнський союз церков християн віри євангельської — п'ятидесятників (1 653, 16,5%), Українська уніонна конференція церкви адвентистів сьомого дня (1 061, 10,6%). Збільшення кількості протестантських осередків на Сході та Півдні України (зокрема у Донецькій, Запорізькій, Одеській областях) урівнюється більш стриманим розвитком у західному регіоні та центрі, що донедавна були основним ареалом поширення конфесії.

Аналіз публікацій, безпосередньо чи опосередковано пов'язаних з протестантизмом в Україні, засвідчує, що поряд з традиційними уявленнями про «чужість» і «сектантство» сьогодні дедалі активніше артикулюється потужний поступ протестантських церков, навіть «протестантизація» України. Аргументом, як правило, є цифри, що демонструють збільшення кількості громад, появу нових церков і течій, особливо у центральних-східних регіонах та великих містах. Деяко іншої думки дотримується відома дослідниця протестантизму В. Любащенко, яка вважає здобутки протестантів цілком помірними, а пророкування протестантського «буму» в Україні — скоріше спробою залякати пересічного українця перспективою нової релігійної напруги⁸. Її висновок видається цілком слушним, зважаючи на те, що цифри, які засвідчують динамічне зростання кількості протестантських громад, відображають переважно формальний бік церковного життя і не завжди адекватно змальовують реальний стан речей. Адже на фоні помітного представництва громад протестантизму у загальній релігійній мережі країни питома вага протестантів серед українських віруючих за роки незалежності майже не змінилась⁹.

Більше тисячі релігійних організацій репрезентують етноконфесійні утворення. Найбільшу частину з них зареєстровано послідовниками ісламу — 535 організацій. Іудаїзм представлений 295 організаціями, Закарпатська (угорська) реформатська церква — 118, Німецька євангелічно-лютеранська церква — 40,

Вірменська апостольська церква — 27. Функціонують також поодинокі етноконфесійні громади чехів, корейців, шведів, караїмів та кримчаків (в АР Крим), менонітів (в Херсонській та Запорізькій областях). Більшість релігійних організацій національних меншин зосереджена в АР Крим.

Значного поширення набули в Україні **новітні релігійні течії**. Найпоширенішими є організації Новоапостольської церкви (59) з центром у Києві та Церкви Ісуса Христа святих останніх днів (мормони) — 55. Кількість організацій Товариства свідомості Крішні становить 36 утворень. Регіональний розподіл релігійних рухів принципово відрізняється від усталеної конфесійної конфігурації країни, зміщеної на Захід. Так, більшість прихильників альтернативних релігій — мешканці центральних, східних і південних регіонів України. Параметрами розміщення новітніх рухів є: регіони, де інфраструктура та вплив історичних церков порівняно слабкі; регіони, де боротьба з інституційною релігійністю в радянський період спричинила чи не найбільш руйнівні наслідки; урбанізовані регіони та регіони, які є об'єктом найбільшого впливу закордонних місій.

Говорячи загалом про новітні релігії та їх поширення на території України, слід зазначити, що умови для їх розповсюдження є надзвичайно сприятливими, що пояснюється дією комплексу соціально-політичних, релігійних, психологічних чинників:

- відсутність у суспільстві чітких ціннісних та ідеологічних орієнтирів;

- загальне зниження легітимності більшості суспільних інститутів, насамперед владних, а також криза традиційних з них — сім'ї та школи;

- недостатній вплив історичних церков, невідповідність їх релігійної практики запитам «нового» віруючого;

- висока активність іноземних місій, засоби агітаційно-пропагандистської роботи з неофітами та фінансові можливості, які значно перевищують можливості традиційних церков;

- міжконфесійні протиріччя, політизованість релігійних організацій, що відштовхує певну частину тих віруючих, хто потребує власне релігійного життя;

- специфіка вітчизняного менталітету, який внаслідок географічного положення України — її межового статусу між Сходом та Заходом, Півднем та Північчю — був відкритий різним впливам; певний світоглядний плюралізм українського народу, терпиме

ставлення до інакомислення, що зазвичай збігається з орієнтацією новітніх релігій.

У конфесійній конфігурації та насиченості релігійними організаціями досить помітними є відмінності між макрорегіонами України, які мають динамічний характер. Так, з початком 1990-х рр. релігійна мережа зростала саме у Західному макрорегіоні, однак з часом частка західноукраїнських релігійних утворень у загальнонаціональній статистиці почала зменшуватись за рахунок розвитку мережі у Центральному та, особливо, в Східному і Південному макрорегіонах (табл. 1). Так, якщо у Західному макрорегіоні питомо вага релігійних громад у загальнонаціональній мережі скоротилася з 59,78% (за станом на 1 січня 1992 р.) до 34,88% (за станом на 1 січня 2009 р.), то у Центральному вона збільшилася, відповідно, з 26,30% до 35,16%, Східному — з 7,67% до 15,39%, Південному — з 6,24% до 14,57%. Подібна тенденція цілком корелюється з динамікою змін мережі релігійних громад за вказаний період: якщо у Західному макрорегіоні кількісне збільшення релігійних утворень відбулося лише у 1,5 рази (+48,30%) — з 7 782 до 11 541 громади, то у Центральному — у 3,4 рази (+239,50%) — з 3 425 до 11 628 громад, у Східному — у 5,1 рази (+409,81%) — з 999 до 5 093 громад, у Південному — у 5,9 рази (+492,98%) — з 813 до 4 821 громади. Серед областей України найбільш насиченою релігійними утвореннями, як і в 1992 р., є Львівська, де на початок 2009 р. функціонувало 2 798 громад (8,46% їх загальної кількості в Україні). У АР Крим — 1 996 (6,03%), Вінницькій області — 1946 (5,88%), Закарпатській — 1 756 (5,30%), Хмельницькій — 1 705 (5,16%), Тернопільській — 1 655 (5,00%), Київській — 1 556 (4,7%), Донецькій — 1 524 (4,61%). Найменш насиченими релігійними громадами залишаються Кіровоградська область — 617 (1,87%), Миколаївська — 695 (2,10%), Сумська — 725 (2,19%), Луганська — 727 (2,19%), Харківська — 791 (2,39%), Херсонська — 853 (2,58%) та м. Київ — 796 (2,41%)¹⁰.

Характеристика параметрів релігійного життя, його регіональних особливостей була б не повною без аналізу стану релігійності населення України. Очевидним фактом є зростаюче суспільне визнання, престиж церкви та релігійних організацій і установ, рівень довіри, який, залежно від регіону, коливається від 40 до 60%, що значно більше, ніж до інших суспільних інститутів.

Таблиця 1

Динаміка мережі релігійних громад у межах макрорегіонів та областей України (1 січня 1992 р. — 1 січня 2009 р.)*

№ п/п	Макрорегіони (область)	01.01.1992 р.		01.01.2009 р.		Збільшення	
		Абсолютна кількість громад	% до загал. к-ті громад в Україні	Абсолютна кількість громад	% до загал. к-ті громад в Україні	Абсолютна кількість громад	%
1	2	3	4	5	6	7	8
I	Західний	7 782	59,78	11 541	34,88	3 759	48,30
1	Львівська	2 206	16,94	2 798	8,46	592	26,84
2	Тернопільська	1 428	10,97	1 655	5,00	227	15,89
3	Закарпатська	1 109	8,52	1 756	5,30	647	58,34
4	Івано-Франківська	1 078	8,28	1 263	3,82	185	17,16
5	Рівненська	734	5,64	1 429	4,32	695	94,69
6	Волинська	628	4,82	1 438	4,35	810	128,98
7	Чернівецька	599	4,61	1 202	3,63	603	100,67
II	Центральний	3 425	26,31	11 628	35,16	8 203	239,50
1	Вінницька	739	5,68	1 946	5,88	1 207	163,33
2	Хмельницька	699	5,37	1 705	5,16	1 006	143,92
3	Житомирська	438	3,36	1 275	3,85	837	191,10
4	Київська	375	2,88	1 556	4,70	1 181	314,93
5	Черкаська	288	2,21	1 195	3,61	907	314,93
6	Чернігівська	279	2,15	869	2,64	590	211,47
7	Сумська	214	1,64	725	2,19	511	228,79
8	Кіровоградська	153	1,18	617	1,87	464	303,27
9	Полтавська	151	1,16	944	2,85	793	525,17
10	м. Київ	89	0,68	796	2,41	707	794,38
III	Східний	999	7,67	5 093	15,39	4 094	409,81
1	Донецька	327	2,50	1 524	4,61	1 197	366,06
2	Дніпропетровська	189	1,45	1 142	3,45	953	504,23
3	Харківська	174	1,34	791	2,39	617	354,60
4	Луганська	166	1,28	727	2,19	561	337,95
5	Запорізька	143	1,10	909	2,75	766	535,66

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8
IV	Південний	813	6,24	4 821	14,57	4 008	492,98
1	Одеська	382	2,93	1 168	3,53	786	205,76
2	АР Крим	159	1,22	1 996	6,03	1 837	1155,35
3	Херсонська	139	1,07	853	2,58	714	513,67
4	Миколаївська	133	1,02	695	2,10	562	422,56
5	м. Севастополь	—	—	109	0,33	109	—
	Разом	13 019	100,00	33 083	100,00	20 064	154,11

* Показники таблиці розраховано за джерелами: Центральний державний архів вищих органів влади та державного управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 4648, оп. 7, спр. 640, арк. 4; Звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2009 року». (Форма №1) // Офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби України. — www.risu.org.ua

У соціології традиційно виділяють три головні характеристики релігійної свідомості: наявність віри в Бога, конфесійна самоідентифікація та стійка релігійна поведінка. Особливістю України є те, що релігійна самоідентифікація її населення за кількісними показниками є однією з найвищих в Європі. На грудень 2006 р., коли респонденти не мали іншого вибору як відповісти на питання щодо їхньої релігійності «так» чи «ні», рівень віруючих згідно з даними Європейського соціального дослідження становив 74,7% від загальної кількості населення (це сьомий показник серед 29 країн Європи, фахівці з яких брали участь у дослідженні, після Кіпру — 97,2%, Польщі — 92,7%, Румунії — 91,5%, Португалії — 85,8%, Ірландії — 79,4% та Словаччини — 75,4%)¹⁰. Нерелігійними визначили себе у 2002 р. лише 12,7% респондентів, у 2003 р. — 15,4%, у 2004 р. — 16,7%, у 2005 р. — 14,8%, у 2006 р. — 12,6%, у 2007 р. — 11,2%, у 2008 р. — 12,8%¹¹.

У регіональному вимірі релігійна самоідентифікація населення іде по нисхідній з Заходу на Схід, де вона істотно нижча, ніж на Заході країни (табл. 2)¹².

Як бачимо, релігійна самоідентифікація населення України збігається з соціокультурними особливостями регіонального поділу країн, на полюсах якого протистоять цінності індустріальної культури промислового Сходу і традиційної аграрної культури Заходу. Гострота проблеми полягає в тому, що Україна як цілісність

усе ще залишається у пошуку своєї культурної, етнічної та релігійної ідентичності. Очевидною є досить суттєва релігійна диференціація сучасного українського суспільства, що є частиною і його соціокультурної диференціації на етапі формування самого базису певних культурно-цивілізаційних типів.

Таблиця 2
Релігійне самовизначення громадян України за регіонами

Ставлення до релігії	Захід (%)	Центр (%)	Південь (%)	Схід (%)	АР Крим (%)
Віруючі	86,6	56,1	55,5	50,5	60,6
Вагаються між вірою та невір'ям	7,8	24,4	15,0	22,1	22,2
Невіруючі	2,1	10,0	8,5	16,1	15,2
Переконані атеїсти	0,8	2,0	3,0	2,9	1,0
Байдужі до релігії	0,5	3,7	10,5	4,7	0,0

Соціологічні дані Інституту соціології НАН України, отримані на початку 2008 р. й раніше, дають підстави стверджувати, що віросповідна самопрезентація громадян України в останні роки залишається практично незмінною (табл. 3)¹³.

Таблиця 3
Розподіл громадян України за віросповіданням (2008, N = 1800,%)

«До якого віросповідання Ви себе відносите?»					
Ставлення до релігії	2002	2004	2005	2006	2008
Нерелігійний	12,7	16,7	14,8	12,6	12,8
Православ'я	74,9	73,5	72,2	76,3	77,6
Католицизм	1,7	1,2	2,7	1,2	0,8
Греко-католицизм	7,7	5,7	6,7	7,4	6,6
Протестантизм	1,1	0,8	1,1	0,9	0,8
Іслам	0,3	0,5	0,6	0,2	0,3
Гудаїзм	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1
Інше	1,1	1,4	1,8	1,3	0,8
Не відповіли	0,3	0,1	0,1	0,0	0,2

Наведені результати демонструють, що, як і в попередні роки, у конфесійному просторі України домінують християнські конфесії, а серед них лідируючі позиції займає православ'я (77,6%).

З греко-католицизмом ідентифікували себе 6,6% опитаних, католицизмом — 0,8%, протестантизмом — 0,8%, ісламом — 0,3%, іудаїзмом — 0,1%. Не віднесли себе до жодного з віросповідань 12,8% громадян, вважаючи себе невірними, а 0,2% — вагалися з відповіддю.

До досить цікавих висновків спонукає зіставлення даних моніторингу 2008 р. та результатів дослідження 2009 р., яке містило ряд нових та декілька переформульованих запитань. Так, моніторинг 2009 р. виявив таку картину: 70,7% опитаних вірять у Бога; із зазначеної групи віруючих лише 50,0% вказали, що вони належать до певної релігійної конфесії, тоді як 40,4% не відзначили належності до жодної з них; з тих, хто визначився зі своєю конфесійною ідентичністю, 29,2% вказали, що вони не належать до жодної релігійної громади¹⁴. Отже, емпіричні дослідження релігійної ситуації в Україні переконливо засвідчують, що поряд зі звичною традиційною конфесійною релігійністю, яка існує тисячоліття, виникає і поширюється нетрадиційна, позаконфесійна, синкретична релігійність. Подібні процеси спостерігаються у всьому світі, що, на думку Р.Белла, Д.Ерв'є-Леже, дає підстави говорити про можливу деконструкцію традиційних релігійних систем або посилення нових форм релігійності. Тут маємо прояв давно відміченого в соціології релігії та інших релігієзнавчих дисциплінах релігійного індивідуалізму, внаслідок якого віруючі вважають цілком достатнім реалізовувати свою віру не через належність до релігійних об'єднань, а індивідуально. До того ж, у такому разі слід враховувати й характер православної релігійності (в Україні переважну більшість становлять православні віруючі), яка, на відміну, наприклад, від протестантських чи новітніх релігійних рухів не передбачає обов'язкового перебування у певній релігійній громаді.

Інша ознака релігійної активності особистості пов'язана з її культурною поведінкою, індикатором якої виступає регулярність відвідування богослужінь, участь у здійсненні релігійних обрядів. Відповіді на подібні запитання, отримані у ході дослідження 2009 р., розподілилися відносно рівномірно, а саме: 39,5% опитаних заявили, що така діяльність для них або зовсім, або скоріше не важлива; 35,0% вказали на її більшу чи меншу важливість, тоді як 25,5% не змогли визначитись.

Цікаво, що порівняння цих відповідей з їх розподілом на аналогічне запитання в одному з попередніх опитувань (омнібус 2006 р.)

не демонструє якихось суттєвих зрушень у самооцінках важливості релігійного життя — відповідно, 33,7%, 37,8% та 28,5%¹⁵. Соціологічні дослідження дають можливість виявити наявність та інтенсивність релігійних практик серед населення України. Так, станом на 2009 р. громадян, які відвідують місця сакральних практик (церкви, костьоли, синагоги, мечеті тощо) не рідше одного разу на рік, — 63,9%. Серед них, тих, хто відвідує релігійні храми щоденно, кілька разів на тиждень, один раз на тиждень, — 10,1% (соціологія релігії відносить їх до групи «оцерковлених») і тих, хто відвідує храми один чи кілька разів на місяць, — 13,8% («напівоцерковлені»). Таким чином, респондентів, для яких характерні інтенсивні релігійні практики, налічується 23,9%. Водночас, громадян, які відвідують храми один чи кілька разів на рік, — 40,0%, рідше одного разу на рік — 15,3%. Зовсім не відвідують сакральних споруд — 20,8%¹⁶. Звідси можна припустити, що в самоідентифікації себе як віруючих домінує саме культурно-цивілізаційна ідентичність (індивідуалізована релігійність), а не конфесійна. Адже частка громадян, які відчувають свій історичний і культурний зв'язок з християнством, досить значна (так, Великдень святкують 92,8%, Різдво — 83,3%, Трійцю — 45,4%).

Подібні спостереження і висновки щодо релігійної активності громадян особливо важливі в контексті зіставлення їх з тими індикаторами, які дають можливість прослідкувати регіональну специфіку аналізованого явища. Як вважає А.Юраш, однією з найсуттєвіших складових поняття «релігійна активність» є здатність і бажання громадян утворювати релігійні локальні спільноти найнижчого організаційного рівня (парафії, збори, общини) з метою найповнішого виявлення релігійних переконань. Виведення такого показника він пропонує здійснити методом зіставлення загальної кількості населення відповідної території з кількістю реально діючих в її межах зареєстрованих і незареєстрованих громад усіх конфесій і, таким чином, обрахування кількості осіб, що припадають на 1 релігійну громаду¹⁷.

Визнаючи теоретичну правильність запропонованого методу та використовуючи офіційні дані Державного комітету статистики України щодо чисельності населення, Державного комітету України у справах національностей та релігій щодо кількості релігійних громад в АР Крим, областях, містах Києві та Севастополі за станом на 1 січня 1992 р. та 1 січня 2009 р. нескладно розрахувати загальний та регіональні рівні релігійної активності громадян

України, проаналізувати динаміку цього процесу в рамках відповідного хронологічного періоду (табл. 4). Так, за загальної кількості населення України, яка становила на 1 січня 1992 р. 52 056,6 тис. осіб і 13 019 діючих громад усіх конфесій і деномінацій, на кожну середньостатистичну громаду припадало 3 999 осіб. За станом на 1 січня 2009 р. (кількість населення — 46 115,9 тис. осіб, релігійних громад — 33 083) цей показник зменшився майже в 2,9 раза (1 394 особи на одну громаду), або на 65,14%, що свідчить про інтенсивне зростання релігійної активності громадян за означений період і її доволі високий рівень загалом в Україні.

Таблиця 4

Рівень релігійної активності віруючих у межах макрорегіонів та областей України (1 січня 1992 р. — 1 січня 2009 р.)*

№ п/п	Макрорегіони (область)	За станом на 01.01.1992 р.			За станом на 01.01.2009 р.			Зменшення к-ті осіб на 1 релігійн. громаду	
		Населення України (тис. осіб)	К-ть релігійн. громад	К-ть осіб на 1 релігійн. громаду	Населення України (тис. осіб)	К-ть релігійн. громад	К-ть осіб на 1 релігійн. громаду	Абсол.	%
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
I	Західний	9 866,3	7 782	1 268	9 359,0	11 541	811	457	36,04
1	Львівська	2 771,3	2 206	1 256	2 551,9	2 798	912	344	27,39
2	Тернопільська	1 177,1	1 428	824	1 092,7	1 655	660	164	19,90
3	Закарпатська	1 271,6	1 109	1 147	1 243,2	1 756	708	439	38,27
4	Івано-Франківська	1 451,5	1 078	1 346	1 380,6	1 263	1 093	253	18,80
5	Рівненська	1 181,6	734	1 610	1 150,8	1 429	805	805	50,00
6	Волинська	1 072,7	628	1 708	1 036,1	1 438	720	988	57,85
7	Чернівецька	940,5	599	1 570	903,7	1 202	752	818	52,10
II	Центральний	16 893,3	3 425	4 932	14 928,1	11 628	1 284	3 648	73,96

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1	Вінницька	1 908,4	739	2 582	1 658,8	1 946	852	1 730	67,00
2	Хмельницька	1 521,5	699	2 177	1 340,4	1 705	786	1 391	63,90
3	Житомирська	1 503,7	438	3 433	1 293,2	1 275	1 014	2 419	70,46
4	Київська	1 937,6	375	5 167	1 726,7	1 556	1 110	4 057	78,52
5	Черкаська	1 531,8	288	5 319	1 303,1	1 195	1 090	4 229	79,51
6	Чернігівська	1 398,0	279	5 011	1 120,1	869	1 289	3 722	74,28
7	Сумська	1 430,7	214	6 686	1 182,8	725	1 631	5 055	75,61
8	Кіровоградська	1 247,5	153	8 154	1 026,1	617	1 663	6 491	79,61
9	Полтавська	1 762,8	151	11 674	1 510,3	944	1 560	10 114	86,64
10	м. Київ	2 651,3	89	29 790	2 766,6	796	3 476	26 314	88,33
III	Східний	17 445,7	999	17 463	14 797,8	5 093	2 906	14 557	83,36
1	Донецька	5 352,6	327	16 369	4 496,2	1 524	2 950	13 419	81,98
2	Дніпропетровська	3 918,6	189	20 733	3 371,7	1 142	2 952	17 781	85,76
3	Харківська	3 188,6	174	18 325	2 780,5	791	3 515	14 810	80,82
4	Луганська	2 877,4	166	17 334	2 329,4	727	3 204	14 130	81,52
5	Запорізька	2 108,5	143	14 745	1 820,0	909	2 002	12 743	86,42
	Південний	7 851,3	813	9 657	7 031,0	4 821	1 458	8 199	84,90
1	Одеська	2 634,5	382	6 897	2 391,2	1 168	2 047	4 850	70,32
2	АР Крим	2 596,0	159	16 327	1 966,4	1 996	985	15 342	93,97
3	Херсонська	1 270,0	139	9 137	1 098,5	853	1 288	7 849	85,90
4	Миколаївська	1 350,8	133	10 156	1 195,0	695	1 719	8 437	83,07
5	м. Севастополь	—	—	—	379,9	109	3 485	—	—
	Разом	52 056,6	13 019	3 999	46 115,9	33 083	1 394	2 605	65,14

* Показники таблиці розраховано за джерелами: Населення України, 1992 рік. Демографічний щорічник / Міністерство статистики України. — К.: Техніка, 1993. — С. 7; ЦДАВО України. — Ф. 4648, оп.7, спр. 640, арк. 4; Чисельність населення на 1 лютого 2009 року та середня за січень 2009 року // Офіційний сайт Державного комітету статистики України. —

www.ukrstat.gov.ua/operativ 2009; Звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2009 року». (Форма №1) // Офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби України. — www.risu.org.ua

Статистичні дані, розміщені в табл. 4, свідчать про досить стійку тенденцію неухильного зменшення рівня релігійної активності по вісі Захід — Центр — Південь — Схід, яка залишилася незмінною впродовж 1992–2009 рр. (1992 р.: **Західний** макрорегіон — 1 268 осіб на одну релігійну громаду, **Центральний** — 4 932 особи, **Південний** — 9 657 осіб, **Східний** — 17 463 особи; 2009 р. — відповідно, 811, 1 284, 1 458 та 2 906 осіб). Проте очевидним є той факт, що темпи зростання активності віруючих в областях **Південного, Східного та Центрального** макрорегіонів були значно вищими, порівняно з цим показником у межах **Західного** макрорегіону. Якщо за станом на січень 1992 р. кількість осіб, що припадала на одну релігійну громаду у межах **Східного** макрорегіону була більшою, порівняно з відповідним показником у **Західному** макрорегіоні у 13,8 раза, у **Південному** — у 7,6 раза, а в **Центральному** — у 3,9 раза, то на січень 2009 р. таке співвідношення становило, відповідно, — 3,6 раза, 1,8 та 1,6. При цьому, коли у 1992 р. максимальний серед областей України рівень релігійної активності (на Тернопільщині — 824 особи на одну громаду) у 25,2 раза був більший за його мінімальний (у Дніпропетровській області — 20 733 особи), то за станом на січень 2009 р. максимальний показник активності віруючих (Тернопільська область — 660 осіб на одну громаду) перевищував мінімальний (Харківська область — 3 515 осіб) уже у 5,3 раза. Важливо при цьому зазначити, що інтенсивне зростання релігійної активності на **Півдні, Сході та в Центрі** України зумовлювалося, з одного боку, істотним, порівняно з українським **Заходом**, скороченням населення за вказаний період (відповідно, — на 820,3 тис. осіб, 2 647,9 тис. осіб, 1 965,2 тис. осіб та 507,3 тис. осіб), а з іншого — значно вищими темпами розширення мережі релігійних громад (відповідно, — на 4 008, 4 094, 8 203 та 3 759 об'єднань).

Таким чином, зроблений відповідний розрахунок та аналіз отриманих статистичних даних дає можливість здійснити групуву класифікацію областей України за рівнем релігійної активності населення.

Найвищою активністю віруючих, як і на початку 1990-х рр., відзначається **група західних областей** (Тернопільська, Закар-

патська, Волинська, Чернівецька, Рівненська, Львівська та Івано-Франківська), де середній рівень активності становить 811 осіб на одну громаду.

Другу групу областей, де середній показник релігійної активності населення (954 особи на одну громаду) суттєво не відрізняється від зони з найвищим рівнем, становлять три подільські (Хмельницька, Вінницька, Житомирська) та дві центральні (Черкаська, Київська) області.

До третьої групи областей, в яких середній рівень активності (1622 особи на одну громаду) вдвічі нижчий, ніж на українському Заході, входять області, що смугою розташовані з півночі на південь (Чернігівська, Сумська, Полтавська, Кіровоградська, Одеська, Миколаївська, Херсонська).

Наступна група областей, де проживає 32,1% населення України, об'єднує на своїй території лише 15,4% релігійних громад, що свідчить про низький рівень релігійної активності та відповідний йому ступінь поширення парафіяльної інфраструктури. Зону з найнижчим рівнем релігійної активності (2 906 осіб на громаду) формують п'ять найбільш урбанізованих та промислово розвинутих східноукраїнських областей — Запорізька, Донецька, Дніпропетровська, Луганська та Харківська.

Особливою специфікою аналізовані процеси відзначаються в **АР Крим**. Майже дванадцятикратним зростанням в автономії чисельності релігійних об'єднань (з 159 на січень 1992 р. до 1 996 на початок 2009 р.), переважно за рахунок інтенсивного розширення мережі мусульманських утворень, пояснюється один з найвищих серед адміністративно-територіальних одиниць рівнів релігійної активності населення (985 осіб на громаду).

Окремо слід виділити також міста Київ та Севастополь, де рівень релігійної активності громадян є одним з найнижчих (відповідно, 3 476 та 3 485 осіб на громаду).

Безумовно, аналіз релігійної активності населення України не відображає повною мірою складності, багатоплановості й суперечливості процесів, що відбуваються у релігійному середовищі. Проте, за будь-яких застережень, можна дійти висновку, що визначальна роль у формуванні високого загальноукраїнського рівня релігійності (одного з найвищих серед країн Європи) належить регіональному фактору.

Домінантність його впливу зумовлюється дією сукупності історичних, політичних, культурних, конфесійних і міжконфесійних

чинників, які визначають відповідний стан релігійної активності в тому чи іншому регіоні, формуючи тим самим і його загальноукраїнський рівень.

Виходячи з характеру конфесійної структури населення, регіональних етнокультурних традицій, особливостей розвитку, поширення та становлення окремих релігійних напрямів і течій, активності віруючих, територію України можна умовно поділити на ряд релігійно-географічних зон (табл. 5).

Таблиця 5

Релігійно-географічні зони України

Макрорегіони	Регіони	Області
Західний	Галичина	Тернопільська, Івано-Франківська, Львівська
	Закарпаття	Закарпатська
	Волинський і Буковинський	Волинська, Рівненська, Чернівецька
Центральний	Поділля	Хмельницька, Вінницька, Житомирська
	Центрально-Східний	Київська, Черкаська, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Кіровоградська
	м. Київ	м. Київ
Східний	Південно-Східний	Харківська, Дніпропетровська, Луганська, Донецька, Запорізька
Південний	Причорноморський	Миколаївська, Одеська, Херсонська
	Крим	АР Крим, м. Севастополь

1. Особливе місце серед них займає **Галичина**, до складу якої входять Тернопільська, Івано-Франківська та Львівська області. Регіон відзначається високою релігійною активністю населення, цілковитим переважанням католицизму, особливо греко-католицизму (2900 громад, або 81,2% об'єднань УГКЦ від їх загальної кількості в Україні). Серед православних церков найбільший вплив мають УАПЦ (797 громад, 67,3% загальнонаціональної церковної мережі) та УПЦ-КП (940 громад, 22,7% від їх загальної кількості).

2. Надзвичайною поліконфесійністю відзначається **Закарпатський регіон**. На область з населенням, що становить лише 2,7%

загальноукраїнського, припадає 5,3% парафій (1 756), з яких — 580 (33,0%) є громадами УПЦ, 394 (22,4%) — УГКЦ, 398 (22,7%) — протестантськими, 113 (6,4%) — Закарпатської реформатської церкви, 92 (5,2%) — римо-католицькими. Крім того, у регіоні діють також громади послідовників інших релігійних вірувань.

3. Волинський і Буковинський регіон включає Волинську, Рівненську та Чернівецьку області і відзначається найвищим рівнем релігійної активності населення. Домінуючим напрямом є православ'я. Конфесійна структура характеризується переважанням парафій УПЦ (40,2% від загальної кількості громад регіону) з одночасно міцними позиціями УПЦ-КП (19,5%) та незначним поширенням греко- й римо-католицизму. Серед протестантських громад (1370, 33,7% релігійної мережі) переважають об'єднання Всеукраїнського союзу церков християн віри євангельської — п'ятидесятників (540), Всеукраїнського союзу об'єднань євангельських християн-баптистів (390), Української уніонної конференції церкви адвентистів сьомого дня (165).

4. Конфесійна структура Подільського регіону (Хмельницька, Вінницька, Житомирська області) характеризується істотним переважанням православних громад УПЦ (48,7%), певним поширенням парафій УПЦ-КП (12,6%), протестантизму (23,2%), стійкими позиціями католицизму латинського обряду (361 громада, 7,3%). Саме в цьому регіоні налічується 39,8% римо-католицьких парафій від їх загальної кількості в Україні.

5. До складу Центрально-Східного регіону входять Київська, Черкаська, Чернігівська, Сумська, Полтавська та Кіровоградська області. Переважаючий вплив у регіоні належить УПЦ (45,7% громад) з доволі значним поширенням громад УПЦ-КП (16,3%). Досить поширеною є тут і мережа протестантських згромаджень (28,5%).

6. Окремий регіон, що відзначається особливим розмаїттям поліконфесійної структури, становить м. Київ. З 796 діючих у місті громад більшість належить православним (335 або 42,1%) та протестантським (276, 34,7%). Діють також парафії УГКЦ, РКЦ, іудейського та мусульманського віросповідань, поодинокі громади язичницької віри та караїмів. У Києві знаходяться 46 релігійних центрів та 19 управлінь, діє 21 монастир, 240 недільних шкіл, виходить друком 47 релігійних періодичних видань.

7. Південно-Східний регіон включає Харківську, Дніпропетровську, Луганську, Донецьку та Запорізьку області й характеризується

ся найнижчим рівнем релігійної активності громадян (на території, де проживає 32,1% населення України, діє лише 15,4% громад загальноукраїнської мережі). Домінуючим впливом у регіоні користуються УПЦ (41,6% громад) та протестантські об'єднання (36,5%). Громади УПЦ-КП становлять 6,5% релігійної мережі. Певного поширення в регіоні набули об'єднання УАПЦ, УГКЦ, РКЦ, іудейського та мусульманського культурів.

8. **Причорноморський регіон** на Півдні України обіймає територію Миколаївської, Одеської та Херсонської областей. Конфесійний склад характеризується переважанням громад УПЦ (41,7%) з певним поширенням парафій УПЦ-КП (11,5%). Надто значна питома вага протестантських об'єднань (30,3%). У регіоні діють також парафії УАПЦ (2,2%), греко- (2,0%) і римо-католицькі (1,5%), мусульманські (1,7%) та іудейські (0,9%) об'єднання.

9. Регіоном з характерними лише для нього особливостями релігійних процесів є **АР Крим** разом з м. **Севастополь**. Мережа релігійних об'єднань, яка за станом на початок 2009 р. більше, ніж в 13 разів перевершила кількісні показники 1992 р., налічує 2 105 громад. З них 1 002 громади (47,6%) об'єднують віруючих мусульман, 552 (26,2%) — представляють УПЦ. Окремі громади утворено віруючими УПЦ-КП, УАПЦ, УГКЦ, РКЦ, лютеранами, караїмами, послідовниками іудейського культу. Кримський півострів має виразну етнорелігійну специфіку з її кількома лініями напруги, кожна з яких несе в собі високий конфліктогенний потенціал. Одна з цих ліній стосується мусульмансько-православних відносин і характерних для них протистоянь, зумовлених, з одного боку, прагненням УПЦ зберегти провідне становище в Криму, а з іншого, стремлінням кримськотатарського народу відтворити знищене за радянських часів його соціокультурне середовище. Іншу лінію напруги творять конфлікти всередині мусульманської спільноти, боротьба за вплив на півострові різних, незалежних один від одного центрів ісламу в Україні (насамперед, між Духовним управлінням мусульман України та Духовним управлінням мусульман Криму), а також активізація діяльності міжнародних ісламських політичних радикальних угруповань та їх прагнення поширити свій вплив на мусульманське середовище АР Крим. До зазначених ліній напруги додається ще й та, що її творять у протистоянні і взаємопоборюванні, з одного боку, УПЦ, а з другого, нові на півострові УПЦ-КП (39 громад), УАПЦ (10) та УГКЦ (13), що надає цій напрузі додаткового етнонаціонального й етнополітичного змісту.

Таким чином, інституалізація конфесійного простору в Україні характеризується складністю та динамічністю процесів, які відбивають напруженість сучасного релігійного життя. В країні немає жодної конфесії, що домінувала б в усіх регіонах держави. Україна поділена на зони впливу тієї чи іншої конфесії: в Галичині відчутний домінуючий вплив УГКЦ, в Центральній, Південній та Східній Україні — УПЦ, а в Криму значну частину релігійної інфраструктури становлять мусульмани. В ряді областей релігійні впливи на населення розподілені між кількома конфесіями, що не дає підстав говорити про значне переважання впливу якоїсь церкви.

Як бачимо, релігійна регіоналізація України очевидна. Її прогресуючі темпи не дозволяють сподіватися на активну участь релігійних організацій у процесах національної інтеграції і державотворення. Ситуація ускладнюється і відсутністю навіть у «традиційних» церков єдності та спільного духовного управління. Роздробленість українського православ'я на три частини (УПЦ, УПЦ-КП, УАПЦ) породила значні міжправославні протиріччя, подолання яких не доводиться чекати найближчим часом. Відсутність духовної єдності серед протестантів, іудеїв, мусульман і навіть нечисленних німців-лютеран зумовлює суттєві суперечності між ними, боротьбу за лідерство, монопольний вплив на віруючих, одноосібне представництво як в Україні, так і поза її межами. Процес утворення самостійних духовних управлінь у деяких регіонах України набуває тенденції розмежування громад і об'єднань за національною ознакою, що може призвести до релігійно-етнічних конфліктів.

Дестабілізуючим чинником, що посилює регіоналізацію релігійних процесів, є наявний протекціонізм щодо певних релігійних інститутів. Про його існування як на загальнодержавному, так і релігійному рівнях констатували 68% респондентів. Передусім політичною підтримкою користуються православні церкви (УПЦ і УПЦ-КП) та УГКЦ, насамперед, в регіонах їх домінування. Відзначивши, що місцева влада досить часто сповідує принцип «одержавлення» домінуючої у регіоні церкви, експерти майже одноставно (76%) засудили таку практику¹⁸. При цьому, не враховуючи того, що згідно з Конституцією України церква та релігійні організації в нашій країні відокремлені від держави, вища державна бюрократія відкрито демонструє свої релігійні та конфесійні уподобання. Правляча еліта покладає надії на те, що релігія

(зокрема православ'я) стане фактором національної консолідації і заповнить ідеологічний вакуум. У загальнонаціональній дискусії щодо місця і ролі релігії в Україні інколи звучать навіть пропозиції різних варіантів клерикального націоналізму.

З іншого боку, сучасна ситуація в Україні характеризується активізацією релігійних інституцій, їх прагненням посісти вагоме місце в структурах суспільства. Очевидним фактом є суспільне визнання, престиж церкви та релігійних організацій і установ, рівень довіри до яких, залежно від регіону, коливається від 40 до 70%, що значно більше, ніж до інших суспільних інститутів. Середньостатистичний показник рівня довіри до церкви та духовенства в Україні зріс з 35,6% у 1994 р. до 55,6% у 2008 р.¹⁹. За подібних обставин, в умовах полікультурності та поліконфесійності українського суспільства, складної і неоднозначної церковно-релігійної ситуації, очевидної конфліктогенності релігійного комплексу, що є наслідком розбалансованості його організму та дисгармонії інтересів, релігія здатна каталізувати як процеси соціальної інтеграції, так і дезінтеграції, а перекликаючись з етнічними та політичними протиріччями і конфліктами, надавати їм більшої напруги та емоційної залученості учасників.

Отже, аналіз процесів, що відбуваються у релігійному середовищі країни, дає змогу визначити головні тенденції та окреслити коло проблем, невідкладне вирішення яких забезпечить чіткішу скерованість релігійно-церковних процесів у русло цивілізованого розвитку. Головними тенденціями релігійного життя в Україні на сьогодні є:

а) продовження зростання майже в усіх регіонах України кількості релігійних інституцій, які між тим завершили етап свого екстенсивного розвитку;

б) збільшення питомої ваги населення, інтегрованого в різні форми активної церковної діяльності і таких, що декларують власну релігійність;

в) певне пом'якшення гостроти протиріч між церквами зі збереженням значного конфліктогенного потенціалу релігійного середовища;

г) прогресуючі темпи регіоналізації релігійного життя, які несприяють перетворенню церковних інституцій у вагомий інтегруючий чинник національної консолідації.

Головними проблемами, які ускладнюють не лише релігійну, а й суспільно-політичну ситуацію в Україні, залишаються:

а) міжцерковне протистояння, спричинене як суто релігійними, так й історичними, політичними, етнонаціональними чинниками. Його розв'язання має стати справою релігійних організацій та однією зі стратегічних цілей Української держави;

б) нагальна потреба вдосконалення українського законодавства, яке регулює відносини релігійних інституцій з державою та діяльність церкви в соціальній сфері;

в) розробка поточних та перспективних програм державної політики у сфері державно-церковних відносин, які б враховували регіональні аспекти етноконфесійних процесів, забезпечували їх стабілізацію, реальне втілення в життя принципів поліконфесійності суспільства та відокремленості церкви від держави.

¹ Шуба О. Релігія в етнонаціональному розвитку України (політологічний аналіз). — К., 1999. — С. 160.

² Див.: Рибачук М. Релігійно-національне відродження // Етнонаціональний розвиток України: терміни, визначення, персоналії. — К., 1993. — С. 78.

³ Звіт Державного комітету України у справах національностей та релігій «Про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 1 січня 2009 року» (Форма №1) // Офіційний сайт Релігійно-інформаційної служби України. — www.risu.org.ua

⁴ Усі наведені тут і нижче дані, коли джерело не вказується, взято зі щорічних статистичних звітів Державного комітету України у справах національностей і релігій при КМ України, офіційна назва і статус якого неодноразово змінювались.

⁵ Див.: Заява Союзу православних братств Української православної церкви // Бюлетень Центру релігійної інформації. — 1996. — №7. — С. 10.

⁶ Кирюшко М. Українські римо-католики і проблема європейського вибору України // Історія релігій в Україні. Праці X Міжнародної наукової конференції (Львів, 16–19 травня 2000 року). Книга I. — Львів, 2000. — С. 210.

⁷ Недавня О. Римо-католицизм у контексті релігійних шукань українців // Вісник Національної Академії наук України. — 2001. — №4. — С. 55.

⁸ Любащенко В. Протестантизм і «підводні камені» статистики // Людина і світ. — 2001. — №2–3. — С. 28, 30.

⁹ Любащенко В. Протестантизм в Україні: чи є перспектива? // Сучасна українська політика. Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2009. — С. 285.

¹⁰ Головаха Євген, Горбачик Андрій. Соціальні зміни в Україні та Європі: за результатами «Європейського соціального дослідження» 2005–2007 роки. — К.: Інститут соціології НАН України, 2008. — С. 116.

¹¹ Рязанова Л. Релігійне життя України: сучасні тенденції пристосування // Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. — К.: Інститут соціології НАН України, 2009. — С. 338.

¹² Матеріали до засідання Круглого столу «Релігія і влада в Україні: проблеми взаємовідносин». — К.: УЦЕПД ім. О.Разумкова, 2003.

¹³ Рязанова Л. Назв. праця. — С. 341.

¹⁴ Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. — К.: Інститут соціології НАН України, 2009. — С. 544.

¹⁵ Паращевін М. Чинник релігії: роль віри в життєвих випробуваннях // Там само. — С. 329, 330.

¹⁶ Українське суспільство 1992–2009. Динаміка соціальних змін. — К.: Інститут соціології НАН України, 2009. — С. 546.

¹⁷ Юраш А. Рівень релігійної активності в Україні: регіональні особливості і диспропорції // Українські варіанти. — 1997. — №1. — С. 49.

¹⁸ Войналович В. Регіональні аспекти етноконфесійних процесів у сучасній Україні // Наукові записки / Збірник. — К.: ІПІЕНД, 2002. — С. 189.

¹⁹ Вишняк О.І. Соціокультурна динаміка політичних регіонів України. Соціологічний моніторинг: 1994–2006. — К.: Інститут соціології НАНУ, 2006. — С. 97; Головаха Є., Паніна Н. Українське суспільство 1992–2008: Соціологічний моніторинг. — К., 2008. — С. 23.

Наталія Макаренко

НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ: ОСОБЛИВОСТІ РЕГІОНАЛЬНОГО ВИМІРУ

N. Makarenko. Regional demention of national identity. The article deals with formation of regional national identity and its manifestation in historical retrospective. In historical view we are talking about outside and inside factors, there influence become a differentiation in national identity of the Ukraine citizens.

У статті розглянуто умови формування національної ідентичності, історичні та геополітичні обставини, які зумовили її регіональний характер. В історичній ретроспективі розглянуто зовнішні (асиміляційні) та внутрішні фактори, вплив яких значною мірою зумовив диференціацію в національній ідентичності населення України.

Майбутнє незалежної України значною мірою пов'язане з процесом формування консолідованої політичної нації. Успішність цього процесу визначається передусім синтезом двох вимірів ідентичності: територіальної і етнічної. Це питання постало з проголошенням незалежності України і надалі залишається одним з найбільш актуальних у галузі етнополітики і державної внутрішньої політики. Процес формування національної ідентичності, як і загалом націотворчий процес в Україні, має свою специфіку, якій притаманний до того ще й регіональний вимір. Особливості української національної ідентичності пов'язані з державними, а точніше бездержавницькими традиціями українського народу, процесами денационалізації етнічних українців, регіональними економічними, соціально-політичними, мовними й іншими відмінностями. Аналіз, в історичній ретроспективі, факторів, які обумовили значною мірою феномен української ідентичності, є метою цієї наукової розвідки.

На повільність процесів національної самоідентифікації в Україні впливає, поміж іншого, слабкість традиції дослідження національної ідентичності. Щоправда останнім часом вітчизняні вчені приділяють досить багато уваги цим питанням. Зокрема, в працях О.Картунова, І.Кресіної, Л.Нагорної, Ю.Римаренка, Л.Шкляра, М.Шульги¹ переосмислено традиційні уявлення щодо тлумачення низки понять етнополітологічної науки, розроблено нові підходи щодо визначення місця і ролі етнічного, національного в політичних процесах. Наприкінці ХХ ст. вийшла друком низка фундаментальних праць західних дослідників з проблем формування національної ідентичності, як «Уявлені спільноти» Б.Андерсона (1983), «Соціальні передумови національного відродження у Європі» М.Гроха (1985), «Національна ідентичність» Е.Сміта (1994).

Один з найвпливовіших західних дослідників — Е.Сміт характеризує національну ідентичність як абстрактну, багатовимірну конструкцію, пов'язану з багатьма різноманітними сферами життя і схильну до численних перетворень і поєднань. Її найголовнішими рисами є історична територія, спільні міфи та історична пам'ять, спільна культура, єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів, спільна економіка². За Смітом національна ідентичність може поєднуватися з іншими різновидами ідентичності? — класовою, релігійною, етнічною. Остання є однією з найпоширеніших і найбільш стабільних форм ідентичності, в основі якої лежить спільність походження, мови, традицій.

Історіографія питання етногенезу української народності веде початок приблизно з другої половини XVII ст. Особливої актуальності і гостроти ця тема набула у другій половині XIX ст. М.Костомаров у праці «Дві руські народності» відносить початок складання української народності ще до VI ст. н.е. Головну різницю між українською й російською народностями, що бере початок, за думкою М.Костомарова, в ранньому середньовіччі, або ще й у «незапам'ятні, доісторичні часи»³ автор бачить у народному дусі, характері, ставленні до віри, а також географічному становищі — факторам, які беззаперечно впливали на складання й на весь історичний розвиток народностей⁴. Системно прослідкував родовід української народності і М.Грушевський. Витоки утворення «державної організації українських племен» історик датує VIII ст.⁵. Грушевський безоглядно віддає спадщину Київської Русі українцям, з Україною отожднює Давньоруську державу, з розпадом якої «припинилася політична самостійність українських земель»⁶.

Київська, Переяславська, Чернігово-Сіверська, Подільська, Волинська й Галицька землі, а також Північна Буковина і Закарпаття стали тією етнічною територією, на якій формувалася українська народність. У літописній оповіді про смерть переяславського князя (від 1187 р.) вперше вживається назва Україна щодо значної території Подніпров'я⁷. «Україна» з кінця XII ст. в літописах вживалася паралельно з назвами «Русь», «Руська земля», поширюючись на інші землі Південно-Західної Русі.

Процес формування української народності був перерваний несприятливими зовнішньополітичними обставинами. В 30–40-х рр. XIII ст. до складу Золотої Орди, кочівницького утворення, увійшли, у тому числі, степи Причорномор'я, Приазов'я, Північної Таврії, а також землі між пониззям Дніпра і Дністра. До одного з улусів Золотої Орди увійшли Київська і Чернігово-Сіверська землі. Переяслав було включено в буферну русько-золотоординську зону. В місті перебував стаціонарний контингент монгольської адміністрації. Азіатська навала мала згубні наслідки: завдала чималого удару генофонду, загальмувала процес самоідентифікації українців майже на самому його початку і саме її непевністю можна частково пояснити кволий опір асиміляційним процесам у певні історичні періоди. Українська народність протягом подальших семи з половиною століть була вимушена виборювати своє право на існування, проживати на своїй етнічній території в умовах домінування іншої мови, культури, релігії, державницької традиції

в становищі людей «нижчого сорту», «холопів» та ще й у «розчленованому» стані.

Усвідомлення українцями своєї історичної індивідуальності було прискорено початком польсько-українського протистояння, яке, проходивши під «дахом» боротьби за православ'я, мало передусім етнічне забарвлення. Історики ведуть його початок з кінця XVI століття — від, умовно кажучи, Берестейської унії (1596) й навіть раніше — від сходження 1587 року на польський престол Сигізмунда III Вази, завязтого прихильника католицизму й провідника войовничої контрреформаційної політики: католицький світ перейшов у рішучий наступ.

Той наступ мав, однак, несподівані наслідки. Боротьба «за віру християнську», «проти ... ворога віри нашої грецької»⁸, була одним із головних гасел масових виступів поч. XVIII ст., а в тих конкретно-історичних умовах вона набула етнічного характеру: означала боротьбу за збереження «руського народу» — поняття, що його українське письменство кінця XVI — початку XVII століть починає вживати за аналогією з польським політичним народом (*natio Polona*), беручи за орієнтир «Хроніку» Мацея Стрийковського (1582). Спершу, як пише Н.Яковенко, це поняття досить аморфне, бо вказує швидше на православне населення Речі Посполитої, ніж на певну політичну й історичну спільноту, однак з часом і семантично, і територіально звужується, аж врешті — приблизно з 20-х років XVII ст. — не набуває термінологічної конкретності. Віднині й надалі *під руським народом* автори однозначно мають на увазі населення територій, історично пов'язаних з Київським і Галицько-Волинським князівствами, тобто етнічною Україною⁹. Спостерігається «виокремлення» *руського народу* як самодостатньої політичної спільноти, чие існування санкціонується Божим промислом (Київські святині), легітимізується наявністю власної династичної верстви (князі) і втілюється в персоніфікованій безперервності своїх лідерів (панів-шляхти)¹⁰.

Надалі процес національної самоідентифікації був прискорений двома історичними обставинами: поширенням козацтва і протистоянням між православними та уніатами. Сучасники підкреслювали велику небезпеку для інтересів Ватикану з боку українського козацтва, яке твердо підтримувало православ'я, і саме завдячуючи їхній підтримці, Єрусалимський Патріарх Феофан зміг відновити на Україні православну ієрархію (1629). Нові ієрархи православної церкви, більшість з яких були вихідцями з дрібної

шляхти і мали тісні зв'язки із козаками та братствами, наприклад, київський митрополит Іов Борецький, який у своїх творах підкреслював історичну наступність ідеології православної церкви з давньоруським церковним вченням, акцентує на його «понад шестисотлітнє вживання». «Сповідуємо ту віру, котру і перед тим сповідували», — наголошував київський митрополит¹¹. Ототоження релігії з етнічністю дало можливість, по-перше, зберегти свою окремішність у несприятливих геополітичних умовах і по-друге, сприяло укріпленню початків національної самосвідомості і національної ідентичності «народу росксий»¹². Саме релігійна ідентичність становила ще протягом наступного сторіччя основу ціннісної системи української громади¹³.

Наголосимо, що ідея захисту православ'я на інкорпорованих Польщею українських землях набула форм надкласовості і всестановості, що сприяло консолідації українського народу. Напередодні прийняття унії князь Костянтин Острозький у своєму виступі на захист православної церкви апелював до православних «от на болшого и до наменшого стану, так духовним яко и свецким»¹⁴. Виборовши свої *золоті вольності*, українська шляхта набула можливості відповідати на виклики модернізації. Саме українська аристократія очолила змагання за національно-політичні права всієї спільноти (відновлення православної ієрархії, захист «руського письма», сеймова боротьба, підтримка козацтва).

У своїй промові князь Костянтин Вишневецький гордо заявляв, що ми «народ благородний, що не поступимося ніякому в світі народу..., просимо тримати нас завжди в наших вольностях... й нікого не примушувати до іншої віри»¹⁵.

Визвольна війна українського народу 1648–1654 рр. прискорила визрівання етнічної самосвідомості українського народу. З іншого боку, державність стала важливим фактором консолідації української народності. В часи автономії (у складі Польської держави) в Україні повстала унікальна система управління, подібна укладу козацького війська. Козацька старшина взяла на себе всі адміністративні, судові, податкові функції. Гетьман та його оточення виконували роль центрального уряду, старшинська рада була постійнодіючою інституцією з виборними представниками від усіх регіонів Гетьманщини й визначеними повноваженнями. Була утверджена державна символіка, Україна набула права на дипломатичні зносини. Спираючись на загальну підтримку повсталого народу, Богдан Хмельницький заявляв: «Ми всю Україну у ляхів

відберемо»¹⁶. На історичній арені, замість «руського народу», на-решті почали з'явилися українці і воскресати Україна. Назва Україна згадується у постанові сейму Речі Посполитої (1580 р.) у зв'язку з поширенням виступів селян на Україну Київську, Волинську, Подільську, Брацлавську і Руську (Галичина — прим. Авт.)¹⁷. Назва «Україна» вживалось Богданом Хмельницьким у документах за 1648–1657 рр. поряд з офіційними назвами «Військо Запорозьке» і «Русь»¹⁸. Отже, відокремлення українських земель з річпосполитського світу завершилося народженням цілісного образу *батьківщини*, в якому етнічна територія України вперше злилася з устроєвим (козацьким) ладом, тобто державою, на ній розташованою, а *народ* набув обрисів зв'язної політичної спільноти, що охоплювала все розмаїття прошаркових груп.

У XVII–XVIII ст. вже в новому — московському політико-географічному контексті — процес усвідомлення своєї національної окремішності різко загальмувався, оскільки втратив нічим не замінний у домодерну добу релігійний каталізатор. Росія, на відміну від Речі Посполитої, не відчувувала українців за релігійною ознакою, а отже, й не давала їм приводу трансформувати свою середньовічну релігійну ідентичність у новочасну національну.

Еліта дістала дворянські титули, простолюди — православних попів. Релігійний центр після перенесення патріархату з Києва до Москви остаточно збігся з політичним, тож українцям лишилося тільки змиритися з власною периферійністю і вдовольнитися визнанням за собою певної регіональної специфіки. Адже у той період передусім — віра і приналежність до певного суспільного стану, а не мова, культура, історія та місцеві звичаї — визначала людську ідентичність.

Між тим очевидно була самоідентифікація, пошуки автентичності української окремішності в межах імперії. Свідчення такого роду думок можна знайти в поемі Семена Дивовича «Разговор Великороссии с Малороссией» (1762 р.), яку ми можемо вважати одним з найбільш ранніх утверджень української позиції. У цьому творі «Малороссия» терпляче пояснює, що хоча і вона, і Великоросія перебувають під одним правлінням, але все ж у неї є своя історія і свої характерні особливості¹⁹.

Серед української еліти XVIII ст., попри повну залежність від Московії, відбувалися процеси, характерні для національного будівництва. Еліта Гетьманщини, яка наївно вважала Малоросію окремою державою з власними кордонами, урядом, інституціями —

могла б стати ядром «малоросійської» нації. Цього, однак, не сталося. Національне й державне будівництво в Росії уже йшло повним ходом і проект національного будівництва Росії якраз вимагав усунення окремої ідентичності Малоросії. Катерина II покінчила з «іграми» в автономію. Автономні права Гетьманщини було скасовано, селяни закріпачені, а еліта почала «занурюватися» в імперське культурне середовище. Саме тоді почалося активне нехтування староукраїнської літературної мови; у 1780-х роках її було усунено з Київської академії та замінено російською. Українська мова надовго стала ознакою некультурності, «селянськості».

Процес кооптації в російську еліту «підсолоджувався» наданням економічних привілеїв дрібномаєтним малоросійським поміщикам. Запропоновані генерал-губернаторами умови ідентифікації з російськими панівними верствами були з готовністю прийняті малоросійським дворянством, яке навіть набуло в Катерини статусу «покірних малоросів». Очевидно, з цих часів (на довгі роки) закладається комплекс «меншовартості» як результат зміни етнічної ідентичності.

Українська дворянська молодь, здобувши російську, освіту відривалася від національного коріння, її поглинала російськомовна урбаністична культура. У багатьох відношеннях ці інтелігенти були водночас і українцями, і росіянами, що було віддзеркаленням політичних реалій України. Вхідження до російської культури не покінчило, однак, із малоросійським патріотизмом, а лояльність до російського трону якимось чином поєднувалася в українцях із відданістю Малоросії та її інституціям. Історик Зенон Когут пояснює це співіснуванням двох ідентичностей — явище, яке було на той час поширеною нормою у великих багатонаціональних державах. Українська ідентичність, замість того, щоб перерости в національну свідомість, обмежилася оплакуванням славного минулого та зацікавленістю старовиною. У XVIII ст., коли на українських землях перестала вживатися назва «Україна» як найменування політичного утворення і ці території натомість отримали назву Малоросія, а назва Русь була «запозичена» росіянами, загроза втрати національної ідентичності стала сповна можливою.

Зміна геополітичної ситуації — приєднання до складу Росії Правобережної України (1795 р.) і Північного Причорномор'я (1783 р.) — суттєво змінила етнічну структуру українського суспільства: його політична культура, суспільна свідомість стала регіонально виразнішою і «виразно фрагментованою» (Л.Нагорна),

що не могло не сприяти розмиванню української ідентичності²⁰. Польський сегмент у Правобережній Україні продовжував (до 1830-х рр.) домінування у економічній та політичній сферах. На Сході та Півдні формувалась регіональна поліетнічна національна свідомість.

Південно-Східна Україна і Донбас — історично український регіон, який, проте, заселяли і освоювали різні етноси, серед яких українці у середині XVIII ст. становили 73,8% (на Донеччині 61,3%), росіяни — 12,2% (20,5%), молдавани і румуни — 6,2% (2,5%), греки — 3,7% (7,3%), вірмени 2,6% (6,1%), що формувало його особливий етнокультурний тип²¹. Попри українську домінанту Донеччина ще 250 років тому була більш етнічно строката, ніж вся Південно-Східна Україна. У 50-х роках XVIII ст. розпочинається колонізація прикордонних районів Південної України, яка тривала до середини 30-х, а місцями і до 50-х рр. XIX ст. Внаслідок інтенсивного «перемішування» формувався особливий тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою пов'язаний з етнічністю²². Райони «нового освоєння» російська влада намагалася розчинити, знівельювати і опанувати шляхом прискореної модернізації, руйнування традиційного способу господарювання, поселення.

Увагу на зв'язок між окраїнним розташуванням української етнічної території (у часи Середньовіччя) щодо європейського світу, відсутність природних бар'єрів на її кордонах та особливостями формування національної ідентичності, а саме: складанню її регіональних особливостей — звернув М.Грушевський, який зазначав, що «географічні, в наступній послідовності колонізаційні й економічні умови української території, значною мірою зумовили історичну еволюцію українського народу. З другого боку, вони суттєво вплинули на еволюцію його етнічного типу»²³.

Українська еліта зуміла зберегти рештки ностальгічної малоросійської ідентичності аж до кінця XVIII — початку XIX ст. Приблизно в цей період українці звернулись як до засобу відповіді на запитання: хто складає «нас», а хто «інших», до етнографії. Малоросійська еліта вступає в період «наукового інтересу» — спершу до своєї історії, згодом, до фольклору, звичаїв, мови, а тоді йде ще далі — укладає словники і граматики тієї мови, починає складати нею вірші й оповідання і навіть пропонує запровадити викладання місцевого «діалекту» у початкових школах.

Інтелігенція поєднала українську культурно-просвітницьку роботу з формуванням політичних поглядів та історичних знань,

що стало подальшим ступенем пошуків уже не «подвійної малоросійської», а української ідентичності. Словом, локальна еліта перейшла (за класифікацією становлення національної ідентичності Мирослава Гроха) від «академічного» етапу до «культурно-просвітницького», здебільшого навіть не підозрюючи, що наслідком цих культурно-освітніх захоплень стає перетворення цілком лояльного щодо імперії регіонального патріотизму в принципово антиімперський політичний націоналізм, а відтак і в «масовий національний рух» (третю заключну фазу, на якій, врешті, й формулюються вимоги автономії або й незалежності).

У середині XIX ст. українська інтелігенція, яка почувала себе відчуженою й маргіналізованою за мовно-культурною ознакою, береться за припізніле відродження українського націоналізму — тепер уже на цілком світській, мовно-культурній основі. Це стало ознакою народження нового українського націоналізму — світогляду, який уже не допускав співіснування в одній людині різних ідентичностей.

У другій половині XIX ст. співіснування регіонального патріотизму з «загальноруською», імперською лояльністю ставало уже неможливим, і не лише тому, що регіональний патріотизм еволюціонував від культурно-освітніх до політичних вимог, а й тому, що подібну (тільки у протилежний бік) «націоналістичну» еволюцію переходив патріотизм імперський — від «загальноруської», себто великою мірою наднаціональної, об'єднавчої ідентичності до ідентичності переважно великоруської, «націоналістичної». Рішуча зміна характеру імперської політики (розгром кирило-методіївців, антиукраїнські укази 1863 та 1876 років) щодо безвинного, як здавалося досі, «малоросійського» патріотизму не лише фатально затримала перехід українського національного руху в політичну стадію щонайменше на півстоліття, вона не менш фатально обмежила розвиток його другої фази, культурно-освітньої, через що й головні завдання цієї фази — формування нації, національної ідентичності — повністю не виконані й досі.

На думку Л.Нагорної, процеси штучної етнічної асиміляції істотно вплинули на характер національного самоусвідомлення і рефлексії історичної пам'яті²⁴. Розпочатий на зламі століть форсований промисловий розвиток Східного і Південного регіонів України супроводжувався активним переселенням сюди росіян з Центрально-Промислового та інших районів Росії. Згідно з даними карти В.Кубійовича «Переселення на початок XX ст.»

у 1890–1930 рр. на Донбас переселилося приблизно 2 млн. росіян. За даними перепису 1897 р. у гірничодобувній та металургійній промисловості Катеринославської губернії працювало 67,8% росіян²⁵. Титульний етнос домінував тут за «крипто-формальною демографічною ознакою»²⁶, хоча реально переважало російськомовне культурне середовище, яке спричинило формування нових чи повну трансформацію усталених доти культурних установ та орієнтирів поведінки, що зумовило інші параметри розмежування у царині ідентичності — менталітет, політична культура, мова.

Панування у східноукраїнських містах російської адміністрації фактично позбавляло українських селян, які мігрували в міста, ефективного соціального й правового захисту. На зламі століть українці становили менше третини всього міського населення, решта припадала на росіян та євреїв²⁷.

Губернії	Українці		Великороси		Євреї		Поляки		Німці		Інші
	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	% в губ.	в міст.	
Волинська	70,1	19,7	3,6	19,0	13,2	50,8	6,2	7,6	5,7	0,9	1,2
Катеринославська	68,9	27,6	17,9	46,6	4,7	26,0	0,6	1,8	3,9	1,0	4,0
Київська	79,2	28,1	6,1	33,1	12,2	31,0	1,9	4,7	0,4	1,1	0,2
Подільська	80,9	32,4	3,4	14,9	12,3	46,1	2,3	4,8	0,1	0,2	1,0
Полтавська	92,9	57,2	2,6	11,4	4,0	29,3	0,1	1,1	0,2	0,4	–
Таврійська	42,2	10,4	27,9	49,1	3,8	11,9	0,7	1,9	5,4	1,5	19,2
Харківська	80,6	54,2	18,1	39,8	0,5	3,2	0,2	1,3	0,4	0,8	0,2
Херсонська	53,5	17,2	21,0	45,0	11,8	28,4	1,1	3,1	4,6	1,7	7,1
Чернігівська	85,7	48,8	8,9	23,0	5,1	26,0	0,1	0,6	0,2	0,2	0,1

Українці ототожнювалися із застійним і відсталим селом, тоді як неукраїнці панували в царинах суспільства, що розвивалися й модернізувалися. Значною мірою цей поділ існує й сьогодні. Суперечності, у тому числі етнополітичного розвитку, та дилеми, що виникали з цього протиріччя формували плин української історії протягом всього ХХ ст.

На Заході формувалася відмінна (у своїй основі) ідентичність, яка базувалась на етнічній основі і мала сприятливіші зовнішні та внутрішні умови для зберігання автентичної української традиції. У 1849 р. на Закарпатті був створений окремий Руський дистрикт,

населення якого дістало можливість користуватися автономією в народній освіті і самоврядуванні. У 1861 р. зі східної частини Галичини (з центром у Львові) було утворене Королівство Галиції і Лодомерії. У міру того, як міцнішала ідея слов'янської сім'ї, і виникали відповідні цій ідеї інституційні структури, починаючи зі створення кафедр слов'янських досліджень у Празі та Відні, і до слов'янського з'їзду в Празі (червень 1848 р.) українців, незважаючи на відсутність політичного статусу, стали розглядати як особливу повноправну націю. Хоча, як зазначав С.Гантінгтон, сегменти української спільноти, «сили відштовхування розколювали на частини і притягували їх до цивілізаційних магнітів інших суспільств. Це формувало у них відчуття, що вони — різні народи і належать до різних територій»²⁸.

Упродовж першого десятиліття ХХ ст. більшість українських суспільно-політичних діячів, письменників розглядали проблему внутрішньоукраїнської єдності як найважливішу. У 1906 р. М.Грушевський опублікував статтю «Україна і Галичина», в якій попереджав своїх співвітчизників: якщо вони не будуть зважувати всіх своїх кроків, то можуть закінчити як серби і хорвати. На думку історика, етнічна спільність сама по собі ще не може бути гарантією того, що на її основі виникне єдина нація; трансформація етнічної групи в націю вимагає праці і прагнення стати нею. Етнічність при цьому — лише початкова точка, лише фундамент²⁹. Наводячи історичні аргументи на користь єдності української нації у статті «Звичайна схема «руської» історії та справа раціонального укладу історії східного слов'янства», М.Грушевський особливо підкреслював вирішальне значення у критичні моменти історії зв'язків Києва і Львова³⁰.

Сучасник Грушевського Іван Франко у «Одвертому листі до галицької української молоді» (1905 р.) чітко визначив завдання і значення національності та націоналізму. «Зараз... перед українською інтелігенцією відкривається велике практичне завдання — створити з величезної етнічної маси українського народу українську націю, певний цілісний культурний організм... готовий протистояти асиміляційним спробам з боку інших націй, і водночас здатний привласнювати собі ... загальнолюдські культурні цінності, без яких сьогодні жодна нація і жодна скільки-небудь сильна держава відбутися не можуть»³¹.

Ідея «єдності» знаходила підтримку і в Західній і в Наддніпрянській Україні. В Універсалі Директорії Української Народної

Республіки (22 січня 1918 р.) говорилося: «Однині воєдино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України — Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали крапці сини України...»³².

На жаль, злет авторитету національної ідеї і період розквіту національної еліти виявився надзвичайно коротким: більшовицька українізація, «коренізація» обернулись антиукраїнським терором, вихолощенням усього, що мало національне забарвлення. Наслідком такої політики стала відмова або приховування своєї етнічної приналежності. В період СРСР відбувався процес формування радянської ідентичності, нової наднаціональної спільноти «радянського народу», безнаціональної в своїй основі, соціальної бази режиму. Масові переміщення людей як засіб руйнування традиційних, національних, культурних зв'язків, становили основу її формування.

Етнічна композиція змінювалася не на користь української нації. За даними міграційної статистики, в 60–70-ті рр. ХХ ст. Україна внаслідок міграції втратила 680 тис. українців, одночасно в Україну прибуло 940 тис. Осіб інших національностей³³. За 30 років (1959–1989 рр.) абсолютна чисельність росіян в Україні виросла на 60% (1,5 млн. осіб)³⁴. Розміщення росіян було неоднорідним у різних областях України. Найбільше їх проживало у Донецько-Придніпровському районі, а також у двох областях Південного регіону (Кримській та Одеській). Зокрема, відбудова Донбасу та його подальший розвиток в 60-ті рр. призвів до значних етнодемографічних змін. Крим і Донбас мали найменшу питому вагу українського населення. Так, у Криму на початок досліджуваного періоду вона становила 22,3% (єдина в Україні область, де українці становили меншість населення), а в Донецькій області у 1959 р. — 55,6%, причому вона мала тенденцію до зниження (у 1989 р. — скоротилася до 50,8%)³⁵. Відповідно, в Криму та на Сході був найвищий, порівняно з іншими регіонами, відсоток українців зросійщених за мовою. Він становив (на 1959 р.) майже половину загальної кількості українців у Криму — 47%, у Донецькій області — 21%, Луганській — 12,5%.

Історично зумовлені «націоналізація» Заходу та «інтернаціоналізація» Сходу — найбільш впливові й настільки ж різні тенденції, які сформували у населення України особливості національної ментальності, посилили диференціацію в рамках єдиного

географічного простору. В сучасній соціологічній науці України³⁶ використання географічної опозиції «Захід — Схід» вказує на комплекс соціально-економічних та політичних відмінностей, які створюють рельєф, «географію» соціокультурного простору. У контексті української історії «схід» репрезентує також північ і південь оскільки стосовно Буковини і Галичини у фізичному просторі вони розташовані «далі на схід».

Дослідники відмічають відмінності ментальності населення Сходу й Півдня України від ментальності населення Західної України, говорячи про те, що по Збручу проходить кордон двох цивілізацій — західно-католицької й східно-православної³⁷. Отже, спочатку уточнюється територіальна належність: «східняк — західняк». На етапі етнічної самоідентифікації конкретизується належність до тієї чи іншої етнографічної групи. Цей процес характерний для західних українців, оскільки саме там ще й у повсякденній свідомості збереглося віднесення людини до низки етнографічних груп (бойки, гуцули, лемки, русини). Останнє певною мірою перетинається з віднесенням до територіальних груп українців: волинян (Північно-Західний регіон), галичан (Західний регіон), закарпатців, буковинців (Південно-Західний регіон). Якщо говорити про східних українців, то в їхній свідомості відсутня приналежність до конкретних етнографічних груп. Додатковим критерієм є приналежність до релігійної громади: православних чи до греко-католиків. У цьому розподілі також є свого роду територіальний коректор: уніатство є характерним для «західняків», а православ'я — для «східняків».

Особливості національного складу населення проєктуються на усьє комплекс елементів суспільної свідомості. Однак мовна поведінка була і залишається найпомітнішим чинником регіонального виміру національної ідентичності. Згідно з даними соціологічних опитувань, в усіх регіонах України серед критеріїв етнічної ідентифікації, а саме: знання мови, громадянства, національності батька та матері, знання історії, місця мешкання та місця народження респонденти з різних регіонів виокремлюють в першу чергу знання мови, інші критерії загалом між собою розрізняються незначною мірою.

Попри потужні консолідаційні властивості мови сьогодні мовний фактор більше роз'єднуючий, ніж об'єднуючий. В Україні внаслідок вище викладених чинників виокремилися декілька мовно-культурних регіонів — переважно україномовний Захід

(Волинська, Рівненська, Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Закарпатська і Чернівецька області), переважно російськомовний Схід (Харківська, Донецька і Луганська області) та Південь (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Запорізька області й АР Крим) та двомовний Центр: Захід Центру (Хмельницька, Житомирська, Вінницька, Кіровоградська, Черкаська, Київська області та м. Київ), Схід Центру (Дніпропетровська, Полтавська, Сумська і Чернігівська області). За станом на 2003 р. співвідношення мовно-етнічних груп у відсотках по регіонах було таке³⁸:

Мовно-етнічні групи	Захід	Захід Центру	Схід Центру	Південь	Схід	Загалом дорослі
Україномовні українці	91,7	59,3	30,8	5,3	3,6	38,5
Суржикомовні українці	1,5	13,0	20,6	11,3	8,3	10,7
Російськомовні українці	1,3	17,2	33,5	40,0	48,6	28,0
Російськомовні росіяни	1,5	5,8	11,1	31,3	34,1	16,9
Інші	4,0	4,7	4,0	12,2	5,4	6,0

Отже, мовний контраст є досить суттєвим. Відповідно, різниця фігурує і в системі цінностей населення Заходу, Сходу і Центру України, і в критеріях регіональної національної ідентичності, в основі якої, як вже зазначалося, лежить не лише спільність походження, а й мови, традицій. Результати соціологічних опитувань показують, що колективна пам'ять українців має регіональну специфіку, яка, крім того, виявляється в різній оцінці явищ минулого, в політичних орієнтаціях³⁹.

Таким чином, регіональний вияв національної ідентичності має коріння в процесах взаємодії, взаємовпливу та, часом, конфлікту регіональних ідентичностей, які сформувалися історично, під впливом певних соціально-економічних та політичних обставин, а також були детерміновані специфічними геополітичними умовами України, що і зумовило відмінності в національній самосвідомості Сходу, Півдня, Центру і Заходу України. Частково така диференціація пов'язана з тим, що територія України є порубіжжям західноєвропейського, східноєвропейського та середземноморського просторів — геостат. Тут, на думку О.Реєнта, межують краї трьох соціокультурних «плит», які з певною часткою умовності ототожнюються зі Східною, Західною та Південною Україною⁴⁰. Західноукраїнські терени перебували у західноєвропейському геополітичному просторі близько 700 років. Східна і Південна — у російському, відповідно, 300 і 200 років, причому

південна плита понад два тисячоліття до того знаходилась у середземноморському просторі, а державність російського формувалася на зразках Золотої Орди, перейнявши основи суспільно-політичного ладу азійського типу. Процес формування національної ідентичності утруднювався, гальмувався, «розвивався» трагічними обставинами історичної долі українців, змушених існувати на стику християнського і мусульманського світів, а згодом західноєвропейської та російської етноцивілізаційних платформ⁴¹. На обставини розвитку українських земель, формування української спільноти на межі цивілізацій, перетині православно-візантійської та католицької традицій наголошували і наголошують як вітчизняні, так і західні дослідники. Зокрема, С.Гантінгтон зазначав, що лінія розлому між цивілізаціями, що відокремлює Захід від православ'я, проходить прямо її (Україною — *прим. Авт.*) центром ось уже декілька століть⁴². Сьогодні, на жаль, особливості історичного шляху формування української нації мають невтішні наслідки.

Тривале перебування значних частин українських територій, на яких розпочинався процес українського етногенезу, під владою і у складі різних держав, в умовах відсутності власної державності, відчутно позначилося на етносоціальних і етнополітичних процесах в їх середовищі, зумовило значною мірою особливі типи регіональної ідентичності, регіональні стереотипи, менталітети, і на загал сформували, за висловом Л.Нагорної, регіональні коди й традиції⁴³.

Однак, на наш погляд, немає підстав говорити про конфлікт етнічних субкультур в Україні. Можна говорити про ментальні, світоглядні відмінності між субкультурами, умовно іменованими західноукраїнською та східноукраїнською.

¹ Див. напр.: Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. — Вип. 1. — 2007. — С. 111–127; Мала енциклопедія етнодержавознавства // Відп. ред. авт. колективу Ю.І.Римаренко. — К., 1996; Шульга Н.А. Этническая самоидентификация личности. — К., 1996.

² Сміт Е. Національна ідентичність. — К., 1994. — С. 149–150.

³ Костомаров Н. Две русские народности // Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — Спб., 1863. — Т. 1. — С. 223.

⁴ Там само. — С. 226.

⁵ Грушевський М. Очерк истории украинского народа. — Спб., 1904. — С. 18, 20.

⁶ Грушевський М. Иллюстрированная история Украины. — С. 124.

⁷ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. — М., 1962. — Т. 2. — С. 653.

⁸ Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы. В 3-х т. — М., 1954. — Т. 1. — С. 180–181, 184.

⁹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. — К., 1997. — С. 89, 174.

¹⁰ Яковенко Н. Там само. — С. 175.

¹¹ Борецький Й. Протестація // Пам'ятки братських шкіл на Україні. Кінець XVI — початок XVII ст. — К., 1988. — С. 325.

¹² Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — К., 1990. — С. 423.

¹³ Рубчак М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — №1. — С. 99. Див. також: Українці у вигнанні: забуття тепла батьківського вогнища // Політологічні читання. — 1995. — №1. — С. 115–140.

¹⁴ Українська народність: нариси соціально-економічної і етно-політичної історії. — С. 433.

¹⁵ Дневник Люблинского сейма 1569 года. Соединение Великого княжества Литовского с королевством Польским. — Спб., 1869. — С. 381–382.

¹⁶ Документи об освободительной войне украинского народа. 1648–1654 гг. — К., 1965. — С. 30.

¹⁷ Цит за: Дружба и братство русского и украинского народов. В 2-х т. — К., 1982. — Т. 1. — С. 45.

¹⁸ Документи Богдана Хмельницького. 1648–1657 гг. — К., 1961. — С. 35, 53, 65, 84, 107, 118, 179, 195, 209, 234, 252, 269, 335, 341, 382, 384, 387, 393, 395, 400, 404, 411, 413, 420, 452, 457, 460, 465, 470, 582, 607, 611.

¹⁹ Див.: Шпорлюк Р. Створення України // Людина і світ. — 2000. — №3. — С. 2.

²⁰ Нагорна Л. Національна ідентичність. — С. 49.

²¹ Дружба и братство русского и украинского народов. — Т. 1. — С. 113.

²² Див.: Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки // Регіональна історія України. — 2007. — Вип. 1. — С. 125.

²³ Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа. — К., 1990. — С. 12, 141; Див. також: Дністрянський М. Демотериторіальні засади етнічності та їхнє функціональне значення // Вісник Львів. ун-ту. Секція географічна. — 2004. — Вип. 30. — С. 115.

²⁴ Нагорна Л. Національна ідентичність. — С. 52.

- ²⁵ Ярошевич А. Малоросы по переписи 1897 г. // Киевская старина. — 1905, Июнь. — Т./XXXIX. — С. 415.
- ²⁶ Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України // Регіональна історія України. — 2007. — Вип. 1. — С. 99.
- ²⁷ Статистический ежегодник России. — М., 1918. — С. 68–69.
- ²⁸ Гантингтон С. Столкновение цивилизаций. — М., 2003. — С. 255.
- ²⁹ Грушевський М. Україна і Галичина // Літературно-науковий вісник. XXXVI. — 1906.
- ³⁰ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. — Спб., 1904.
- ³¹ Франко І. Вибрані суспільно-політичні і філософські твори. — К., 1956. — С. 446.
- ³² Див.: Вегеш М., Задорожний В. Карпатська Україна у світлі нових документів // Сучасність. — 1993. — №4. — С. 62–63.
- ³³ Демографическое развитие Украинской ССР (1959–1970). — К., 1977.
- ³⁴ Товкун В.И. Направление миграции в Украинской ССР // Вопросы демографии. — 1968. — С. 142–147.
- ³⁵ Див.: Загробська А.Ф. Організовані переселення в системі міграцій населення УРСР. — К., 1974. — С. 24–25.
- ³⁶ Див. напр.: Васильєва Л. Вплив регіоналізму на формування зовнішньої політики України // Віче. — 1997. — №10. — С. 9–19; Макеєв С. Регіональні відмінності в оцінці економічної та соціально-політичної ситуації // Політичний портрет України. — 1996. — №15. — С. 70–90; Романюк А., Черниш Н. Схід — Захід: компроміс чи конфронтація // Філософська і соціологічна думка. — 1995. — №3. — С. 104–116.
- ³⁷ Шилов В.Н. Ментальность населения: региональный аспект // Региональная политика Украины: концептуальные засади, історія, перспективи. — К., 1994. — С. 239.
- ³⁸ (<http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/1332>)
- ³⁹ Див.: Стегній О., Чурилов М. Регіоналізм в Україні як об'єкт соціологічного дослідження. — К., 1998.
- ⁴⁰ Реєнт О. Соборність та проблеми специфіки регіонів України. — С. 97.
- ⁴¹ Нагорна Л. Національна ідентичність // Розбудова держави. — 1997. — №7–8. — С. 48.
- ⁴² Гантингтон С. Назв.праця. — С. 209.
- ⁴³ Нагорна Л. Феномен регіоналізму і національна ідентичність в Україні: історичні витоки. — С. 111.

УЧАСТЬ ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ У ПОЛІТИЧНОМУ ПРОЦЕСІ В УКРАЇНІ: ДОСВІД І ПЕРСПЕКТИВИ

The phenomenon of ethno-political party is investigated in the article; the experience of formation ethno-political parties in Ukraine is analyzed by the examples of the Crimean Tatar and Russian communities in AR of Crimea and the Hungarian community of Transcarpathian region.

У статті досліджується феномен етнополітичної партії; на прикладі кримськотатарської та російської спільнот АР Крим та угорської спільноти Закарпатської області аналізується досвід етнополітичного партієтворення в Україні.

Вихід етнічних спільнот на політичну арену і перетворення їх на суб'єктів політики найчастіше відбувається у формі підтримки політичних партій або політичних діячів, які заявляють про свою готовність захищати їхні інтереси. В окремих випадках етнічні групи утворюють власні політичні партії та організації. Мета цієї статті полягає у висвітленні набутого в Українській державі досвіду діяльності етнополітичних партій.

Відповідно до мети дослідження сформульовано основні завдання:

- шляхом аналізу типологізації політичних партій сформулювати визначення поняття етнополітичної партії;
- проаналізувати основні види регулювання політичної діяльності національних меншин у Європі;
- розглянути особливості етнічного партієтворення в Україні на прикладі АР Крим та Закарпатської області.

Окремі аспекти зазначеної проблеми знайшли своє відображення у низці наукових праць. Так, політичну діяльність угорської меншини України досліджували Н.Шипка, А.Берені, І.Мигович¹. Політична діяльність кримськотатарського і частково російського населення Криму детально досліджена В.Котигоренко². Політична діяльність російської меншини у Криму досить детально висвітлюється у роботах В.Нагірного та А.Мальгіна³. Питання політизації етнічності досліджені І.Зваричем⁴.

Окремо слід відзначити дві колективні монографії, підготовані в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень

ім. І.Ф.Кураса НАН України — «Крим в етнополітичному вимірі» та «Закарпаття в етнополітичному вимірі»⁵, які присвячені дослідженню етнополітичних процесів у АР Крим та Закарпатській області України.

У політичній системі будь-якого суспільства партії як інститут цієї системи виконують певні, притаманні їм, функції:

- 1) представництво інтересів;
- 2) комунікативна функція;
- 3) формування і підбір політичних еліт та соціалізація;
- 4) розробка політики та здійснення політичного курсу;
- 5) функції соціальної інтеграції⁶.

Виходячи зі змісту, цілей діяльності, соціальної сутності та інших ознак політичних партій, науковці визначають різні види типологізації партій. Головні класифікації політичних партій поділяються на чотири основні блоки:

- а) поділ партій за теоретико-ідеологічним підґрунтям та політичною платформою партії;
- б) поділ партій за їх соціальною базою;
- в) поділ партій за специфікою генези (процесу виникнення) та організаційних структур;
- г) поділ партій за статусом і роллю у політичній системі та в суспільстві загалом⁷.

У трьох з чотирьох названих блоків є критерії, у яких міститься етнічна складова. Так, якщо брати за основу класифікації **теоретико-ідеологічне підґрунтя та політичну платформу партій**, їх можна класифікувати за цивілізаційними культурно-історичними вартостями на: а) етнонаціоналістичні; б) державно-націоналістичні або державно-патріотичні (неетнічно орієнтовані); в) імперсько орієнтовані (які виявляють імперський патріотизм або неетнічний імперський націоналізм); г) інтернаціоналістські; д) космополітичні. Виходячи з реалій пострадянського суспільства в Україні, типологія, побудована за критерієм культурно-історичних вартостей та геополітичних програм, може бути конкретизована: а) українофільські партії; б) партії радянського патріотизму; в) партії, орієнтовані на історичні вартості Російської імперії; г) слов'янофільські; д) євразійського спрямування (тобто такі, що орієнтуються на постсоціалістичну реінтеграцію пострадянських країн); е) «європейської інтеграції» та «євроамериканської трансатлантичної єдності».

За ставленням до міжнаціональних (міжетнічних) відносин розрізняють партії: а) шовіністичні та расистські; б) агресивного (нетолерантного), але нешовіністичного націоналізму; в) «культурницької» національної спрямованості; г) «фольклорно забарвлені» ненаціоналістичні; д) інтернаціоналістські; є) космополітичні.

Якщо брати за основу класифікації **соціальну базу партії, то партії** можна класифікувати за можливими обмеженнями членства, належністю до певної групи суспільства на: а) етнічні, расові; б) регіональні, регіонально-культурні чи земляцькі; в) статеві (наприклад, є жіночі партії); г) вікові (зокрема, можуть бути молодіжні партії або партії пенсіонерів); д) професійні; є) соціального класу або його верстви.

Подібною до цієї може бути класифікація, в основі якої лежить критерій переважання серед членів партії представників тієї чи іншої соціальної страти чи групи. Проте за своїм змістом це зовсім різні типології, тому що одна справа — встановлювати для прийому у партію ті чи інші обмеження соціального характеру, й зовсім інша — об'єктивно стикатися з фактом переважання у лавах партії представників певної страти чи групи суспільства. За обмеженнями національно-етнічного характеру на членство у партії або за фактичним переважанням серед членів партії представників певних етнічних груп населення виділяють партії, що представляють: а) національні меншини; б) основні етнічні групи; в) громадян безвідносно до їх етнічної належності. За територіальними межами фактичної діяльності політичні партії поділяють так: а) ті, що діють на всій території країни; б) «столичні» (тобто такі, у яких практично немає осередків «у провінції»); в) регіональні; г) локальні.

При комплексній класифікації політичних партій на основі особливостей їх соціальної бази потрібно враховувати такі аспекти: а) хто входить до складу партії та на кого вона спирається у своїй діяльності; б) з якими соціальними групами пов'язані керівники партії; в) які соціальні кола мають найбільшу користь від її діяльності.

Особливості статусу і ролі партій у політичній системі та у суспільстві загалом дозволяють класифікувати партії за політичним статусом щодо територіальної сфери діяльності на: а) наднаціональні, тобто такі, що у конкретній країні представлені «національним або регіональним підрозділом» міжнародної партії; б) загальнонаціональні (тобто такі, що діють на всій території країни); в) регіональні; г) локальні. Або за характером основних проблем, на

яких зосереджується увага партій: а) орієнтовані на розв'язання конкретних проблем усього суспільства (соціоцентристські); б) орієнтовані на захист певних групових інтересів (партії «групового егоїзму»).

Утім, ці типології включають лише так звані «чисті типи», на основі яких можуть виділятися «проміжні» та «змішані» типи. Крім того, прості класифікації (за лише одним критерієм) можуть у різних варіаціях поєднуватися, створюючи комплексні типології.

У сучасному суспільстві партія не може досягти відчутного впливу, спираючись лише на якийсь один суспільний клас чи на його частину. У боротьбі за виборця кожна з політичних партій орієнтується на певну систему цінностей, більшість із яких (власність, праця, демократія, свобода, рівність, справедливість, солідарність тощо) є загальнолюдськими і приваблюють на бік партії представників різних суспільних класів і соціальних верств. У тому разі, коли партія не має більш-менш чіткої соціальної бази, вона виступає як інтеркласова або партія виборців. Інтеркласова партія — партія, що прагне за допомогою неідеологізованих програм мобілізувати найбільшу кількість виборців різної соціальної та професійної належності або ж етнічного походження.

Виходячи із означених підходів до класифікації політичних партій, етнополітичну партію можна визначити як вид інтеркласової партії, члени якої належать, переважно, до однієї етнічної групи, що компактно проживає на певній території, або активно вболівають за захист інтересів цієї групи, мають намір брати участь у державотворчій політиці та політичному житті держави, громадянами якої вони є, при цьому обстоюючи конкретні інтереси етнічної групи, яку репрезентують.

В українському контексті терміни «етнос», «етнічна група», «нація» не мають усталеного правового визначення. Так, тлумачення термінів «українська нація», «український народ» може здійснюватися як у етнічному сенсі (спільнота «українців за національністю»), так і у сенсі громадянському, політичному (громадяни України всіх національностей)⁸.

У буденному і не лише буденному розумінні часто ставиться знак рівності між поняттями «етнос» і «нація». Насправді ж етнос і нація належать до різних соціальних сфер. На наш погляд, вдалою є концепція співвідношення етносу (етнічної групи) і нації, запропонована російським дослідником Ю.Семеновим⁹. Відповідно до неї сутність етнічної групи найяскравіше виявляється в етнічних

процесах: етнічній асиміляції (втягування, розчинення) етнічного злиття (консолідації), етнічного включення (інкорпорації) і етнічного розщеплювання (дивергенції). Вони відбуваються стихійно і багато в чому незалежно від свідомості і волі людей. Отже, етнос є явищем культурно-історичним.

Сутність нації, на відміну від етносу, найвиразніше проявляється у політичній площині, зокрема у національних рухах, які є діяльністю мас людей, направленою для досягнення певної мети, часто політичної. Такий рух має певну програму, або політичну організацію. Національні рухи, на відміну від етнічних процесів, належать до сфери політики. Тож нація є явищем політико-історичним.

У ідеальному випадку населення країни повинне одночасно становити і одну націю, і один етнос, чого, щоправда, в дійсності практично не трапляється. У такому разі етнічна самосвідомість має злитися з національною, тобто політичною, громадянською, а мова етносу стати державною або офіційною мовою. Така ідеальна модель передбачає надання нації таких ознак, які характеризують етнос.

Але навіть за найтіснішого зближення нації і етносу повної totoжності між ними не виникає. У граничному випадку національна спільність, включаючи як компонент етнічну спільність, ніколи до неї не зводиться. Але, звичайно, найбільш наочно відмінність національної спільності від етнічної виявляється тоді, коли до складу нації входять люди, що належать до різних етнічних груп, тобто у державах з поліетнічним складом населення.

Серед пріоритетів будь-якої держави з поліетнічним складом населення — мінімізація етнополітичних загроз соціальної стабільності. Україна не є винятком попри те, що протягом років після здобуття незалежності в країні не сталося жодного масштабного протистояння на етнічному ґрунті. Аналізуючи ймовірні ризики держави у контексті етнополітичних загроз соціальної стабільності, В.Котигоренко серед інших звертає увагу й на низку чинників, що проявилися у політичній і партійній сферах¹⁰.

1. Політизація етнічності. Цей феномен засвідчує перехід частини суверенітету влади до народу, зокрема до його етнічних сегментів. Він полягає в намаганнях здобути або розширити доступ носіїв етнічної ідентичності до владних можливостей, до участі в ухваленні політичних рішень.

2. Сучасні особливості соціально-психологічного, емоційного стану представників національних (етнічних) груп населення.

3. Намагання деяких країн-сусідів реалізувати свої національно-державні інтереси на території України всупереч її власним національно-державним інтересам. Такі намагання простежуються, зокрема, з боку Російської Федерації. Певні загрози етнополітичній стабільності в Україні створює поведінка екстремістських кіл Румунії й Угорщини, а також реалізація цими країнами окремих положень своїх законів і державних програм, які стосуються осіб румунської та угорської національностей, що є громадянами сусідніх держав.

Не останню роль у цьому процесі відіграють етнополітичні партії.

У контексті функціонування етнополітичних партій в Україні нас цікавить виборчий аспект забезпечення політичної участі національних меншин. У країнах Європи доступ національних меншин до політичного істеблішменту зазвичай забезпечується спеціальними заходами і зусиллями, як неформальними, так і встановленими нормативними актами. Якщо говорити про неформальні можливості політичної участі, то політичні партії національних меншин підвищують свої шанси представництва, співпрацюючи із загальнонаціональними партіями. Наприклад, в Австрії деякі партійні організації словенської меншини укладають передвиборчі угоди із загальнонаціональними партіями. Слід, проте, відзначити, що неформальні інститути далеко не завжди забезпечують інтереси національних меншин (зокрема і тому, що для укладання такого роду угод потрібне бажання обох сторін).

У цьому разі формалізація участі національних меншин не лише корисна для останніх, але нерідко виступає й єдиним способом забезпечення їх політичної участі. Правові механізми «вирівнювання можливостей» для забезпечення участі національних меншин і захисту їх інтересів можуть створюватися як на стадії виборчого процесу, так і у самому парламенті.

На думку Г. Андрєєвої, система надання переваг під час участі у виборах полягає, перш за все, у звільненні партій національних меншин від виконання вимог, що перекривають шлях до парламенту нечисленним партіям¹¹. Така практика існує, наприклад, у ФРН, де на партії національних меншин не поширюється дія положення про виборчий бар'єр як на федеральному рівні, так і у деяких землях.

Інший спосіб забезпечення представництва національних меншин, які не можуть через нечисленність потрапити до парламенту на загальних підставах, полягає у квотуванні. Законодавчі квоти

для представників національних меншин у парламенті передбачені законодавством понад 50 країн світу, зокрема Бельгії, Данії, Італії, Португалії, Хорватії, Румунії, Словенії, Сербії, Фінляндії.

Близьким до квотування є такий спосіб забезпечення політичного представництва меншин, як законодавче встановлення пропорцій представництва різних етнічних груп у парламенті. Воно впроваджене, наприклад, на Кіпрі.

Крім того, у ряді країн практикується ухвалення спеціальних законодавчих актів, спрямованих на захист прав представників національних меншин. Закони прямої дії, спрямовані на захист прав представників національних меншин, були ухвалені, зокрема, у ряді постсоціалістичних держав. Цікавий у цьому плані досвід Угорщини. Під час політичних процесів 1989–1990 рр. у цій багатонаціональній країні гостро постало питання про нову політику і нове правове регулювання статусу національних і етнічних меншин. Внаслідок докладених зусиль в Угорщині була створена інституційна система захисту прав національних і етнічних меншин. Згідно з абз. 1 §68 Конституції Угорщини «національні і етнічні меншини, що проживають в Угорській Республіці, беруть участь у здійсненні влади і є державоутворюючою частиною угорського народу». Права національних і етнічних меншин врегульовані низкою законів, серед яких центральне місце (після відповідних конституційних норм) займає Закон 1993 р. LXXVII «Про права громадян, які належать до національних і етнічних меншин». В Угорщині діє комісія у парламенті, спеціальні органи в системі виконавчої влади і на рівні місцевого самоврядування, що займаються проблемами меншин. Попри те, що в Угорщині відсутня територіальна автономія, конституція надає національним і етнічним меншинам право утворювати органи місцевого і загальноугорського самоврядування (абз. 4 §68)¹².

Україна має досвід законодавчого квотування представництва кримських татар у парламенті автономії середини 1990-х років. Національні меншини країни також використовують незаборонені законодавством норми для утворення політичних партій, що мають етнічні ознаки.

Діяльність етнічних політичних партій набула конкретних проявів у таких українських регіонах, як Крим і Закарпаття. Також, зважаючи на приклад партієтворення угорцями Закарпаття, можна припустити повторення у перспективі подібного досвіду румунами Буковини.

Загалом за роки незалежності в Україні було утворено близько 20 політичних партій, які можна тією чи іншою мірою вважати етноцентричними, щоправда, більшість з них були україноцентричними, українофільськими. Окрім них сучасна партійна система України має у своєму складі й партії національних (етнічних) меншин: Демократична партія угорців України, Політична партія «КМКС — Партія угорців України», партія «Руський блок» (попередня назва — партія «За Русь єдину»), партія «Русько-Український Союз», Партія мусульман України (перебуває у стані ліквідації згідно з ухвалою V з'їзду партії від 17.12.2005 р.). У середині 90-х років XX століття тодішній директор Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України І.Ф.Курас висловив думку, що етнополітичною партією можна вважати також і Меджліс кримськотатарського народу України, оскільки формально не будучи партією, він виконує функції політичної репрезентації етнічної групи (відповідно до пункту 2.1 «Положення про Меджліс кримськотатарського народу» основною метою Меджлісу є ліквідація наслідків геноциду, здійсненого радянською державою щодо кримських татар, відновлення національних і політичних прав кримськотатарського народу і реалізація його права на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території)¹³.

Наявністю високого ступеня політизації відзначаються румуни Буковини¹⁴. Втім реального представництва у структурах центральної і місцевої влади домоглися не всі етнополітичні партії.

Власне кажучи, із усіх етнополітичних партій в Україні лише чотири мають досвід участі у виборчому процесі і представленості в органах влади: дві угорські (Демократична партія угорців України та партія «КМКС» — Партія угорців України, обидві партії були засновані у 2005 р.), партія «Руський блок», що практично представляє інтереси росіян Криму, та Меджліс кримськотатарського народу.

Далі детальніше розглянемо, яким чином відбувався процес становлення етнополітичних партій як суб'єктів української політики.

Майже від самого утворення незалежної Української держави гостро постало питання перебування Криму у складі України. Процес визначення статусу цього регіону у складі держави був вкрай непростим і зайняв не один рік. Суттєву роль у перипетіях політичної боротьби навколо статусу Криму відігравали політичні сили, що репрезентували певні етнічні групи населення півострова — «Руський блок» та Меджліс кримськотатарського народу.

На початку 1990-х рр. у Криму утворився ряд громадських об'єднань, що проголосили своєю метою боротьбу за «зовнішнє самовизначення Криму»: Республіканський рух Криму (РПК) з лідером Ю.Мешковим, «Рух 20 січня» (лідер В.Сагатовський), «Демократична Таврида», Російська громада Криму. Згодом усі вони об'єднались у один блок «народної опозиції» і домагалися проведення напередодні всеукраїнського референдуму місцевого опитування про статус Криму.

Особливо загострилася ситуація напередодні виборів Президента Республіки Крим і Верховної Ради Криму, які було призначено на 1994 р. Саме у ході цієї виборчої кампанії викристалізувалися політичні сили, що репрезентували росіян і кримських татар.

На II Курултай кримськотатарського народу 26–30 червня 1991 р. (I Курултай кримськотатарського народу відбувся 25 березня 1917 р. в Сімферополі) було висунуто перелік основних цілей кримськотатарського руху. Поряд із завданнями щодо ліквідації наслідків геноциду, здійснення заходів з повернення й облаштування, відродження національної культури була сформульована і стратегічна мета — відновлення політичних і національних прав кримськотатарського народу, включаючи його право на вільне національно-державне самовизначення на своїй національній території¹⁵.

Рішення Курултаю викликало негативну реакцію серед кримських властей та проросійськи зорієнтованих громадських об'єднань Криму. Розходження між ними і татарами поглибилися після того, як Меджліс заявив про себе як союзника офіційного Києва у дискусії щодо статусу Криму у вже незалежній Україні. Втім, в умовах відсутності бодай мінімального представництва кримських татар у місцевих органах влади годі було сподіватися на вирішення поставлених ними завдань.

Ставши провідниками політичної волі кримських татар, Курултай і Меджліс спрямували свої зусилля на забезпечення їх адекватного представництва в інституціях регіональної влади. Розв'язання цієї проблеми пов'язувалось із питанням набуття репатріантами українського громадянства. Понад 40% з-поміж прибулих із місць депортації кримських татар не змогли стати українськими громадянами автоматично, оскільки не встигли повернутися на півострів до листопада 1991 р., коли набув чинності український закон про громадянство. По суті, вони не мали шансу пройти і процедуру натуралізації (яка передбачала, зокрема,

наявність легального джерела прибутків і знання української мови). І хоч ухвалені у 1993 та 1994 рр. зміни до законодавства спростили процедуру набуття громадянства для всіх колишніх мешканців України, як і їхніх нащадків, що «виїхали на законних підставах на постійне проживання до іншої країни», на піддане незаконній депортації населення ці зміни, всупереч наполяганням Меджлісу, не поширювалися¹⁶. Зменшувало шанси на проходження представників кримських татар у місцеві органи влади в умовах мажоритарної виборчої системи і їхнє дисперсне розселення, а також упереджене ставлення до них з боку слов'янської більшості кримчан.

Напередодні виборів 1994 р. Меджліс вимагав гарантованого представництва свого народу й інших депортованих за етнічною ознакою у Верховній Раді Криму. 17 вересня 1993 р. кримський парламент ухвалив закон про вибори народних депутатів автономії, відповідно до якого вибори мали відбутися за змішаною системою¹⁷, але без статей, які передбачали б квоти для представників етносів-репатріантів. Обговорення цього питання було відкладене до 14 жовтня 1993 р. значною мірою під тиском російських націоналістів, зокрема лідера севастопольського Фронту національного порятунку О.Круглова та лідера Республіканської партії Криму Ю. Мешкова, які заявили про намір порушити питання про визначення квоти для етнічних росіян Криму¹⁸. Цей закон викликав негативну реакцію Меджлісу, який 19 вересня 1993 р. виступив із вимогою створення 6 одномандатних національних округів для представників «депортованих народів», створення кримськотатарського багатомандатного округу, в якому за списками Курултаю, політичних партій і національно-культурних товариств кримських татар мало бути обрано 22 депутати Верховної Ради Криму із 80¹⁹. З метою тиску кримські татари вдалися до масових акцій протесту. Внаслідок тривалих консультацій і узгодження позицій 14 жовтня 1993 р. були прийняті запропоновані М.Багровим доповнення до виборчого законодавства²⁰. Згідно з ними утворено 4 національні одномандатні виборчі округи (вірменський, грецький, німецький, болгарський) і багатомандатний кримськотатарський округ, за яким обирались 14 депутатів (на доповнення до 80, що обирались на загальних підставах). Таким чином представництво кримськотатарських депутатів у Верховній Раді АРК було більшим за їхню частку у населенні усього півострова, але меншим, ніж вимагали самі кримські татари.

На виборах до Верховної Ради Криму 27 березня 1994 р. за виділені місця боролися представники Національного руху Кримських татар (НРКТ) і Курултайю. Останній здобув повну перемогу і отримав усі 14 мандатів. Сформована у кримському законодавчому органі фракція «Курултай» стала однією з найбільш згуртованих і неодноразово суттєво впливала на ухвалення відповідних законопроектів. Одного з лідерів Курултайю — Р.Чубарова, який займав конструктивну позицію в переговорному процесі щодо взаємовідносин Криму і України та користувався авторитетом серед кримськотатарського населення, було обрано заступником голови Верховної Ради АРК, а згодом призначено заступником представника Президента України у Криму²¹.

Кримські парламентарі напередодні виборчої кампанії 1998 р. не приховували своїх намірів не допустити участі Меджлісу у виборах і заперечували можливість утворення додаткових округів для репатріантів. Верховна Рада України прагнула проведення виборів за пропорційною системою. Президент України, у свою чергу, наполягав на утворенні етнічних округів і заперечував можливість партійних виборів у регіонах. Не зумівши подолати вето Президента щодо виборів на партійній основі, українські парламентарі на початку лютого 1998 р. погодилися на мажоритарну виборчу систему, а Л.Кучма підписав закон, який не передбачав створення округів для репатріантів²². Протести кримських татар, що супроводжувалися погрозами блокувати вибори, підштовхнули Президента Л.Кучму і Голову Верховної Ради України О.Мороза підтримати поправку до закону, що уможлиблювала участь у виборах близько 90 тисяч репатріантів, які ще не набули українського громадянства. Але зважаючи на те, що симпатії кримських татар залишалися на боці Народного Руху України, у партійних списках якого значилися прізвища двох членів Меджлісу, ліві у Верховній Раді України не підтримали згаданої пропозиції. У відповідь кримські татари вдалися до попереджувальних акцій, влаштувавши перекриття автомобільних доріг півострова. Голова Меджлісу М.Джемілев заявив пресі: «Наслідки ухваленого Верховною Радою рішення можуть виявитися непередбачуваними». Він пообіцяв, що акції протесту триватимуть і після 29 березня, а їх подальші масштаби обговорить засідання Меджлісу. Пізніше, коли близько 6 тисяч кримських татар перекрили залізничні шляхи, сталося їхнє безпосереднє зіткнення із загонами міліції²³.

У ході виборів 1998 р. в АРК у 44 виборчих округах із 100 було висунуто 70 кандидатів від кримських татар, причому у деяких округах було зареєстровано кандидатами у депутати від різних політичних сил по двоє, троє і навіть четверо представників кримських татар²⁴. Основними конкурентами Меджлісу були висуванці новоствореної Партії мусульман України. Внаслідок цілковитої неузгодженості дій кримські татари втратили можливість мати представництво у Верховній Раді автономії. Як потім стверджували деякі експерти, за умови консолідації зусиль від кримських татар могло бути обрано принаймні троє депутатів²⁵. Водночас представники кримськотатарського народу, в основному завдячуючи позиції тогочасного керівництва Народного Руху України, отримали два депутатських мандати вищого законодавчого органу держави.

У 2002 р., за даними ЦВК України, до списку виборців АРК було занесено на 30209 громадян більше, ніж у 1998 р. Збільшення кількості виборців обумовлено, насамперед, змінами в українському законодавстві, пов'язаними, зокрема, з розв'язанням питання про набуття українського громадянства раніше депортованими. Особливістю виборів 2002 р. були спроби впровадження змішаної виборчої системи, яка надавала кримським татарам можливість забезпечення суттєвого представництва у складі Верховної Ради автономії. Вибори відбулись, як і в 1998 р., за мажоритарною системою. Кримськотатарські представники потрапили до Верховної Ради АРК завдяки домовленості між Меджлісом і «командою С.Куніцина» про взаємну підтримку своїх висуванців. Координацію процесу висунення кандидатур кримських татар традиційно взяв на себе Меджліс. Однак повною мірою уникнути внутрішньої конкуренції і цього разу не вдалося. Загалом на виборах до Верховної Ради АРК у 2002 р. не було змоги висунути кандидатів з-поміж кримських татар у 38 зі 100 округів, у 44 висунуто по одному кандидату, у 15 — по два, у 3 — по три і більше. Отже, до парламенту автономії потрапило 8 представників кримськотатарського народу²⁶.

Зміни у виборчому законодавстві, що були запроваджені у 2004 р.²⁷, передбачали перехід до пропорційної системи виборів ВР АР Крим, обласних і місцевих рад. Оскільки Меджліс кримськотатарського народу не мав юридичного статусу, постала проблема вибору форми участі кримських татар у виборчій кампанії. Оскільки закон вимагав, щоб суб'єктом виборчого процесу була політична партія або блок політичних партій, відповідно політичним

партнером Меджлісу став Народний Рух України, що відзначив у своїй доповіді напередодні виборів 2006 р. заступник голови Меджлісу кримськотатарського народу Р.Чубаров: «Якщо ми ухвалимо рішення брати участь у виборах і в Криму вийде формат Меджлісу кримськотатарського народу і Народного Руху України, то 27 березня ми вперше зможемо визначити ступінь впливу, довіри і параметри сили нас як політичних партнерів не тільки на виборах у ВР АРК, але і на виборах до органів місцевих рад. Думаю, що в багатьох містах ми зможемо обрати своїх голів сільських і селищних рад, а деє і вплинути на обрання міських голів. Це дуже важливий момент, і при ухваленні конкретних рішень ми повинні усвідомити міру тієї відповідальності, яка зв'язана з нашим прагненням відбутися через вибори разом з нашими партнерами як впливовий суб'єкт політичного життя Криму»²⁸. За результатами голосування 26 березня 2006 р. Кримська крайова організація Народного Руху України здобула 6,26% голосів виборців і сформувала у ВР АР Крим останнього скликання фракцію «Курултай-Рух» на чолі з Р.Ільєсовим.

Головним політичним опонентом Меджлісу у Криму були проросійські громадські, а згодом і політичні утворення. Поштовхом до політизації етнічних росіян у Криму стало їх перетворення після розпаду СРСР на одну, хоч і найбільш численну з національних меншин України. Становлячи більшість населення півострова, росіяни і російськомовні жителі Криму не потребували захисту своїх культурно-національних інтересів, оскільки російська мова й культура домінували на півострові. Водночас, колишні переселенці з Росії та переважно військові пенсіонери гостро переживали процес «втрати батьківщини». Для проросійських організацій півострова та їх прихильників став характерним високий рівень політизованості, що яскраво проявляє себе навіть у акціях культурологічного змісту.

Умовно проросійські сили у кримській автономії поділяються на дві групи. Першу становлять сформовані ще на початку 1990-х років громадські а згодом і політичні організації, такі як Республіканський рух Криму (РРК), очолюваний Ю.Мешковим, Рух 20 січня, очолюваний В.Сагатовським, Демократична Таврида, Російська громада Криму, Російська партія Криму, які згодом об'єднались у блок «Росія».

Активне партійне будівництво у Криму припало на 1992–1993 рр. У цей період були утворені і зареєстровані тодішнім

республіканським міністерством юстиції Республіканська партія Криму (лідери С.Цеков і Ю.Мешков), Народна партія Криму (лідер В. Кличніков), Російська партія Криму (лідер С.Шувайніков). Ці політичні партії взяли на озброєння «російську ідею» і ставили за мету досягнення незалежності Криму²⁹.

На кінець 1993 р. вони досягли переконливого, але нетривалого успіху завдячуючи популістським гаслам та підтримці з боку Росії: Ю.Мешков став президентом Республіки Крим, а С.Цеков очолив Верховну Раду Криму. Загалом, у вересні–жовтні 1993 р. із 196 місць у кримському парламенті вони мали 28 мандатів (10 — РРК-РПК, 3–8 — Російська партія, 10 — Російськомовний рух Криму), що в сумі становило найбільшу групу³⁰.

Іншу частину проросійських організацій Криму становили такі громадські організації, як Російська громада Криму, Рада російських і руських громад Криму «Вітчизна». Керівник останньої Б.Зажигаєв акцентував увагу на тому, що це — неполітичне об'єднання, яке ставить собі за мету розв'язання економічних і соціальних проблем російськомовного населення Криму.

На виборах ВР Криму у 1994 р. блок «Росія» здобув переконливу перемогу, набравши 66,8% голосів виборців. Найбільшу підтримку блок «Росія» мав у містах і «міських» районах півострова: у Сімферополі — 75,1%, Джанкої — 69,1%, Саках — 69,8%, Євпаторії 68,9%, Ялті — 67,5%, Феодосії — 67,4%, Алушті — 67%, Севастополі — 62,8%, Сімферопольському районі — 71,3%, Бахчисарайському — 74,9%, Сакському — 68,9%. А також у деяких «сільських» районах: Кіровському — 72,6% і Радянському — 67,2%. У решті районів Криму (за винятком Первомайського) за блок також віддали свої голоси більше половини виборців. Унаслідок голосування за багатомандатним округом блок «Росія» отримав у ВР Криму 11 місць. Загалом у депутатському корпусі кримського парламенту зразка 1994–1998 рр. блок «Росія» мав 54 місця³¹.

Однак блок не був єдиним у ідеологічному і організаційному сенсі, депутати від блоку не були зв'язані партійною дисципліною, а багато з них взагалі не мали досвіду політичної діяльності. Як наслідок, блок «Росія» досить швидко втратив підтримку населення.

На наступних виборах до ВР АР Крим у 1998 р. перемогу одержала кримська республіканська організація Комуністичної партії України. Вибори 1998 р. відбувалися на пропорційній основі. Головним конкурентом комуністів стала партія «Союз». Особливістю кампанії 1998 р., порівняно з попередньою, стала

відсутність серед учасників кампанії виразної етнічної партії росіян Криму.

Але вже напередодні виборів 2002 р. у 2001 р. було утворено передвиборче об'єднання «Російський блок Криму». Його засновниками виступили керівники трьох російських організацій Криму, що заявили про своє бажання взяти участь у виборах єдиним політичним блоком. У їх числі були О.Черноморов — голова Російського руху Криму, В.Терехов — голова Російської громади Криму та С.Шувайніков — керівник Конгресу російських громад Криму. Угода була також завізована лідером Російського руху України, головою партії «За Русь єдину!», лідером Всеукраїнського політичного об'єднання «Російський блок» О.Свістуновим, а також головою партії «Російсько-український союз» І.Симоненком. Ця угода закріплювала прагнення лідерів трьох російських організацій Криму сприяти формуванню у структурі Верховної Ради Криму парламентської фракції (об'єднання) з однойменною назвою. Однак за результатами виборів лише 3,2% депутатських місць отримали представники партій, що входили у «Російський блок Криму» («За Русь єдину» — 2,1%, Російсько-український союз — 1,1%), тоді як 49,5% депутатів ВР АР Крим були позапартійними³².

Під час виборів 2006 р. партія «Руський блок» об'єдналася у блок «За Януковича!» з потужною на той час загальноукраїнською Партією регіонів, який і здобув перемогу, набравши 32,55% голосів виборців³³. До ВР АР Крим було обрано 13 представників партії «Руський блок»: 12 за списками блоку «За Януковича!», а також один за списками Блоку Наталії Вітренко «Народна опозиція».

Таким чином, у Криму загалом уже відбувся процес політизації російської етнічності — в програмах та діяльності кримських російських організацій та общин на певному етапі (1992–1995 рр.) політичні мотиви превалювали над національно-культурними. Однак, ці організації на сьогодні не є повноцінними учасниками боротьби за владу. На нашу думку, цьому є кілька пояснень. По-перше, в середовищі російської етнічної еліти регіону відчувається «кадровий голод». По-друге — організації, що відстоюють інтереси росіян Криму, не виробили реальної програми дій, що відображала б не лише настрої населення, а й реальний стан речей в економіці, соціальній, культурній сферах півострова. По-третє — участь у великій політиці можлива лише за умови підтримки великого бізнесу, який сьогодні все ж робить ставку на сили загальноукраїнського

рівня. По-четверте — провідники російського руху розуміють, що їх прихід до влади можливий лише на жорстких проросійських гаслах, складність реалізації яких в сучасних умовах очевидна³⁴.

Порівняно менший, але на сьогодні найвиразніше проявлений досвід творення етнічних політичних партій має угорська громада України. Вона завжди вирізнялася своєю згуртованістю і активністю у відстоюванні власних інтересів. Утім, І.Мигович у статті «Під боком у праматері»³⁵ відзначив, що активність національних меншин краю, у тому числі й угорської, помітно зменшилася після виборів до Верховної Ради України та місцевих рад в 1994 р.

Крім того, І.Мигович відзначив, що в угорців Закарпаття дещо вища, порівняно з іншими етнічними групами, задоволеність своїм становищем у суспільстві. Вони загалом позитивно оцінюють рівень матеріального добробуту, вважають достатнім своє розташування у соціальній ієрархії (3,9 бала за 9-бальною шкалою). У них, передусім, висока задоволеність роботою (72,1% опитаних), висока оцінка морально-психологічного клімату в колективі (72% опитаних задоволені). З соціальних інститутів найбільшою довірою в угорців користується церква і сільська рада. Цікавляться політикою (дуже або деякою мірою) 68,8% опитаних угорців. Активними членами партій, громадських організацій є 8,5% угорців. Більшою популярністю у середовищі угорського населення Закарпаття користуються релігійні громади, профспілки та національно-культурні товариства. Особливою популярністю серед них користується Товариство угорської культури Закарпаття (ТУКЗ). Тривалий час угорці проявляли посередній інтерес до громадсько-політичної діяльності, вважаючи, що теперішні політичні партії, рухи, товариства зовсім або майже не впливають на їхнє життя. Винятком є хіба що ТУКЗ, кандидатам від якого під час виборів до рад різних рівнів вони віддавали свої голоси³⁶.

Компактність проживання угорців завжди робила їх потенційно вагомим політичним силою під час виборчих кампаній на Закарпатті. Щоправда, до 2006 р. участь представників угорської громади у виборах була проявлена лише у районах компактного проживання цієї етнічної групи — переважно у Берегівському районі, де угорці становлять більшість населення. До 2006 р. представники угорської етнічної групи зазвичай обиралися до рад усіх рівнів за мажоритарними округами, у яких вони становили більшість населення.

Так, 1994 р. виборці від Берегівського виборчого округу, більшість у якому становили угорці, обрали народним депутатом

України голову ТУКЗ М.Товта. У складі обласної ради 1994 р. із 59 депутатів було 9 угорців, що становило 15% депутатського корпусу. Із 347 депутатів районних рад угорцями були 49 осіб, що становило 14,2% депутатського корпусу. Із 4304 депутатів сільських, селищних та міських рад 611 є угорцями, що становить 14,2%. У Берегівському районі, де угорці становлять понад 2/3 населення, з-поміж 30 депутатів районної ради було 20 угорців, із 13 членів виконкому 9 були угорцями. Із 384 депутатів сільських, селищних і міської Рад угорців було 287 (77,6%)³⁷.

На парламентських виборах 1998 р. ЦВК був утворений 72 виборчий округ з центром у м. Берегово. Більшість виборців у цьому окрузі становили угорці.

У виборчі бюлетені на виборах до Верховної Ради України ЦВК були внесені прізвища 16 кандидатів. Головними претендентами на отримання депутатського мандата були М.Ковач, який став головою ТУКЗ в 1996 р., та М.Товт, народний депутат попереднього скликання від Берегівського виборчого округу. За результатами голосування перемогу отримав М.Ковач, набравши 35170 голосів виборців (29,27%). Його головний опонент М.Товт здобув 21737 голосів виборців (18,09%).

На відміну від 1998 р., у 2002 р. виборча кампанія у мажоритарних округах Закарпаття була більш напруженою, про що свідчить зовсім незначний відрив між основними конкурентами на перемогу у Берегівському виборчому окрузі. Головними претендентами на депутатський мандат в цьому окрузі були народний депутат України, голова ТУКЗ М.Ковач та І.Гайдош — голова Берегівської районної адміністрації, член СДПУ(о). Результати волевиявлення громадян у цьому виборчому окрузі були оприлюднені останніми у Закарпатській області. Перемогу за результатами голосування отримав І.Гайдош, набравши 33,05% голосів виборців. М.Ковач програв йому лише три десятих відсотка (32,72%).

Активну участь угорці взяли і у виборах до місцевих органів влади. Серед депутатів місцевих органів влади (1107 осіб) — 134 були угорцями, що становило 12,11%. В обласній раді (85 осіб) інтереси угорців представляли 9 депутатів угорців, що становило 10,6% від загальної кількості депутатів.

Таким чином, вибори 2002 р. засвідчили, що процес політизації угорської меншини Закарпаття досягнув рівня, коли досить виразно проявилася внутрішня політична боротьба у середовищі

угорської національної меншини: М.Ковача підтримувало ТУКЗ, а І.Гайдоша — Форум угорських організацій Закарпаття.

Поштовхом до подальшого розвитку цього процесу стали зміни 2004 р. до виборчого законодавства. Протягом 2005 р. Міністерством юстиції України було зареєстровано дві угорські партії: Партію угорців України (5 лютого 2005 р.), яку очолив М.Ковач, та Демократичну партію угорців України, яку очолив голова Демократичної Спілки угорців України І.Гайдош (24 березня 2005). Ці дві партії акцентували свою увагу на боротьбі за голоси угорської національної меншини Закарпаття. Угорські партії вперше взяли участь у виборах до обласної ради Закарпаття.

Результати виборів 2006 р. на Закарпатті показали, що рівень самоорганізації угорської етнічної спільноти досяг досить високого рівня. Показовим у цьому контексті є успіх на виборах до обласної та районних рад Закарпаття двох угорських партій. Обидві угорські партії пройшли до обласної ради, набравши разом 6,5% голосів (Партія угорців України — 3,4%, Демократична партія угорців України — 3,1%). Так, Партія угорців України (ПУУ) отримала 5 мандатів до обласної ради, 7 мандатів до Ужгородської, 11 — до Виноградівської, 4 — до Мукачівської, 27 — до Берегівської районних рад, 3 — до Виноградівської, 2 — до Мукачівської, 4 — до Чопської, 3 — до Тячівської, 8 — до Берегівської міських рад (всього 71 депутатський мандат). Демократична партія угорців України (ДПУУ) отримала 4 мандати до обласної ради, 5 — до Ужгородської, 6 — до Виноградівської, 25 — до Берегівської районних рад, 3 — до Тячівської та 6 — до Берегівської міських рад (всього 45 депутатських мандатів)³⁸.

Отже, маємо підстави для таких висновків. По-перше, в Україні за роки незалежності сформувалися політичні партії, які можна вважати етнополітичними за своєю суттю: вони орієнтовані, переважно, на представників етнічних груп, що компактно проживають на території окремих регіонів України, та мають серед основних своїх цілей відстоювання політичних прав представників певних етнічних груп. Утім, на наш погляд, на сьогодні ці політичні сили багато у чому є спробою маніпулювання етнічною самоідентифікацією виборців, певною електоральною технологією. У питаннях же реального захисту інтересів етнічних груп на сьогодні більш характерним є лобіювання їх інтересів через окремих представників у владі та бізнесі.

По-друге, характерною ознакою етнічних партій в Україні є чітка регіональна прив'язка, попри їх формальний загальноукраїнський статус (винятком є Меджліс, який донині взагалі не має юридичного статусу у правовому полі України).

У довгостроковій перспективі шанси на успішне існування такі партії мають лише у регіонах, де дійсно існують специфічні соціальні розломи, які не в змозі «покрити» загальнонаціональні партії³⁹. Як правило, може йтися про існування у деяких регіонах сепаратистських тенденцій, істотних мовних або релігійних відмінностей, які дуже локальні для їх використання на національному рівні.

Зокрема, потенційна можливість для закріплення російської і кримськотатарської політичних партій існує у такому специфічному в етнічному сенсі регіоні, як Крим. І хоча на сьогодні такі партії або відсутні (у кримських татар), або обмежено присутні в Криму, у довгостроковій перспективі саме вони мають шанси для зміцнення своїх позицій.

Не можна також виключити появи нових етнополітичних партій у Західній Україні. Зокрема, у разі повторення успіху угорських партій під час місцевих виборів у 2010 р. шляхом партієтворення може піти і румунська громада Буковини.

Але за будь-яких обставин задля унеможливлення прояву негативних результатів функціонування етнополітичних партій в Україні у майбутньому вже тепер необхідно формувати умови для їх позитивної участі у житті українського суспільства. Для мінімізації, нейтралізації та усунення загроз соціальній стабільності внаслідок діяльності етнополітичних партій потрібне проведення ефективної етнонаціональної політики як частини загальної внутрішньої і зовнішньої політики Української держави, а також відповідальна політична поведінка правлячого класу.

¹ Шипка Н.П. Угорська національна меншина в Україні як суб'єкт політики: дис... канд. політ. наук: 23.00.02 / Львівський національний ун-т «Львівська політехніка». — Л., 2007; Берені А. Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — історія України; Мигович І. Під боком у праматері (Як живуть сьогодні угорці Закарпаття?) // Карпатський край. — 1995. — № 5–8.

² Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. — К.: Світогляд, 2005. — 222 с.

³ Нагірний В.М. Політизація російської етнічності в Україні (1991–2002 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.05 / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 2003; Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999. — Симферополь: Сонат, 2003.

⁴ Зварич І.Т. Етнополітика в Україні: регіональний контекст. — К.: Дельта. — 2009.

⁵ Крим в етнополітичному вимірі. — К.: Світогляд, 2005; Закарпаття в етнополітичному вимірі. — К.: ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008.

⁶ Політичні партії України / За ред. проф. В.М.Якушика. — Режим доступу: <http://golob.narod.ru/glper.html>

⁷ Див.: Політологія: підруч. / За заг. ред. І.С.Дзюбка, К.М.Левківського. — 2-ге вид., випр. і допов. — К.: Вища школа, 2001. — С. 283–296.

⁸ Див.: Котигоренко В. Щодо стратегії державної етнонаціональної політики // Стратегічні пріоритети. — 2006. — №1. — С. 41.

⁹ Див.: Семенов Ю. Етнос, нація, діаспора. — Режим доступу: http://scepsis.ru/library/id_160.html; Семенов Ю. Этнос, нации, расы. — Режим доступу: http://scepsis.ru/library/id_75.html

¹⁰ Див.: Котигоренко В. Ризики для держави в контексті етнополітичних загроз соціальної стабільності. — Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1140/>

¹¹ Андреева Г. Правовые формы участия национальных меньшинств в политической жизни (обзор зарубежного опыта) // Материк. Бюллетень. — № 81, 83. — 2003.

¹² Исмаилов Б.И. Развитие систем стимулирования участия представителей национальных меньшинств в избирательном процессе в международном праве и правоприменительной практике зарубежных государств. — Режим доступу: <http://www.allpravo.ru/library/doc2264p0/instrum6450/print6451.html>; Национальные меньшинства и этнические группы в Венгрии. — Режим доступу: <http://www.mfa.gov.hu/NR/rdonlyres/CEDF9346-D4F6-4023-86ED-A08E7973D E4E/0/etnioro.pdf>

¹³ Положение о Меджлисе крымскотатарского народа (Къырымтатар Милли Меджлиси). — Режим доступу: <http://www.cidet.org.ua/ru/mejlis/mejlis.html>

¹⁴ Мається на увазі діяльність Християнсько-демократичного альянсу румун України (ХДАРУ). ХДАРУ створений у 1992 році в Чернівцях, має всеукраїнський статус. Філії ХДАРУ діють на півдні Бессарабії, у містах Ізмаїл та Одеса. Відповідно до програми діяльність об'єднання спрямована на реставрацію румунських пам'ятників, сприяння підбору та відрядженню на навчання до Румунії абітурієнтів із етнічних румун України. Під час виборчої кампанії ХДАРУ підтримав кандидатуру Іона Попеску в депутати Верховної Ради

України. Має налагоджені контакти з Християнсько-демократичним фронтом Молдови. За участю радикальних об'єднань Румунії та румунських дипломатів ХДАРУ розробив програму національного розвитку етнічних румун в Україні, яка передбачає проголошення румунської мови державною поряд з українською офіційною в місцях компактного проживання меншини, вивішування румунських прапорів поряд з українськими, повернення будинків, що раніше належали румунській спільноті, відкриття румунського театру і філармонії, теле- і радіоцентру.

¹⁵ А. Украина — наш общий дом. — Режим доступу: <http://www.uceps.org/ua/print/175/>

¹⁶ Кулик В.М. Зовнішнє втручання у внутрішні етнополітичні конфлікти: участь Верховного комісара ОБСЄ з питань національних меншин у розв'язанні кримської та кримськотатарської проблем // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991–2000 років / Збірник. Відпов. ред. І.Ф.Курас, О.М.Майборода. — К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України, 2002. — С. 186.

¹⁷ Закон Республики Крым «О выборах верховного совета Крыма» от 17.09.1993 № 378-І. — Режим доступу: <http://www.normdoc.crimea-portal.gov.ua/view.php?q=1241>

¹⁸ Котигоренко В. Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. — К.: Світогляд, 2005. — С. 164.

¹⁹ Мальгин А. Крымский узел: очерки политической истории Крымского полуострова 1989–1999. — Симферополь: Сонат, 2003. — С. 131.

²⁰ Закон Республики Крым от 14.10.1993 № 424-І «О дополнениях к Закону Республики Крым «О выборах Верховного Совета Крыма». — Режим доступу: <http://www.normdoc.crimea-portal.gov.ua/view.php?q=1243>

²¹ Національні меншини України у ХХ столітті: політико-правовий аспект. — К.: ШІЕНД, 2000. — С. 325.

²² Коробова Т. Пасьянс кримських виборів не на користь татар // День. — 1998. — 13 лютого.

²³ Коробова Т. Кримським татарам відмовлено у праві голосувати // День. — 1998. — 25 березня.

²⁴ Результати виборів у Криму в контексті пошуку можливих політичних компромісів. — К.: УНЦПД, 2002. — С. 42.

²⁵ Там само. — С. 42.

²⁶ Там само. — С. 36–37.

²⁷ Закон України «Про вибори депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, місцевих рад та сільських, селищних, міських голів». — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1667-15>

²⁸ Режим доступу: <http://www.cidet.org.ua/ru/publications/kurultay4/9.html>

²⁹ Див.: Регионы Украины. Хроника и руководители. Т.3. Крым и Николаевская область. — Режим доступу: http://src-h.slav.hokudai.ac.jp/coe21/publish/no20_ses/SES20-40_85.pdf

³⁰ Мальгин А. Назв. праця. — С. 75.

³¹ Там само. — С. 81.

³² Режим доступу: <http://www.izbircom.crimea-portal.gov.ua/rus/index.php?v=5&tek=69&par=51&l=&art=461&date=>

³³ Крымские известия. — № 72 (3546). — 2006 — 19 апреля.

³⁴ Нагірний В.М. Політизація російської етнічності в Україні (1991–2002 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук: спец. 23.00.05 / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. — К., 2003.

³⁵ Мигович І. Назв. праця. — С. 28–29.

³⁶ Там само.

³⁷ Берені А. Суспільно-політичне становище та культурний розвиток угорської національної меншини Закарпатської області (1991–2004 рр.): дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 — історія України. — С. 93.

³⁸ Особливості виборчої кампанії до місцевих органів влади в Закарпатті. — Режим доступу: http://www.cupol.lviv.ua/index.php?id=28&backPID=21&tt_news=20752&cHash=882426c072

³⁹ Романова В., Пресняков И. Региональные партии: рождение феномена. — Режим доступу: <http://www.proua.com/analtic/2004/10/11/110532.html>

Леся Ковач

МОВНА СИТУАЦІЯ ТА МОВНА ПОЛІТИКА В УКРАЇНІ

L.L.Kovach Language situation and language policy in Ukraine. The article deals with the analysis language situation and state language policy in Ukraine. The Ukrainian and the Russian languages' extension in a quantitative sense in the Ukraine's regions are described. Recommendations how to make language policy more effective are given.

У статті аналізується мовна ситуація та державна мовна політика в Україні. Виявляються кількісні характеристики комунікативної потужності української та російської мов в розрізі регіонів. Пропонуються можливі шляхи досягнення консенсусної моделі мовного розвитку країни.

В історії України мовне питання ніколи не втрачало своєї актуальності. Визнання самого факту існування української мови передбачало визнання українців як окремого етносу й можливості допущення його власного національного проекту. Тому боротьбу за українську мову влада Російської та Австро-Угорської імперій, а потім Союзу РСР сприймала як боротьбу за самостійність України.

Історичний процес, доводив російський філософ та публіцист П.Струве (1870–1944), уже довершив злиття малоруської народності з великоруською, і творення паралельних російській «малоруської» та білоруської» культур означало б «колосальне розтрачування історичної енергії населення Російської імперії»¹.

Для знищення української мови використовували такі методи:

1) *Викорінення української мови з богослужіння, культури, освіти, побуту*: 1729 рік — Указ Петра II про переписування усіх державних документів з української мови російською; 1763 рік — заборона викладання українською мовою у Києво-Могилянській академії; 1769 рік — Синод заборонив Києво-Печерській лаврі друкувати українські абетки й наказав вилучити уже надруковані й продані; 1862 рік — закрито українські недільні школи.

18 липня 1863 року міністр внутрішніх справ П. Валуєв видав і розіслав у всі українські губернії циркуляр, яким заборонялося друкувати українською мовою книжки як духовного змісту, так і навчальну літературу та взагалі призначені для початкового читання народу. Мотивувалося це тим, що «більшість малоросів самі досить ґрунтовно доводять, що ніякої малоросійської мови не було, немає і бути не може, і що їхня говірка, якою розмовляє переважно простолюди — це та сама російська мова, лише попсована впливом на неї Польщі». Навчання українською мовою визначалося ним як «політична пропаганда», а ті, хто за це брався, звинувачувалися у «сепаратистських задумках, ворожих Росії і згубних для Малоросії»².

У 1876 році Олександром II видано Емський указ, яким заборонено ввозити українські книжки і брошури з-за кордону, писати тексти українською мовою для музичних творів, друкувати українські книжки, крім історичних документів і творів красного письменства, ставити вистави із суто українським репертуаром.

Урядова політика зводилася до того, зазначає М.Попович, щоб вилучити українську тематику з серйозних культурних жанрів, загнати україномовну культуру в глухий кут провінційної відсталості³.

«Цим лютим законом, — писав В.Дорошенко, — уряд хотів замкнути рота українському народові, зробити з нього безсловесного раба»⁴.

2) *Не визнавався сам факт існування української мови, про неї якщо і йшлося, то як про діалект або польської мови, або російської:*

«Малоросійська говірка, — писав російський славіст М. Каченовський, — займає середину між нашою російською мовою і польською, з останньої увійшло в неї багато слів і зворотів у продовження того часу, коли Малоросія знаходилась під польським пануванням».

«У другому місці, — зазначає відомий український мовознавець І.Огієнко у своїй праці «Українська культура», Каченовський мову нашу зве російською та тільки попсованою польською»⁵. І додає до цього, що Каченовський був професором слов'янських мов у Московському університеті і такі думки свої передавав студентам.

Професор словесності з університету Св. Володимира у Києві Т.Флоринський зі свого боку, доводив, що сучасна наука точно установила факт цілісності і єдності всіх руських «наречий» у розумінні приналежності їх до однієї й тієї ж лінгвістичної категорії — руської мови. Перерахувавши далі єдність інших етнічних ознак — повір'я, обряди, казки та інше, резюмував: на всі три східнослов'янські народності не можна дивитися інакше, як на частини одного цілого — руського народу. І, зрештою, додавав для ще більшої переконливості, що загальноруська літературна мова не є виключно великоруською, а є спільним надбанням Великої, Малої і Білої Русі⁶.

Інший професор-славіст, Б.Ляпунов (свого часу працював в Одеському університеті), уже в 1919 р., коли фактом стало не тільки мовно-культурне, а і державно-політичне самовизначення українців, продовжував стверджувати, що руська літературна мова жодним чином не може вважатися лише великоруською, як не може вважатися цілком великоруською і загальноруська розмовна мова. Вони є виключно загальноруським надбанням⁷.

3) *Русифікація української мови:* у 1881 році було ухвалено закон яким дозволялося друкувати словники українською мовою, але на основі російського правопису.

«Усі ці заборони українського слова — 1863, 1876 і 1881 років, — писав І.Огієнко, — є найбільш помітними у ХІХ ст., бо, крім них, було багато інших, менш значимих, перелічити які немає змоги. І всі вони болючими ранами залишились на невмирущому тілі української культури ... невпинно точили його, зупиняли

і псували йому зріст... А московський уряд усе пильнував, аби рани ці повсякчасно ятрились і не загоювались»⁸.

«Національна смерть, — робив висновок М.Грушевський, — здавалося, уже віяла над українським народом. І одна лише мова здатна була вирішити долю українського відродження»⁹.

Децю кращою була мовна ситуація у тій частині України, яка після поділів Польщі потрапила до складу Австрії (з 1867 р. — Австро-Угорщина). Австрійська конституція формально надавала широкі можливості використання та розвитку української мови в Галичині й на Буковині.

У Галичині українська мова мала статус однієї з крайових мов і могла використовуватися у шкільній та просвітницькій сферах, у діловодстві та суді, під час виступів українських послів у сеймі. У дійсності ж ці права не реалізовувалися уже на рівні повітів. Якщо на нижчих ланках місцевої влади, де громадяни мали право самостійно визначати мову офіційного спілкування, переважала українська мова, 97% українських дітей відвідували українські початкові школи, то мову вищої та середньої освіти визначав сейм, який надавав перевагу польській мові. Як наслідок на 16 українських середніх навчальних закладів (з них 10 були приватними) припадало 50 державних польських. У Львівському університеті навчання здійснювалося, за винятком кількох кафедр, польською мовою.

Гіршою була ситуація на Буковині, де насаджувалася німецька, а згодом румунська мови, менше діяло українських шкіл та виходило української періодики.

На Закарпатті, яке теж входило до складу Австро-Угорської імперії, українська мова не мала конституційного захисту перед тиском державної угорської мови. Розвиток рідної мови відбувався на рівні діалектів.

Цей стан, незважаючи на помітну національну просвітньо-культурну діяльність і політичну та економічну боротьбу, зберігся у Західній Україні і в період між двома світовими війнами, коли її землі були поділені між Польщею, Чехословаччиною та Румунією¹⁰.

За радянської влади, коли вже неможливо було заборонити українську мову, практикували максимальне наближення її до норм російської та знищували національно-свідому інтелігенцію. Тотальної русифікації зазнали освіта, засоби масової інформації, книгодрукування.

Навіть після здобуття Україною державної незалежності український національний проект завдяки величезній історичній ролі української мови в його виникненні багато хто й далі бачить як такий, що розвивається в нерозривному зв'язку «українська мова — українська держава». Типова аргументація цієї ідеології міститься, приміром, у виступі голови Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності Л.Танюка на парламентських слуханнях «Про функціонування української мови в Україні» 12 березня 2003 р. У ньому обґрунтовується безпосередня взаємозалежність ланок: неповноцінне функціонування мови титульного етносу — неповноцінне функціонування культури — неповноцінне функціонування держави.

Не менш рішуче обстоювали ідею нерозривності української мови та української державності політики націонал-державницького спрямування під час нетривалого перебування при владі у 2005 — першій половині 2006 р. Показовою у цьому плані була заява тодішнього віце-прем'єра з гуманітарних питань В.Кириленка на прес-конференції в Івано-Франківську у березні 2006 р.: «Для нас питання державності української мови є принципово важливим. Державність української мови — це умова подальшого гуманітарного розвитку українського народу і української нації. І ми розглядаємо проблему саме так. Вона вирішена давно. Конституція прийнята у 1996 році. Ніхто не буде в цьому сенсі її міняти. Тому, я думаю, така позиція однозначна, і ми захистимо цю позицію всіма можливими засобами, які є у розпорядженні Української держави»¹¹.

У виступах і публікаціях більшості науковців та громадських діячів взаємозв'язок між українською нацією, її мовою та державністю утверджується у ще більш чіткій формі. «Доки в Україні не утвердиться мова її народу, наголошує Г.Удовенко, доти він почуватиме себе ущемленим, «нижчим» за інші нації... Не можна здобути справжню незалежність, не відчувши потреби в мові своєї держави»¹².

Лише мова титульного етносу, переконані Ю.Шемшученко та В.Горбатенко, може бути ознакою українського громадянства, здатна забезпечити нації її самобутність і гідність, інформаційний суверенітет, культурну цілісність, згуртованість і єдність, творчий потенціал і поступ.

«Шляхом об'єднання одномовних спільнот в одну державу в числі перших в Європі пройшла свого часу Франція... Подібним

пляхом — до єдиної нації і держави саме через мову, — пройшли й іспанці, німці, італійці та багато інших народів. Хто може назвати ті вагомі, вивірені світовим досвідом об'єктивні причини, чому інакше має бути в нас, в українців?» — запитує В.Пасько¹³.

Коли одна з мов законодавчо визнається обов'язковою для застосування у сфері управління, освіти, інформації, пише Л.Нагорна, країна дістає додатковий державний атрибут і промовистий символ державного і національно-культурного суверенітету¹⁴.

Питання про зв'язок між мовою і державністю стосується не тільки самого існування нації та держави, а й характеру останньої, відповідності її мовного законодавства демократичним стандартам. Адже сумнівно, що без досягнення згоди у суспільстві на предмет визначення ним своєї національно-культурної перспективи, можливий тривалий стабільний розвиток країни в інших сферах.

Нині основними нормативно-правовими актами, що визначають мовну політику сучасної України є: Закон України «Про мови в Українській РСР» (1989 р.), Конституція України (1996 р.), закони «Про національні меншини в Україні» (1992 р.), «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» (1992 р.), «Про телебачення і радіомовлення» (1993 р.), «Про інформацію» (1992 р.), «Про рекламу» (1996 р.), «Про видавничу справу» (1997 р.), «Про освіту» (1996 р.), «Про місцеве самоврядування в Україні» (1997 р.), «Про вищу освіту» (2002 р.), «Про правовий статус закордонних українців» (2004 р.); міжнародно-правові акти — Рамкова Конвенція Ради Європи про захист національних меншин (ратифікована у 1997 р.), Європейська хартія регіональних мов або мов меншин (ратифікована у 2003 році).

Відповідно до статті 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова¹⁵. Згідно з офіційним тлумаченням Конституційного Суду це означає, що вона є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, у навчанні дошкільних, загальних середніх, професійно-технічних та вищих державних і комунальних навчальних закладах¹⁶.

Поряд з цим в державі гарантується вільний розвиток, використання і захист російської та інших мов національних меншин України (положення 3 статті 10 Конституції України). Вони можуть використовуватися поряд з державною мовою при здійсненні

повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування у межах і в порядку, що визначається законами України¹⁷.

Стаття 6 Закону України «Про звернення громадян» надає громадянам право звертатися до органів державної влади, місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб як українською, так й іншою мовою, прийнятною для сторін. При цьому рішення звернень та відповіді на них оформлюються відповідно до законодавства про мови, але можуть бути викладені у перекладі мовою спілкування заявника.

У статті 6 Закону України «Про національні меншини в Україні» держава гарантує всім національним меншинам право на національно-культурну автономію: користування і навчання рідною мовою чи вивчення рідної мови в державних навчальних закладах або через національні культурні товариства, розвиток національних культурних традицій, використання національної символіки, відзначення національних свят, сповідання своєї релігії, задоволення потреб у літературі, мистецтві, засобах масової інформації, створення національних культурних і навчальних закладів та будь-яку іншу діяльність, що не суперечить чинному законодавству.

У статті 7 цього ж Закону також зазначається, що держава вживає заходів щодо підготовки педагогічних, культурно-просвітницьких та інших національних кадрів через мережу навчальних закладів. Державні органи на основі міждержавних угод сприяють національним меншинам у підготовці спеціалістів в інших країнах.

Стаття 8 надає можливість національним меншинам використовувати їхню мову поряд з українською мовою в роботі державних органів, громадських об'єднань, а також підприємств, установ і організацій, розташованих у місцях, де вони становлять більшість населення¹⁸.

У статті 13 Конституції зазначається також про опікування України національно-культурними та мовними потребами українців, які проживають за межами держави (в процесі законотворення після ухвалення Конституції в 1996 р. вони поіменовані як «закордонні українці»).

Про обов'язок держави забезпечувати рівні конституційні права своїх громадян і не допускати будь-яких привілеїв чи обмежень, у тому числі за мовними ознаками, говориться в статтях 3, 24 та 53 Основного закону.

Відповідальними державними інституціями за реалізацію мовного законодавства в Україні є: Міністерство культури і туризму України (Сектор мовної політики), Державний комітет України у справах національностей та релігій (Департамент етнополітики та європейської інтеграції), Державний комітет України з питань телебачення і радіомовлення, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Фінансове забезпечення мовних потреб національних меншин здійснює Державний комітет України у справах національностей та релігій за бюджетною програмою 532 1080 «Заходи з реалізації Європейської хартії регіональних мов або мов меншин». У 2006 р. на заходи з реалізації програми з державного бюджету було виділено 900 тис. грн., у 2007 р. — 963 тис. грн.¹⁹.

Сприяючи розвитку та розширенню сфери функціонування української мови в країні покликана «Державна програма розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки», затверджена постановою Кабінету Міністрів України №1546 від 2 жовтня 2003 р. Її основними завданнями є: стимулювання глибокого вивчення української мови; створення належних умов для вивчення української мови громадянами України з числа національних меншин; оптимізація мережі навчальних закладів для безперервного виховання і навчання українською мовою; проведення фундаментальних і прикладних наукових досліджень у галузі лінгвістичної технології, створення інтелектуальних мовно-інформаційних систем нового покоління; розширення словникової бази, підготовка і видання нової енциклопедичної та лінгвістичної літератури, написання підручників з української мови, у тому числі їх електронних варіантів; сприяння національно-культурному розвитку українців, які проживають за межами України.

Координація роботи з виконання Програми покладена на Міністерство освіти та науки України. Орієнтовні витрати на її реалізацію становлять 90 млн. грн., з яких 14 млн. — з позабюджетних джерел²⁰.

Головним конфліктопровокуючим чинником мовної ситуації в Україні залишається питання статусу російської мови, яка не є державною, проте має історично обумовлені сильні соціальні позиції та підтримку: рідною її вважає 29,6% жителів України (у т.ч. 15% українців, 96% росіян і 31% представників інших етнічних спільнот). У функції мови міжнаціонального спілкування в Україні домінує не українська, що було б закономірно для державної

мови, а все ще російська. Так, 62,5% білорусів, 83% євреїв, 88,5% греків, 58,7% татар, 30,3% болгар, що мешкають в Україні назвали рідною російську мову, тоді як українську вважають рідною в тих же групах 17,5%, 13,4%, 4,8%, 4,5%, 5,0%, відповідно. І лише 57% представників національних меншин (окрім етнічних росіян) вважають рідною мову свого народу²¹.

Виключно російською мовою в сім'ї спілкується 28% громадян, переважно російською, але зрідка й українською — 14,3%, змішаною, в якій вживаються як українські, так і російські слова — 19,7%, переважно українською, але зрідка й російською — 8,7%, виключно українською — 29%²².

При цьому ситуація принципово різниться щодо мовних практик в окремих регіонах країни. Відповідно до підсумків соціологічних досліджень, проведених у 2006–2007 рр. Центром Разумкова найбільш поширеною російська мова є на Півдні, Сході та деяких регіонах Центру України. Так, в Автономній Республіці Крим (АРК) українську мову рідною вважає лише 3,2% громадян, у той час як російську — 69,5%. Близько чверті (24,7%) кримчан є білінгвами (особи, для яких рідною є і українська і російська мови). У Донецькій та Луганській областях ці показники становлять 9,9 і 65,4% та 8,9 і 56,0%, відповідно. Однак досить багато білінгвів — 23,3% і 34,1%, відповідно. У Дніпропетровській, Запорізькій та Харківській областях ступінь використання української та російської мов майже збігається. Так, в Дніпропетровській області українську мову вважає рідною 37,4% населення області, російську — 24,6%, білінгви становлять 35,7%. У Запорізькій області переважають білінгви — 41,0%. Ті, для кого рідною є російська мова, становлять 31,5%, українська — 27,0%.

У Харківській області російська мова є рідною для 36,5%, майже стільки ж віднесли себе до білінгвів — 35,2%, понад чверті громадян визнали рідною українську мову — 27,3%.

Нагомість, в Одеській області трохи більше половини жителів — 50,8% вважають рідною українську мову, близько третини (31,8%) — російську, 16,1% є білінгвами. У Миколаївській області кількість тих, хто вважає рідною російську мову, і, тих, для кого рідною виступає українська, є майже однаковою — 34,0 і 34,2%, відповідно. Досить багато тут і білінгвів — 30,9%. У Херсонській області відносно більшість становлять білінгви — 41,6%, близько третини громадян вважають рідною українську мову, четверта частина (25,2%) — російську.

У Полтавській області кількість тих, хто вважає українську мову рідною, становить 78,1%, в Київській та Житомирській — 69,8 і 68,3%, відповідно. В двох останніх областях високою є також частка білінгвів — 25,9 і 23,7%, відповідно.

Українська мова є рідною для 48,2% мешканців Чернігівської та 40,8% мешканців Сумської областей. На другому місці тут знаходяться білінгви — 36,9 і 36,1%, відповідно. На третьому ті, для кого рідною мовою є російська — 13,8 і 22,4%, відповідно.

В інших регіонах країни українська мова є домінуючою. Рідною її вважає більш ніж 90% населення 4 областей України. Це — мешканці Закарпатської, Івано-Франківської, Тернопільської та Волинської областей. Ще в п'яти регіонах відсоток осіб, які вважають українську мову рідною, перевищує 80%. До цієї групи входять Рівненська, Вінницька, Хмельницька, Черкаська та Кіровоградська області.

Особлива мовна ситуація, з огляду на те, що це Західний регіон України, склалася в Чернівецькій області. Тут частка осіб, які вважають українську мову рідною, становить лише 72,5%, російську — 5,3%, інші мови — 19,1%²³. У м. Герца, де понад 80% жителів є румуномовними і районна газета не має версії державною мовою, місцеві мешканці розуміють виключно російську, а не українську мову.

Україномовним і надалі залишається здебільшого сільське населення України. Щодо урбаністичного середовища, більш-менш повноцінним україномовним міським населенням відзначається лише Західний регіон. У великих промислових містах Сходу, Півдня, частково Центру України домінуючою є мова колишньої метрополії, тобто російська. Навіть у столиці держави — Києві мовою міського побуту й досі залишається російська мова (вживання вдома переважно російської, але зрідка й української характерне для 32% киян, водночас майже чверть (24%) столичних мешканців спілкується виключно російською мовою)²⁴. Тут не йдеться, звичайно, про якість вельми сумнівної з погляду нормативності цієї дуже «мало» російської мови, а лише про її явне кількісне переважання над будь-якими різновидами української, особливо ж над українською літературною мовою. Спроби «прориву» української мови в міський побут Києва поки що не стали повсякденним і поширеним явищем. Її нечисленними носіями виступають представники інтелігенції переважно з письменницького середовища, деякі діячі культури й мистецтва, науковці-гуманітарії,

діячі політичних партій української національної орієнтації. Останнім зазвичай протистоять російськомовні представники партій лівого спрямування. Щоправда, з проголошенням незалежності у мовній ситуації східних, південних та центрально-українських міст почали відбуватися деякі зміни на користь української мови, та до помітних наслідків вони поки що не привели. У масовій свідомості невчора зрусифікованого населення цих територій українська мова ще залишається жаргоном «селюків». Існує безліч бар'єрів у побутовому і діловому спілкуванні, подолати які багатьом людям просто несила. Кожен крок, спрямований на розширення функцій української мови тут супроводжується опором з боку населення.

Порівняно кращою ситуація з розширенням сфери вживання української мови є в системі освіти. Так, у 1991/92 навчальному році в Україні працювали 21044 загальноосвітні школи. 74% (15538 шкіл) від їх загальної кількості становили ті, в яких навчання здійснювалося українською мовою, 16% (3364 школи) — російською. Поміж 6835331 учня загальноосвітніх шкіл частка тих, хто навчалися в закладах з українською мовою навчання, становила 51% (3516056 учнів), з російською — 47,8% (3267950 учнів)²⁵.

Через п'ятнадцять років співвідношення помітно змінилося. У 2006/07 навчальному році в державі функціонувало 20249 загальноосвітніх навчальних закладів. Серед них з українською мовою навчання — 83,74% (16 958 шкіл), російською — 6,18% (1 253 школи). Поміж 4668968 учнів загальноосвітніх шкіл частка тих, хто навчалися в закладах з українською мовою навчання, становила 72,55% (3 387 758 учнів), з російською — 9,46% (442 038 учнів)²⁶.

Разом з цим, є серйозні підстави говорити про завищення офіційних статистичних даних (адже для того, щоб оголосити школу україномовною за статусом, не обов'язково, щоб усі дисципліни в ній викладалися українською мовою), з другого боку, не секрет, що в багатьох «українізованих школах» як учні, так і вчителі на перервах, в учительській, під час різних позаурочних заходів нерідко переходять на спілкування російською мовою, що є прямим порушенням положення про єдиний мовний режим школи. Особливо незадовільним є стан функціонування україномовної освіти в Автономній Республіці Крим (АРК), де майже 91% школярів навчаються російською мовою, 3% кримськотатарською і тільки 6% — українською²⁷.

У таких же галузях, як сфера приватного підприємництва, спорт, книговидавництво, засоби масової інформації (особливо дру-

ковані), кінематограф, наявний факт не просто повільного впровадження української мови, а помітного переважання російської. За матеріалами довідки Рахункової палати України «Про результати аналізу стану виконання комплексних заходів із всебічного розвитку української мови, планування та використання коштів Державного бюджету України на її впровадження» у бібліотеках України україномовні видання становлять менше 40% бібліотечних фондів, а друковані ЗМІ українською мовою — близько 20%. На 100 українців припадає 46 примірників газет, надрукованих рідною мовою (а на 100 росіян, що проживають в Україні — 386 примірників. Україномовні книги для студентів за професійним спрямуванням становлять від потреби: в соціально-гуманітарному та природничо-математичному напрямках 17%, в економічному — 34%, а в інженерно-технічному — лише 7%²⁸. Подібні ж явища зберігаються і на ринку вітчизняних друкованих ЗМІ. За даними Держкомтеларадіо в 2005 році за кількістю назв газет, що видавалися, україномовні газети становили 51%, російськомовні — 40%. Однак ситуація погіршилася. Нині у разовому тиражі газет, що виходять в Україні, на україномовні припадає 31%, а на російськомовні — 64%. Величезними (як для України) тиражами виходять українські версії російських газет — «Аргументы и факты в Украине», «Комсомольская правда в Украине», «Известия в Украине» тощо. Річний тираж цих видань у загальній кількості друкованих медіа в Україні з 1995 по 2006 рр. зріс з 18% до 72%. За цей же період відсоток журналів та іншої періодики українською мовою впав з 70% до 17%²⁹.

До певної міри подібний стан справ можна пояснити законами ринку — попит породжує пропозицію, проте лише до певної міри. Закон «Про державну підтримку книговидання та преси в Російській Федерації» почав діяти ще у січні 1996 р. В Україні — аналогічний, але значно обмежений — лише у червні 2004 р. Таким чином, книговидавнича галузь Росії змогла не лише вийти з кризи, а й досягти значних показників як за кількістю назв книг, так і за обсягами випуску друкованої продукції. Це дало їй змогу відразу представляти на книжковому ринку України кілька десятків назв книг з тієї чи іншої галузі суспільного життя, у той час, як вітчизняним виробникам, в основному через високу собівартість (до останнього часу російська книга була дешевшою за українську на 50–60%) — одну чи дві. Крім того, періодика Російської Федерації розповсюджується в Україні приватними та комерційними

структурами. Для порівняння: в Росії громадяни інших держав не можуть бути засновниками газет і журналів. Іноземна друкована періодика може розповсюджуватися лише на договірних засадах за умови отримання дозволу Міністерства зв'язку і масових комунікацій Російської Федерації.

За різними оцінками від 80 до 90% національного телерадіофіру заповнено продуктом неукраїнського походження. Крім того, за даними Держкомтелерадіо частотна територія України суттєво (подекуди на 100–150 км. у глибину) менша, аніж географічна, причому в більшості прикордонних районів іноземні програми приймаються значно краще за вітчизняні, а у ряді місцевостей українське мовлення взагалі відсутнє³⁰.

На початку 2006 р. Українська Гельсінкська спілка з прав людини оприлюднила інформацію, яку їй вдалося зібрати щодо власників та засновників 10 провідних вітчизняних недержавних телерадіокомпаній. Ознайомлення з цими відомостями переконує в тому, що маємо не просто системну експансію, а домінування закордонного капіталу в українському телевізійному просторі.

Державний сектор телебачення в Україні є маловпливовим (частка державних мовників у національному аудіовізуальному просторі 2006 року становила 4%)³¹. Ситуацію погіршує те, що Україна є об'єктом системних інформаційно-психологічних впливів ззовні. Йдеться передусім про глобальну культурно-інформаційну експансію США, а також регіональний вплив Росії. На значну територію України через кабельні мережі поширюються міжнародні версії російських телеканалів. З урахуванням російського прайм-тайму телевізійних каналів «ОРТ Международное», «РТР — Планета», «НТВ — Мир» частка російськомовних програм у прайм — таймі українського національного телефіру становить 61,4%, україномовних — 38,6%. Українська мова переважає лише в мовленні УТ-1 та державних обласних телерадіокомпаній, які мають незначну аудиторію. Так, за даними Держкомтелерадіо України в 2005 р. частка української мови в обсязі місцевого телемовлення державних телерадіоорганізацій становила 87,7%, російської — 11,6%. Але у Східних та Південних регіонах обласні телерадіокомпанії зберігають високу частку мовлення російською мовою: так, в м. Севастополі частка місцевих російськомовних програм становила 72,3%, в Криму — 53,8%, на Донеччині — 32,2%, Луганщині — 30%, Одещині — 28,6%.

Міжнародний досвід свідчить, що така модель розвитку є ризикованою, оскільки великою є ймовірність: переходу галузі під

контроль одного чи декількох приватних монополістів у середнь-остроковій перспективі; переходу галузі під контроль іноземних монополістів чи дрібніших власників. За умови збереження нинішніх тенденцій розвитку національних ЗМІ, масштабів інформаційної та фінансово-економічної експансії на українському медіа-ринку, найбільш вірогідною є реалізація саме такого сценарію. За таких обставин украї проблематично говорити про перспективу досягнення оптимального мовного балансу у нашому медіа-просторі. Останнє — лише аспект більш широкої проблеми збереження національної самобутності та державного суверенітету. Для цього українська система ЗМІ повинна: бути орієнтованою на задоволення комунікативно-інформаційних та просвітницько-виховних потреб соціуму і громадян (нині вона орієнтована, насамперед, на обробку суспільної свідомості в інтересах різних політичних сил; давати збалансовану картину розвитку країн та суспільства, а також суто українську інтерпретацію глобальної ситуації, процесів, подій; забезпечувати зворотний зв'язок між державою і суспільством; бути достатньо українізованою, задовольняючи при цьому потреби меншин: щонайменше на 50% заповнюватися конкурентоспроможним (рейтинговим на внутрішньому ринку) національним продуктом.

Функціонування української мови також ускладнюється відсутністю механізмів контролю за дотриманням мовного законодавства та будь-яких санкцій за його порушення. Стаття 6. Закону «Про мови в Українській РСР», з одного боку, вимагає від службових осіб володіння українською і російською мовами, а в разі необхідності — також іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків, але, з другого боку, ця ж сама стаття застерігає, що «незнання громадянами української або російської мови не є підставою для відмови йому у прийнятті на роботу». Лише після влаштування на роботу така особа має оволодіти мовою функціонування органу або організації, де вона працює. Проте конкретного терміну для цього Закон не встановлює.

Мають місце неконституційні рішення деяких обласних та міських рад щодо надання російській мові статусу офіційної (поряд з державним статусом української мови) або робочої мови (мови ділового спілкування, документації) як-от у Миколаєві, Луганську, Одесі, Донецьку, Харкові, Горлівці, Харцизьку та інших. Свої дії місцева влада обґрунтовує зазвичай тим, що більшість громадян названих адміністративно-територіальних одиниць під час Всесоюзного перепису населення 1989 р. назвали рідною саме

російську мову. Отже, за такою ознакою ці одиниці нібито можна підвести під поняття місць компактного проживання неукраїнського (в цьому випадку російського) населення, де має право на офіційне використання, поряд з державною, рідна мова цих етнічних груп. Але згідно із законодавством України такі місця визначаються не за мовним, а за етнічним принципом. У названих же адміністративно-територіальних одиницях переважають в абсолютному або у відносному (щодо кількості етнічних росіян) плані етнічні українці.

Обираючи той чи інший варіант мовної політики, потрібно зважати і на зовнішні чинники, зокрема геополітичні геостратегії сусідніх держав. Прагнення зберегти за російською мовою попередні обсяги функціонування на пострадянському просторі, відновити їх належить до пріоритетів сучасної мовної політики Російської Федерації. Так, в ухваленій урядом РФ у липні 1996 р. Федеральній цільовій програмі «Російська мова» міститься, зокрема, таке положення: «У зв'язку з розвитком процесів міжнаціональної та міждержавної інтеграції тепер необхідно забезпечити на загальнодержавному рівні підтримку російській мові як потужного соціального чинника консолідації країн СНД та за їх межами». Констатуючи, що російська мова вже стала другою державною (в Білорусі) або офіційною мовою в (Казахстані), провідні російські соціолінгвісти дійшли висновку, «що, таким чином, поряд з утворенням єдиного економічного простору відбуваються процеси організації єдиного мовного простору»³². Досить актуальною не тільки для російських політиків, а й для науковців лишається теза про плідність політики «національно-російської двомовності». Цілком очевидно, пише В.Михальченко, що найреальнішим варіантом мирного розв'язання мовних проблем є державна двомовність — знання і застосування двох державних мов: національної й мови міжнаціонального спілкування³³, і критика «визнання всупереч світовій практиці верховенства мовних прав народу, нації над мовними правами особи»³⁴ та націоналістів, які твердять про шкідливість такої двомовності для нормального існування національних (неросійських) мов.

У роботі Державної думи Російської Федерації, рідше — урядових структур (МЗС та інших), у діяльності певних політичних сил час від часу спостерігається поживлення інтересу до мовної ситуації в Україні з протестами проти «дискримінації російської мови та російськомовного населення» — від заяв з цілком конкретного

приводу (наприклад, протест МЗС Російської Федерації у травні 1996 р. проти рішення міськради Львова про перейменування вулиць Пушкіна і Лермонтова на вулиці Генерала Чупринки і Генерала Дудаєва) до заяв загальнішого порядку: протест Держдуми у жовтні 1998 р. проти закріплення в новій Конституції Автономної Республіки Крим тільки української мови як державної (нота МЗС від 28 січня 2000 р. та заява Уповноваженого з прав людини в РФ «Про витіснення російської мови з повсякденного вжитку в Україні» у зв'язку з рішенням Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р.); заяви про потребу надати російській мові в Україні статусу офіційної та доцільність українсько-російської двомовності на загальнодержавному рівні голови Держдуми Г.Селезньова (у вересні 1998 р.), віце-прем'єр-міністра В.Христенка (в липні 2001 р.), посла РФ в Україні В.Черномірдіна (у січні 2002 р.), хвиля заяв з приводу рішення Національної Ради України з питань телебачення і радіомовлення навесні 2004 р. щодо державної мови на загальнонаціональних каналах та необхідності приведення трансляції зарубіжних програм у відповідність з нормами національного законодавства (жовтень 2008 р.)³⁵.

Офіційні органи РФ зверталися зі скаргами на нібито порушення мовних прав росіян в Україні до відповідних органів ОБСЄ. Відвідавши протягом 1999–2000 рр. з метою перевірки різні регіони України, зокрема Крим і м. Львів, верховний комісар ОБСЄ у справах національних меншин М. Ван дер Стул дійшов висновку про безпідставність цих скарг, заявивши разом з тим про наявність проблем із забезпеченням культурно-мовних прав українців у РФ, де немає україномовних шкіл і друкованих видань³⁶. На цьому наголошують і самі українські організації. Так, у спільній заяві Об'єднання українців Росії та Федеральної національно-культурної автономії українців в Російській Федерації стверджується, що «... в Росії спостерігається політизація всього комплексу питань, які стосуються української гуманітарної сфери. Після 2004 р. проти України фактично ведеться інформаційна війна, частиною якої стала зачистка українського гуманітарного простору»³⁷.

Безперечно, ідеальним було б досягнення гармонійної збалансованості мовних прав нації (держави) й мовних прав особи (громадянина). Проте такого паритету, на жаль, світовий досвід поки що не може продемонструвати³⁸. Адже реалізація мовної політики, спрямованої на збереження чи зміну статусу однієї мови завжди передбачає одночасний вплив і на інші мови, сфера функціонування

яких, як правило, звучується. Це яскраво виявляється, наприклад, у ситуації вибору батьками мови навчання для своїх дітей, коли альтернатива включає протилежні варіанти: рідна мова як цінність і мова більш ширшої комунікації як умова життєвого успіху, кар'єри, бізнесу, доступу до світових інформаційних ресурсів. Як показує практика, за всієї важливості морально-етичних і гуманістичних цінностей вибір робиться на користь більш потужнішої мови. «Тому поширення двох мов у одній країні, — пише Л.Масенко, — завжди є станом нестійкої рівноваги, що має тенденцію або до перетворення на одномовність, або до розпаду єдиної держави на частини за мовною ознакою».

В силу особливостей української ситуації, коли українська мова — мова титульної нації не є повноприсутньою у суспільному житті, запровадження російської мови як другої державної неминуче призведе до регіоналізації ринків праці та освітніх послуг, поступового витіснення української мови з усіх сфер публічного життя, остаточної втрати народом України відчуття спільності: державної, національної, культурної тощо.

Питання про дві загальнодержавні мови не може стояти й з інших причин: 1) росіяни в жодному з регіонів України (окрім Автономної Республіки Крим, де проживає 1180441 осіб російської національності, або 58,3% від усього населення півострова, і де російська мова, поряд з українською і кримськотатарською, визнана офіційною) не становлять більшості населення; 2) є цілі (і дуже великі) частини України, де їх проживає дуже мала кількість; 3) крім росіян, громадянами України є представники й інших етнічних груп зі своїми мовами, які, особливо в Західних регіонах, становлять значний відсоток (угорці, румуни, білоруси, поляки, молдаване та ін.); їхні інтереси теж мають бути взяті до уваги; 4) «російськомовність» в Україні — не тотожна російській етнічності, а є наслідком політики денаціоналізації та русифікації попередніх режимів.

Соціологічне дослідження «Вибір України», проведене фірмою «Ukrainian sociology service» спільно з Інститутом соціології НАН України в жовтні 2006 р., і дослідження мовних практик «Омнібус — 2007», проведене цим же інститутом та службою «Соціс» у травні 2007 р. за авторизованою методикою (обидва під керівництвом М.Шульги та О.Вишняка), свідчать, що чинну модель правового регулювання мовних відносин у країні, за якою «українська мова — єдина державна, інші вільно використовуються»,

цілком схвалює більше половини громадян (53,6%), загалом схвалює — 72,6% і не схвалює зовсім — 20,4%³⁹.

Статус української мови як державної повністю підтримує 94,5% населення Західної України, 88,2% — Центральної України і Північного Сходу, 63,6% — Півдня і Південного Сходу та 40,2% — громадян Донбасу і Криму. Визнання української мови як єдиної державної хоч і різною мірою, але спостерігається серед усіх етнічних спільнот України. Тільки в Криму, Донецькій і Луганській областях у яких російська етнічна група або переважає, або становить значну частину населення, проти української мови як єдиної державної виступає дещо більше громадян (46,1%), ніж підтримує такий варіант вирішення мовного питання (40,2%)⁴⁰.

Ідею про надання російській мові статусу другої державної повністю підтримує 30,8% громадян України, повністю чи в основному — 48,7%; проти цього виступає — 28,3% громадян, повністю чи в основному — 40,0%⁴¹. За надання російській мові статусу другої державної висловлюється 10,3% громадян Західної України, 52,4% Центральної України, 30,2% Північного Сходу. Протилежна ситуація на Півдні та Південному Сході, де цей варіант підтримує 65,2% громадян, не підтримує — 25,2%. У Донецькій області та Криму ці показники становлять 90,5% та 4,6%, відповідно.

Отже, надання державного статусу російській мові неминуче розкололо б Україну на Захід, Центр та Північний Схід, з одного боку, та Південний Схід — з іншого. Крім цього, це означало б обов'язкове вивчення і володіння державними службовцями російської мови навіть у Західній Україні, де цією мовою користується близько 2% населення⁴². «На тлі недавньої історії «радянізації» цієї частини України російськомовними «комісарами» й «енкаведистами» із початком Другої світової війни і по її завершенні, — пише В.Хмелько, — нав'язування російської мови як другої державної більшості жителів Західної України не може не сприйматися як насилля і як образа української державності»⁴³.

Україна має цілеспрямовано й послідовно проводити в життя вже обрану нею мовну політику з її пріоритетним напрямом — виконанням 10-ї статті Конституції. Адже нація тільки тоді може бути повністю функціональною, коли її базова функціональна сфера — мова — виконує усі належні їй функції. З часом гострота полеміки навколо статусу російської мови в Україні поступово зменшуватиметься. Головне, «не бити по нервах», не збільшувати

рефлексивну силу опору «форсуванню того, що легко прийде само собою...»⁴⁴.

¹ Цит. за: Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К.: Світогляд, 2005. — С. 250.

² Огієнко І. Українська культура. Коротка історія культурного життя українського народу (Репринтне відтворення видання 1918 року). — К. «Абрис», 1991. — С. 211–212.

³ Попович М. Нарис історії культури України. — К.: «АртЕк», 2001. — С. 436.

⁴ Цит. за: Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. — К.: Либідь, 1993. — С. 7–8.

⁵ Огієнко І. Назв. праця — С. 243–244.

⁶ Флоринский Т. Малорусский язык и «українсько-руський» літературний сепаратизм // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. — М., 1998. — С. 341.

⁷ Ляпунов В. Единство русского языка в его наречиях // Украинский сепаратизм в России. Идеология национального раскола. Сборник. — М., 1998. — С. 398.

⁸ Огієнко І. Назв. праця. — С. 217.

⁹ Грушевский М. Очерк истории украинского народа. — К., 1991. — С. 306, 311.

¹⁰ Брицин В. Мовна політика // Українська мова. Енциклопедія. — К.: Видавництво «Українська енциклопедія» ім. М. Бажана, 2000.

¹¹ Див.: Майборода О., Панчук М. Мовне та політико-ідеологічне протистояння в Україні: причини, чинники, прояви // Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. — К.: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. — С. 207.

¹² Виступ Г. Удовенка на конгресі російських організацій у Києві. Режим доступу: <http://www.rius.kiev.ua/kongres/dop-uc>.

¹³ Пасько В. Доля мови — доля нації // І. — 2004. — Вип. 35. — С. 31.

¹⁴ Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — С. 240.

¹⁵ Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. — К.: Преса України, 1997. — 80 с.

¹⁶ Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. №10 – ри / 99 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України про офіційне тлумачення положень статті 10 Конституції України щодо застосування державної мови органами державної влади, органами місцевого самоврядування та використання її у навчальному процесі в навчальних закладах

України (справа про застосування української мови) // Офіційний вісник України. — 2000. — № 4. — Ст. 125. — С. 109–119.

¹⁷ Там само. — С. 109–119.

¹⁸ Закон України «Про національні меншини в Україні» // Закони України. — Т. 3. — К., 1996. — С. 362–363.

¹⁹ Державний комітет України у справах національностей та релігій. Державна фінансова підтримка етнокультурних потреб національних меншин України. Режим доступу http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=48728@cat_id=454

²⁰ Постанова Кабінету Міністрів України від 2 жовтня 2003 р. №1546 «Про затвердження Державної програми розвитку і функціонування української мови на 2004–2010 роки» // Офіційний вісник України. — 2003. — №40. — С. 37. — Ст. 2105.

²¹ Мовний склад населення України за даними Всеукраїнського перепису населення 2001 р. // <http://www.ukrcensus.gov.ua/results/general/language>

²² Шульга О. Функціонування української і російської мов в Україні та її регіонах // Українська мова між конфліктом і консенсусом. — С. 66.

²³ Особливості ідентичності та окремих позицій і поглядів жителів різних регіонів та областей України: Результати соціологічного опитування проведеного Центром Разумкова // Національна безпека і оборона. — 2007. — № 9. — С. 16–18.

²⁴ Шульга О. Назв. праця. — С. 67–68.

²⁵ Розраховано за даними: Чілачова Р., Пилипенко Т. Пріоритети та стратегія реалізації державної політики у сфері міжнаціональних відносин // Сприяння поширенню толерантності у поліетнічному суспільстві. — К., 2002. — С. 56–57.

²⁶ Розраховано за даними: Інформація про стан імплементації положень Рамкової конвенції Ради Європи про захист національних меншин в Україні. Режим доступу http://www.scnm.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=52713

²⁷ Крим вимагає скасувати наказ про навчання українською мовою. Режим доступу <http://www.osvita-ua.net/news/929/>

²⁸ День. — 2004. — 15 вересня.

²⁹ Уряд схвалив за основу проект Концепції реалізації державної мовної політики. Режим доступу http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=128

³⁰ Гнатюк С. Проблеми мовно-культурного балансу у медіа-просторі сучасної України // Центр соціогуманітарних досліджень імені В'ячеслава Липинського. Режим доступу <http://www.lrc.org.ua/projects/mova-ua-gnatyuk.html>

³¹ Гнатюк С. — Там само.

³² Солнцев В., Михальченко В. Языковые проблемы в Российской Федерации и мировой опыт решения языковых проблем // Социолингвистические проблемы в разных регионах мира: Материалы международной конференции. — М., 1996. — С. 12.

³³ Михальченко В. Языковые проблемы новой Российской Федерации // Язык, культура, этнос. — М.: Наука, 1994. — С. 179.

³⁴ Там само. — С. 177.

³⁵ МИД России обеспокоен отключением российских каналов в Украине. — Карасин. — УНИАН, 31 октября 2008 г.

³⁶ Див.: Курас І.Ф. Етнополітологія. Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004. — С. 453–454.

³⁷ Гуманитарный аспект украинско-российских отношений // Національна безпека і оборона. — 2009. №4. — С. 29.

³⁸ Там само. — С. 457.

³⁹ Вишняк О. Ставлення українських громадян до питання про статус мов у державі // Українська мова між конфліктом і консенсусом. — К.: ПінД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — С. 144.

⁴⁰ Там само. — С. 146.

⁴¹ Там само. — С. 144.

⁴² Там само. — С. 145.

⁴³ Хмелько В. Из-за чего политикам удастся раскалывать Украину // Зеркало недели. — 2006. — № 24.

⁴⁴ Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. — К., 1991. — С. 178.

Юрій Николаєць

УКРАЇНІЗАЦІЯ НАПРИКІНЦІ ХХ СТ. — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

In the given article is analysed the main aspects of «ukrainezation» political during the end of XX century — the first years of XXI century. The author described political events in this field and made propositions for this political affair.

У статті аналізуються основні аспекти політики «українізації» наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. Поруч із наведеним основних політичних подій автор висловлює певні пропозиції щодо вдосконалення державної політики у цій сфері.

Процес українізації у сучасний період залишається одним із важливих завдань і однією з болючих проблем внутрішньої політики нашої держави. Його важливість визначається курсом на формування української політичної нації, а проблемність — поступовим зростанням політизації етнічності, що має місце за умов втручання окремих зарубіжних країн у внутрішні справи України. У широкому розумінні процес сучасної українізації можна визначити як діяльність державних органів, політичних партій, громадських організацій, трудових колективів, окремих осіб чи їх груп у справі формування позитивного ставлення до громадянства України, розбудови незалежної економічно сильної держави із зміцненням відповідної національної ідентичності на основі патріотичних почуттів незалежно від їх етнічної належності чи віросповідання. Успіх українізації пов'язаний не з силовою асиміляцією неукраїнського населення, а має здійснюватися на основі формування у суспільній свідомості стійкого уявлення щодо перспективності власного економічного, соціального, культурного розвитку в межах соборної Української держави.

Українізація у вказаних хронологічних рамках фактично до останнього часу ще не була предметом спеціального дослідження. У наукових працях досить гостро обговорювалося питання щодо доцільності одержавлення української мови і перспективності офіційного введення двомовності¹. Процес українізації викликав масу критичних зауважень у російських виданнях, частина яких, на жаль, далекі від наукової дискусії². У той же час автори ґрунтовних наукових праць більш виважено ставляться до цієї проблеми, розглядаючи українізацію одним із елементів розбудови української державності, але висловлюють застереження щодо забезпечення мовно-культурних прав російського населення в умовах її проведення. У даній публікації зроблено спробу проаналізувати стан та перспективи проведення сучасної політики українізації³.

Поліетнічність українських земель, поєднана із прагненням, окремих держав до дестабілізації ситуації в Україні шляхом підтримки сепаратистських рухів створюють ситуацію, коли, з одного боку, нехтування інтересами представників різних національностей, які проживають в Україні, а з іншого — загравання з активістами відцентрових течій в українській політиці, можуть стати причиною різкого загострення соціальних суперечностей. У цій ситуації формування української політичної нації залишається одним із засобів забезпечення національної безпеки України. Не тільки

регіональні відмінності, а й відсутність громадянського суспільства ускладнюють цей процес⁴. Комплексна українізація залишається одним із найбільш вагомих засобів згуртування громадян України навколо ідеї зміцнення суверенітету власної держави із забезпеченням стрімкого економічного зростання. Крім того, актуальність українізації посилюється поступовим зростанням кількості мігрантів з так званих країн «третього світу», чие входження до народу України не повинне призвести до загострення соціальних, національних чи релігійних суперечностей у таких масштабах, як це має місце, наприклад, у Франції чи на Балканах.

Процес українізації можна поділити на кілька періодів, критерієм виділення яких може розглядатися прийняття відповідних правових актів. Фактично до 1989 р. законодавство України ігнорувало сферу етнокультурних відносин. Впродовж 1989–1991 рр. українізація розвивалася на основі прийняття Закону про мови в Українській РСР але обмежувалася прагненням владних політичних сил не загострювати мовне питання задля забезпечення підтримки курсу на проголошення Української незалежної держави усіма етнічними групами, що проживали на українських землях. Тут варто зауважити, що спосіб, у який було закріплено державний статус української мови, свідчить про повагу владних структур України до представників різних націй, що проживають на її території та про шанування загальноцивілізаційних демократичних принципів.

У рамках реалізації положень закону «Про мови в Українській РСР» вдосконалювалася мовно-культурна політика в Україні. Згідно з постановою Ради Міністрів УРСР № 302 від 7 грудня 1989 р. була розроблена «Державна програма розвитку української мови і інших національних мов в українській РСР на період до 2000 року». Відповідно збільшилася кількість шкіл, де поглиблено вивчалася українська мова, література та історія України⁵.

Рішення Верховної Ради стосовно мовного питання сприяло посиленню національно-культурного руху, а з іншого — призвело до усвідомлення єдності у середовищі «російськомовного населення», до складу якого входили як етнічні росіяни, так і представники зрусифікованих етносів, що проживали на українських землях. Проблема надання російській мові статусу другої державної в Україні не без втручання російської сторони набула відразу політичного характеру. Причому принципова відмова від вивчення та використання у якості засобу спілкування державної мови,

яка у міжнародній практиці визначається як така відповідно до мови спілкування титульної нації, мотивувалася відносно великою кількістю етнічних росіян в Україні та досить значним числом тих, кого зараховували до «російськомовного населення»⁶.

Протягом 1992–1996 рр. процес українізації отримав новий поштовх після прийняття Законів «Про національні меншини в Україні», «Про освіту», на основі впровадження яких здійснювалося своєрідна переорієнтація політичної свідомості українства. Прийняття Конституції чітко визначило курс на формування української політичної нації — сукупності громадян України, які об'єднуються своєю приналежністю до однієї держави.

Наукові установи та освітянські заклади взяли активну участь у формуванні державницьких настроїв у суспільстві, особливо у середовищі молоді, шляхом звернення до історії України із виокремленням (а в деяких випадках і переглядом висновків щодо політичної діяльності) найбільш впливових її політичних лідерів у рамках відродження національних традицій української історіографії. Після прийняття Конституції України і до 2004 р. українізація здійснювалася в умовах поступового посилення політизації цього питання, яке активно використовувалося політичними силами для боротьби за електоральний вплив і сприяло формуванню регіональних ідентичностей в тому числі й на основі ставлення власне до процесу українізації.

У зденационалізованому середовищі відродження української історіографічної традиції нерідко сприймалося як примусове нав'язування невідомих цінностей. Частина інтелектуалів, навіть українських за своєю етнічністю, демонструвала зневажливе ставлення до етнокультурного відродження, яке в їхніх очах уособлювало культурну відсталість. Національно-політична ідентичність стала набувати в Україні найрізноманітніших форм, чому сприяла державна етнополітика⁷. В Україні інтелігенції не вдається окультурити владу, а от реалізувати приватні інтереси тій її частині, що перебуває при владі чи обслуговує владу, вже вдалося. І зроблено це певною мірою за рахунок розмежування еліти і народу⁸.

Тут варто вказати на нерівномірність виконання Договору про дружбу і партнерство між Україною і Російською Федерацією від 31 травня 1997 р., стаття 12 якого містила положення про забезпечення захисту етнічної, культурної, мовної та релігійної самотності національних меншин на своїй території. Причому з російської сторони обмеженість підтримки етнічних українців на

власній території обумовлювалася їх відносно низькою питомою вагою серед загальної маси населення, а вимоги до захисту росіян в Україні визначалися через відносно велику кількість росіян на українських землях.

У цей час в Україні починають домінувати два різновиди конструювання регіональних ідентичностей. Перший можна охарактеризувати як пасивно споглядальний — успадкований від минулого досить високий рівень культурно-мовної асиміляції на російській основі подається якщо не норма, то, в усякому разі, як «найменше зло». Такий тип регіональної ідентичності характерний для Східного і Південного регіонів. У Донбасі, згідно з висновками місцевих дослідників, понад половина жителів схильна вважати, що «донбаська ідентичність» репрезентує особливу спільноту людей, що мають корені як в Україні, так і в Росії⁹.

Другий — більш активний — тип регіональної ідентичності притаманний Західному регіону. Тут на базі поширення засад демократії, індивідуального господарювання й підприємництва склалися орієнтації на західноєвропейську систему цінностей. Традиції консолідації навколо національних пріоритетів, що зміцнилися внаслідок тривалого протистояння через утиски українства із керівництвом держав, до складу яких протягом певного часу входили українські землі, витворили своєрідний тип політичного активізму. Те, що нині він має певний антиросійський акцент, зумовлюється як негативним історичним досвідом, так і активним неприйняттям місцевими елітами будь-якої орієнтації на Євразію, зокрема й ідеї єдиного економічного простору¹⁰.

Ситуація навколо президентських виборів 2004 р. певною мірою сприяла згуртуванню населення із посиленням відповідальності за долю власної держави. Демократична хвиля «Майдану» певний час ще живила громадянську ініціативу в регіонах і вносила корективи в окремі рішення та дії новосформованої центральної влади¹¹.

Починаючи з 2005 р. українське керівництво почало схилитися до активізації процесу українізації. У березні 2005 р. було затверджено Концепцію державної політики в галузі культури із збільшенням бюджетного фінансування відповідних державних програм. Однак до останнього часу ці заходи не стали на заваді домінуванню у вітчизняному телебаченні та кіно продукції, виготовленої на Заході і озвученої російською мовою або створеної безпосередньо в Російській Федерації.

Негативну роль для процесу українізації відіграє відсутність спеціальної державної стратегії формування національного інформаційного простору, де домінують продукти російського та західного походження, що формують відповідну атмосферу у суспільстві та ідентичності, далекі від національних інтересів українства. Російська влада повністю опанувала мистецтво створення єдиного інформаційного фронту. Російська позиція демонструється з позитивним емоційним забарвленням, альтернативна позиція пов'язується з речами, здатними викликати лише негативні емоції та відчуження. Саме у такий спосіб російське телебачення, починаючи з 2003 р., регулярно пропонує теми «утисків мовних та культурних прав росіян», загрози вибуху «антисемітизму та фашизму в Україні», «насильницької українізації», «перекручення історії у зв'язку з так званим Голодомором». Російська сторона прагне нав'язати думку, що українська держава є штучним утворенням, неспроможним гарантувати непорушність кордонів, отриманих у спадок від СРСР¹². У той же час проблема російських впливів регулюється ступенем життєздатності української державності, тобто суто внутрішнім чинником¹³. Певну надію вселяє той факт, що позитивну спрямованість розвитку національної ідентичності громадян України вдалося зафіксувати вже у 2005 р., коли 54,6% населення вважали себе насамперед громадянами України¹⁴.

Сприяння розвитку української культури протягом 2005–2009 рр. відбувалося поруч із популяризацією досягнень спортсменів та загостренням питань, пов'язаних із оцінками окремих подій історії України, серед яких можна виділити голодомор 1932–1933 рр. та діяльність воїнів УПА. У цей час прискорюється поступове розмежування у оцінках подій минулого між представниками українських та російських науковців, яке диктувалося визначенням місця України і Росії у історії в цілому. На фоні надмірної політизації частини наукових досліджень зміцнювалися концепції національних концепцій історичного розвитку українського і російського народів. Українізація та обрусіння на відповідних державних територіях стають елементом утворення політичної нації із залученням формування «образу ворога» для об'єднання населення навколо ідеї створення сильної держави. В Україні процес українізації наштотував опір у вигляді протистояння політичних сил, орієнтованих на різне спрямування зовнішньої політики України із різним усвідомленням її місця у світових геополітичних процесах.

Ці розбіжності можна було б подолати, якби влада дбала про спільну взаємоприйнятну концепцію суспільного розвитку, а регіональні еліти не так ревно оберігали механізми збереження свого політико-економічного домінування¹⁵. Усе залежатиме від того, наскільки українським елітам вдасться створити відповідний викликам часу модернізаційний проект, відмовившись водночас від рецидивів маніхейства у постійних пошуках ворогів і колекціонуванні кривд і образ¹⁶.

Однією із найбільш болючих проблем українізації тривалий час залишається перспектива офіційного впровадження двомовності. Для України як незалежної держави, яка була створена за національним принципом, протягом певного часу був характерним сплеск націоналізму. Одним із його результатів було умовне структурування населення України на «свідомих» і «несвідомих» етнічних українців, мірилом якого виявилось ставлення до вживання української мови як державної і у якості мови міжнаціонального спілкування в Україні. Поняття «двомовність» в Україні давно втратило той реальний зміст, який воно має в усьому цивілізованому світі, і перетворилося у своєрідний символ-код, засіб ідеологічної ідентифікації, розмежування за принципом «наші — не наші». Мова однозначно виступає в ролі знаряддя політичної боротьби¹⁷. Обурення націонал-патріотів виливається у форму зображення двомовності у вигляді «історичного прокляття України»¹⁸.

Соціолінгвісти констатують, що сформована упродовж століть російськомовна атмосфера українських міст породжує ефект мовного диктату середовища: саме вона «зробила російську мову мовою пристосування, а українську — мовою протистояння»¹⁹. Ті, хто бачать шлях до подолання «мовного розколу» в жорсткій адміністративно-директивній українізації, і їх опоненти, що вимагають визнати російську мову другою державною, об'єктивно сприяють подальшій поляризації соціуму²⁰. Крім того, подібні дії негативно відбиваються на формуванні української політичної нації.

Дослідження етнополітологів реєструють сталу тенденцію зростання кількості українців, які вважають рідною російську мову — впродовж 1959–1989 рр. їх кількість зросла на 5,59%, а за 1989–2001 рр. — ще на 2,53%²¹. Кількість тих, які користуються російською мовою у сімейному спілкуванні, у 2001 р. збільшилася до 37% проти 29% у 1992 р.²². Ці дані дозволяють стверджувати відсутність утисків російської мови в Україні, а апеляція до впровадження двомовності може розглядатися у якості заходу,

спрямованого на розкол українського суспільства. Для розширення реального спілкування державною мовою в рамках процесу українізації використання лише державного примусу неприпустиме. Негативну роль відіграє також формальне використання законодавства, яке нерідко сприймається у якості утисків на національному ґрунті.

Сьогоднішня українська двомовність — прояв етнокультурної маргінальності великих груп людей, чия соціалізація відбувалася в рамках двох культур і двох багато у чому відмінних систем цінностей. Маргінальність диктує подвійну ідентифікацію і обстоювання залежно від обставин тієї чи іншої системи цінностей. Непевний статус маргінальної групи зумовлює амбівалентність підходів і, як наслідок, потенційну полівекторність, нестійкість світоглядних настанов і орієнтацій²³.

Надмірна політизація питання проведення українізації у внутрішній політиці та втручання зацікавлених сторін у міждержавних стосунках сприяє поступовому уповільненню цього процесу. У той же час конфліктність ситуації навколо українсько-російських відносин, що штучно загострюються в тому числі й на фоні формування чи зміцнення української та російської політичних націй, у окремих випадках може сприяти згуртуванню населення відповідних держав. Зокрема 82% опитаних громадян України свого часу вважали перекриття газу Росією переважно політичним кроком. Половина респондентів вважали, що Росія не мала права перекривати газ Україні. На думку 2/3 опитаних, українська газотранспортна система має належати виключно Україні. Крім того, 58% респондентів проти 27% висловили впевненість, що краще отримувати газ за європейськими цінами і не залежати від Росії. Ці результати можна інтерпретувати як політичний вотум довіри, який суспільство висловило владі під час газового конфлікту попри інформаційні операції російської сторони²⁴. У той же час очевидне відчуження населення України від держави спостерігається через відірваність влади від народу, від інтересів та потреб громадян, що сприяє зміцненню регіональних ідентичностей.

За такої внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації проведення українізації може розглядатися як один із засобів забезпечення територіальної цілісності держави, відповідь на заходи, спрямовані на посилення сепаратистських настроїв на українських землях. Крім того, успішність втілення у життя заходів по українізації може бути свідченням впливу влади на широкі верстви

населення та показником ставлення представників неукраїнських етносів до титульної нації.

Одним із наслідків українізації, який свідчить про рівень її успішності та ступінь примусовості, залишається відсутність в українців та росіян яскраво виражених націоналістичних почуттів. Інтереси нації понад усе ставить досить невелика частина громадян. Войовничий націоналізм явно відмирає, у тому числі й серед україномовних українців. Ідея української незалежності була сприйнята українським народом, у тому числі й неукраїнцями, як утвердження демократії, входження у світову співдружність народів²⁵. У той же час вселяє тривогу порівняно невелика кількість тих, хто відчуває себе громадянином України. Навіть серед україномовних українців таких лише половина, а серед росіян — третина. Прихований регіоналізм стає все більш помітним у політичній діяльності. У той же час українцям не притаманне почуття національної виключності²⁶.

Процес українізації, одним із виразів якого стало закріплення державного статусу української мови, сприяв вирішенню низки чисто юридичних проблем, які можуть мати місце у поліетнічних державах. Мова йде про необхідність перекладу юридичних документів, в тому числі й тих, які стосуються оформлення відносин власності, на кількох мовах. Подібне дублювання із відповідними записами прізвищ у реєстраційних документах може спричинити додаткове навантаження на суди загальної юрисдикції.

Зміст українізації за сприяння державних органів має розповсюджуватись на сприйняття економічних, політичних, культурних, соціальних здобутків українства, формування стійкого прагнення до примноження цих здобутків із усвідомленням величі та потенціалу розвитку Української держави. Цьому може сприяти ознайомлення з надбаннями інших культур на основі знання кількох мов, що робить людину більш толерантною й сприйнятливою до загальнолюдських цінностей. У той же час у рамках українізації важливо на сучасному етапі звертати увагу на ідеологічне навантаження інформації ЗМІ, окремих політичних діячів чи структур з метою уникнення формування в українському середовищі антиукраїнських настроїв.

Перший тур президентських виборів 2010 р. чітко виявив попит у суспільстві на сильну державну владу, діяльність якої могла б сприяти подоланню кризових явищ. Важливо, щоб ця тенденція не підштовхнула Україну до дрейфу у бік авторитаризму. Критичне

ставлення до позиції та дій опонентів на виборах не повинні дискредитувати престиж української влади в цілому та не мають сприяти формуванню уявлень про розколоте на кілька антагоністичних таборів українське суспільство, що стало б на заваді процесу українізації. У цьому зв'язку слід відзначити тісний зв'язок між успішністю цього процесу і зростанням загального рівня політичної культури у суспільстві із усвідомленням перспективності толерантного ставлення до політичних противників з огляду на можливість подальшої спільної праці на благо держави. Політична боротьба із заграванням з частиною електорату не повинна стояти на заваді поширенню патріотичних почуттів українців.

У той же час можна відзначити, що українізація стала одним із факторів, які сприяють консолідації населення Російської Федерації навколо ідеї протистояння цьому процесові на українських землях. Захист інтересів росіян та так званого російськомовного населення в Україні не заважає здійсненню економічного тиску з боку російського уряду, що яскраво проявилось, наприклад, у ході численних «газових конфліктів».

Українізація може залишатися одним із засобів подолання кризи ідентичності, яка включає в себе розмиті ціннісні й зовнішньополітичні орієнтації, піднесення загальної агресивності суспільства із активним пошуком «ворогів» на фоні політизації регіональних, етнічних, міжконфесійних відносин. Її успішність буде запорукою піднесення власне українського патріотизму та національної гордості на основі формування ідентичності, що може ґрунтуватися на критерії раціонального прагматизму із усвідомленням національних матеріальних та духовних інтересів.

¹ Див. наприклад: Нагірний В. Політизація російської етнічності в Україні: спроба організаційного оформлення // Наук. записки ін-ту політ. і етнонац. досліджень. — Вип. 14. — К., 2000. — С. 166–174; Коваль В. Феномен двомовності України // Олійник В. Про справжнє та надумане. Думки небайдужих людей. — К., 2001. — С. 89–90; Масенко Л. Державна мова в соціокультурному контексті // Розбудова держави. 2001. — № 1–6. — С. 80; Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні: чи є вихід із глухого кута: // Людина і політика. — 2003. — № 6. — С. 3–14; Котигоренко В. Версії державної національно-мовної політики як ризики // Историчний журнал. — 2007. — № 5. — С. 3–13.

² Див., наприклад: Смирнов А. История Южной Руси. — М., 2008; Широкорад А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... — М., 2008.

³ История России XX век. 1939–2007 гг. — М., 2009. — С. 748–761.

- ⁴ Каппелер А. Мала історія України. — К., 2007. — С. 235.
- ⁵ Національні меншини України у ХХ столітті: Політико-правовий аспект. — К., 2000. — С. 283.
- ⁶ Нагірний В. Політизація російської етнічності в Україні: спроба організаційного оформлення // Наук. записки ін-ту політ. і етнонац. досліджень. — Вип. 14. — К., 2000. — С. 166–174.
- ⁷ Земзюліна Н.І., Шамара С.О. Націоналізм та ідентичності нової України // Українська політична нація. — К., 2004. — С. 24.
- ⁸ Кіндратець О. Українська інтелігенція і влада // Політичний менеджмент. — 2009. — № 2. — С. 51.
- ⁹ Степаненко В. Етнос — демос — поліс: етнополітичні проблеми соціальної трансформації в Україні // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 2. — С. 114.
- ¹⁰ Нагорна Л. Образ «двох Україн» у дзеркалі метафоричного моделювання // Історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 12.
- ¹¹ Котигоренко В. Після помаранчевої революції. Quo vadis, Україно? Від «революції» до зміненої Конституції // Історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 90.
- ¹² Рубан Ю.Г. Україна як суб'єкт і об'єкт сучасних міжнародних інформаційних воєн // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2. — С. 8.
- ¹³ Литвин В. Історія України. — К., 2009. — С. 723.
- ¹⁴ Санченко А. Вплив процесу утвердження національної ідентичності на державотворення в Україні // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. і.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — С. 116.
- ¹⁵ Майборода О. Український етнос має стати ядром української політичної нації // Схід і Захід України в контексті виборчої кампанії — 2006... — С. 19–20.
- ¹⁶ Нагорна Л. Образ «двох Україн» у дзеркалі метафоричного моделювання // Історичний журнал. — 2008. — № 1. — С. 12.
- ¹⁷ Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні: чи є вихід із глухого кута: // Людина і політика. — 2003. — № 6. — С. 3.
- ¹⁸ Коваль В. Феномен двомовності України // Олійник В. Про справжнє та надумане. Думки небайдужих людей. — К., 2001. — С. 89–90.
- ¹⁹ Масенко Л. Державна мова в соціокультурному контексті // Розбудова держави. 2001. — № 1–6. — С. 80.
- ²⁰ Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні: чи є вихід із глухого кута // Людина і політика. — 2003. — № 6. — С. 4.
- ²¹ Котигоренко В. Тенденції в етнічній та етномовній динаміці населення України у 1959–2001 рр. (за матеріалами переписів) // Людина і політика. — 2003. — № 2. — С. 21, 23.

²² Дзеркало тижня. — 2002. — 8 червня.

²³ Нагорна Л. Проблема двомовності в Україні: чи є вихід із глухого ку-
та // Людина і політика. — 2003. — № 6. — С. 9.

²⁴ Рубан Ю.Г. Україна як суб'єкт і об'єкт сучасних міжнародних інфор-
маційних воєн // Стратегічні пріоритети. — 2009. — № 2. — С. 7.

²⁵ Санченко А. Вплив процесу утвердження національної ідентичності на
державотворення в Україні // Наук. записки Ін-ту політичних і етнонаціо-
нальних досліджень ім. і.Ф.Кураса НАН України. — К., 2008. — С. 115.

²⁶ Литвин В. Історія України. — К., 2009. — С. 726.

Олег Калакура

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ДІАЛОГ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ МІЖНАЦІОНАЛЬНОЇ ЗЛАГОДИ

*Oleg Kalakura. Ethno cultural dialog about the tolerant inter-
national relations set up. The meaning of the ethno cultural dialog
about the tolerant international relations set up, installation of the
mutual understanding between nations in Ukrainian society is ana-
lyzed in the article. The current ethno cultural, ethno regional and
ethno political contradictions have been summarized. The author has
proved the necessity of urgent confirmation of Ukrainian ethno
national policy Concept.*

*У статті аналізується значення етнокультурного діалогу
у становленні толерантних міжнаціональних відносин, у форму-
ванні міжнаціональної злагоди українського суспільства. Узагаль-
нено існуючі протиріччя етнокультурного, етнорегіонального та
етнополітичного забарвлення, обґрунтовано доцільність термі-
нового ухвалення Концепції етнонаціональної політики України.*

Серед пріоритетних чинників функціонування і зміцнення
Української держави важливе місце належить міжнаціональній
згоді, під якою розуміють такий стан розвитку суспільства, коли
титульна нація, тобто етнічні українці, і національні меншини
досягають на ґрунті їх рівних прав і можливостей повного взає-
морозуміння в реалізації загальнодержавних справ, взаємоповаги
і активної співпраці заради якомога повнішого задоволення націо-
нально-культурних, політичних, соціально-економічних та інших
потреб. Колосальна роль у формуванні міжнаціональної злагоди,

в утвердженні політичної ідентичності українського суспільства на основі спільного громадянства належить соціогуманітарним наукам, насамперед етнополітології.

Дослідження ролі і місця етнокультурного діалогу у вихованні толерантності міжнаціональних відносин — це актуальна і важлива науково-теоретична і прикладна проблема, яка ще не набула належного висвітлення в літературі. Наявні праці з питань національної політики і тенденцій сучасних етнополітичних процесів¹ закладають надійну базу для поглибленого осмислення шляхів підвищення ролі етнокультурного діалогу у формуванні і зміцненні міжнаціональної злагоди в українському суспільстві. Мета пропонованої статті полягає в тому, щоб привернути увагу громадськості, насамперед освітянської та науково-педагогічної, широкого кола етнологів, істориків, політологів, представників інших наук до назрілих питань виховання культури міжнаціональних відносин, прищеплення любові до своєї нації і поважного ставлення до традицій, звичаїв та потреб представників інших націй, способів уникнення конфліктогенних ситуацій на міжетнічному ґрунті, удосконалення правових засад функціонування соціуму з поліетнічним складом населення.

Нагадаємо, що являє собою сучасний етнонаціональний склад українського соціуму. За переписом населення 5 грудня 2001 р. в Україні проживали представники близько 130 національностей та народностей. Однак це не означає, що в Україні існує така кількість етнічних груп, тим паче народів, оскільки більшість етносів репрезентована у нас поодинокими представниками або родинами, які мають власні національні держави. Кількість українців становила 37,5 млн осіб (77,8% всього населення), традиційних етнічних меншин: росіян — 8,3 млн осіб (17,3%), білорусів — 276 тис. (0,6%), молдаван — 259 тис. (0,5%), кримських татар — 248 тис. (0,5%), болгар — 205 тис. (0,4%), угорців — 157 тис. (0,3%), румунів — 151 тис. (0,3%), поляків — 144 тис. (0,3%), євреїв — 104 тис. (0,2%), вірмен — 100 тис. (0,2%), греків — 91 тис. (0,2%), німців — 33,3 тис. (0,1%). Інші народи представлені в Україні меншими групами (окрім ромів — 47 тис., азербайджанців — 45 тис. та грузинів — 34 тис.), окремими сім'ями чи поодинокими респондентами.

Незважаючи на помітні зміни в етнонаціональній структурі населення України, порівняно з останнім переписом населення СРСР (зростання кількості українців, кримських татар, румунів,

азербайджанців, вірмен, грузинів, зменшення кількості росіян, євреїв, білорусів, поляків, чехів), загальне співвідношення етнічних груп, їх конфігурація виявили тенденцію до стійкості.

Якщо розглядати сукупність громадян України як українську політичну націю, то її ядром виступають етнічні українці, а найширшу її етнічну базу становить найбільша група європейських народів — слов'яни, об'єднаних подібними тенденціями — походженням і мовною близькістю в системі індоєвропейських мов. Серед цієї більшості населення України домінують східні слов'яни (етнічні українці, росіяни та білоруси), представлені також західні слов'яни (поляки, чехи, словаки) і південні слов'яни (болгари, серби, хорвати). Загалом слов'яни становлять понад 96% населення держави. За віросповіданням в Україні мешкають слов'яни-християни: православні, католики та греко-католики.

Відновлення державної незалежності України дало потужний поштовх національній та етнічній мобілізації як українців, так і неукраїнців, засвідчивши, що представники всіх етнічних груп України прагнуть до відродження власної етнічної специфіки: рідної мови, культури, духовності, традицій та звичаїв. Збереження населенням етнічних та етнографічних рис у багатьох випадках залежить передусім від характеру їх розселення (компактного чи дисперсного) та місця проживання (регіон, міська чи сільська місцевість). Рідною мовою, мову своєї етнічної групи, вважають 85% жителів країни, серед селян — 96%. Натомість більшість етнічного населення міст як рідну визнає мову інших етносів, зокрема українську або російську. Процеси акультурації призвели до помітної русифікації та українізації етнічних меншин. За питомої ваги представників інших національностей (без українців та росіян) 4,9% від всього населення України, частка інших етнічних мов, зазначених як рідна, становила лише 2,9%. Етнокультурна близькість українців з рештою населення країни сприяє становленню української мови як державної. На кінець 2001 р. 87,8% всього населення України вільно володіли українською мовою, і цей процес має стабільну тенденцію до зростання. Утвердження державної мови не є перешкодою для розвитку російської та інших мов в Україні.

Аналіз етнонаціонального складу населення України засвідчує його подібність до етноструктури Іспанії, Румунії, Словаччини, Сербії та інших держав, де ніхто не ставить під сумнів національний характер цих держав. Що ж стосується Російської Федерації, то там популяризується ідея так званої полівалентності російської

етнічної нації, генератори якої стверджують, що вона генетично поєднує як слов'янські, так і тюркські та угро-фінські компоненти, а звідси, мовляв, російська нація спроможна інтегрувати представників інших національних спільнот, їх мовних груп.

Ключовим компонентом міжнаціонального діалогу є уникнення конфліктогенних зон суспільства, успадкованих від тоталітарного минулого, або тих, що конструюються противниками української незалежності, штучно загострюються окремими політиками, особливо в ході передвиборчих кампаній. Це спостерігалось у процесі виборів Президента України в 2004 році, виборів до Верховної Ради України в 2006 та 2007 роках, виборів до місцевих рад. Не є винятком виборна ситуація 2009–2010 рр. Наявні суперечності умовно можна звести до декількох груп, які за певних обставин можуть перерости у протистояння чи навіть конфлікт. Перша суперечність простежується між прагненням української культури зайняти таке місце у житті суспільства, яке зумовлене історично і гарантоване їй Конституцією України, та культурами національних меншин, зокрема російської, представники якої часто-густо не вважають себе меншістю. Політичні сили, які репрезентують російський рух (ЗУБР, Руський блок, Прогресивна соціалістична партія, Комуністична партія, окремі представники Партії регіонів та ін.) надали процесу етнічної мобілізації росіян в Україні політичного та антиукраїнського забарвлення, експлуатуючи гасла щодо другої державної мови, спільної і єдиної історичної пам'яті, загрози примусової українізації, більш тісної співпраці України у рамках СНД. Хоча питання мови на етапі формування конфлікту було політично нейтральним, у процесі передвиборчих кампаній воно штучно підігрівалося як засіб боротьби за електорат і слугувало чинником збурення частини місцевого населення. Його політизація призвела до поглиблення суперечностей, загострення ситуації на міжрегіональному рівні, стала однією з причин наростання відцентрових і сепаратистських рухів.

Суперечлива спадщина українського етносу, розділеного в різні історичні відтинки між різними країнами, зокрема Російською та Австро-Угорською імперіями, знаходить вияв у різних цивілізаційних вимірах, етнокультурних традиціях, звичаях, рівнях толерантності та культури спілкування з іншими етнічними групами. Збирання українців у межах однієї країни, яке в основному завершилося за часів радянської імперії, залишило сліди цивілізаційних відмінностей регіонів, зберегло певну недовіру частини

західних українців до східних і навпаки. Як відомо, за умов відсутності національної державності імперські та тоталітарні режими прагнули розколоти українців як етнонаціональну цілісність за територіальними, конфесійними, мовними, етнографічними ознаками, нерідко вдавалися до переслідування одних українців руками інших або розпалювання громадянських воєн, підігрівали українофобію, використовували для цього представників інших етносів. Прикладами штучного поділу українців на східняків і західняків, їх протиставлення за рівнем «радянськості», накидання тавра «націоналістів», «мазепинців», «петлюрівців», «бандерівців» сповнена й історія України радянських часів. Негативний досвід минулого, спроби його консервування спонукають до переосмислення історії, відмови від її негативних нашарувань, до вироблення нової за підходами та якістю політики щодо українства, творення української культури європейського зразка, гармонізації міжетнічних культур.

Наступна суперечність охоплює спроби виокремлення культурно-етнографічних та діалектних груп українства в окремі громади з претензією надати місцевій етнографічній самобутності статусу етнічної окремішності. Це стосується, насамперед, русинів Закарпаття, лемків, переселених з Підляшшя, створення нових позаетнічних об'єднань — новоросів Півдня України чи кримського народу і т.п. Зокрема, рух за визнання права русинів на національно-територіальну автономію має в своїй складовій історико-культурний і політичний чинники, спираючись на які його провідники паразитують на природних прагненнях частини закарпатців зберегти місцеві культурно-обрядові традиції та звичаї. Поєднання етнокультурного конфлікту з етнополітичним, штучне насадження русинської ідентичності населенню та підштовхування до визнання себе русинами всупереч українству потребує пильної уваги з боку органів центральної та місцевої влади, активізації українознавчої складової наукового пошуку.

Ситуація на Закарпатті ускладнюється ще й тим, що тут відкривається кордон чотирьох європейських країн, численні діаспори яких мешкають у краї, насамперед угорська та румунська. Забезпеченість їхніх культурно-освітніх потреб, врахування поліетнічної складової в соціально-економічній політиці гарантуватиме уникнення етнокультурного, а відтак і політичного конфлікту в регіоні.

Не менш складний зріз суперечностей стосується регіональної, але й водночас важливої загальнодержавної проблеми відновлення

прав і відродження культури кримськотатарського народу. Кримські татари — чи не єдиний народ в Україні, права якого були повністю зневажені і який зіткнувся з усією сукупністю суперечностей, що виникли внаслідок повернення на батьківщину: територіальних, соціальних, психологічних, духовних, мовно-культурних, звичаєвих. Водночас відзначимо, що кримськотатарському народу властива етнічна солідарність, його поступ спрямовує етнічна еліта, добиваючись відновлення сукупних прав, включаючи й право на розвиток національної культури, збереження духовних святинь, відбудову культурних пам'яток, а це далеко не завжди адекватно сприймається іншими етнічними громадами регіону, в першу чергу росіянами. Для етнокультурної ситуації в автономії властиво те, що значна частина етнічних груп регіону не володіє рідною мовою, надаючи перевагу в спілкуванні російській мові. Це характерно для багатьох українців, німців, євреїв, вірмен, караїмів, кримчаків, а також для окремих кримських татар. Всупереч тому, що Конституція АРК на законодавчому рівні гарантувала збереження розмаїття культур, які історично склалися на півострові, зобов'язала органи влади створити умови для їх рівноправного розвитку та взаємозбагачення, російська мова і наділ домінує в усьому спектрі соціальних функцій, у той же час українська та кримськотатарська мови вживаються вдома, в сім'ях, у закладах освіти та на офіційних заходах. Зростання чисельності шкіл з українською та кримськотатарською мовами викладання, засобів масової інформації, національно-культурних товариств — усе це лише перші оптимістичні паростки етнокультурного життя півострова. Гарантії вільного розвитку національних мов покликане закріпити нове мовне законодавство, про яке народні обранці згадують лише напередодні виборів і забувають під час каденції. Реформування сфери освіти і культури з урахуванням змін в етнічному складі населення півострова, повернення депортованих народів, етнокультурного пробудження українців натикається на нерозуміння, а інколи й на прямий спротив місцевих органів влади. Для модерації міжетнічної напруженості на півострові нерідко використовується проблема тимчасового перебування тут російського Чорноморського флоту.

Нарешті, четвертий рівень суперечностей теж має здебільшого регіональний характер і пов'язаний з культурними запитами меншин, які мешкають більш-менш компактно в Україні: угорців і румунів Закарпаття та Буковини, поляків Волині, Поділля та Галичини, болгар та гагаузів Одещини, греків Приазов'я тощо. За

мирного розвинення етнокультурних процесів у цих регіонах не слід забувати, що суперечностей, які не знімаються, не залагоджуються, можуть переростати у конфлікт. Українська влада всіляко сприяла становленню національно-культурних товариств національних меншин, духовному пробудженню етнічних груп, відродженню національних традицій, збереженню етнічної ідентичності, активізації зв'язків з історичними батьківщинами, створила відповідну правову базу захисту національних меншин. Тепер їх життєдіяльність значною мірою залежить від наполегливості та ініціативності самих громад, від діяльності їх культурно-освітніх та мистецьких закладів, розвитку книговидавничої справи, поширення засобів масової інформації рідною мовою тощо. Водночас держава зреалізувала низку практичних заходів для матеріально-технічного та кадрового забезпечення культурного життя національних меншин. З іншого боку, частина випускників національних шкіл стикаються з об'єктивними труднощами як у подальшому навчанні, так і у виробничій сфері. Іншими словами, розвиток національної освіти не повинен вести до самоізоляції, етнічної замкнутості, а має ув'язуватися із загальними інтеграційними процесами. Система освіти має виховувати повагу до державної мови, до національних культур інших етносів України, формувати культуру міжнаціональних стосунків та спілкування в багатомовному середовищі.

Виокремлені чотири різновиди суперечностей мають історичне походження, вони були закладені ще в імперські та радянські часи, соціально-економічною, демографічною та міграційною політикою тоталітарних режимів, що призвело до деформації етнічної мапи країни, певного роздвоєння культурного простору. Емпіричний матеріал дає підстави говорити про співіснування в сучасній Україні двох культурних макрорегіонів: а) з домінуванням українського культурного чинника (Центр та Захід); б) з консервацією російського (радянського) культурного середовища (Схід і Південь). Такий розподіл підтверджується соціологією, численними виборчими кампаніями, їх протіканням та результатами. Радянська культурна політика «узаконювала» нерівність культур, адже СРСР реалізовував модель внутрішнього колоніалізму, українська культура за показової підтримки з боку влади розвивалася лише у ключі ідеологічного монізму, соціалістичного реалізму та сприяння утвердженню нової інтернаціональної культури, яка на практиці ставала культурою російською. Для Сходу та Півдня України,

де вплив російської культури набув домінування внаслідок цілеспрямованого переселення, міграції, міжнаціональних шлюбів, акультурації, характер російської культури є маргінальним по відношенню до культурного центру — російської культури у Російській Федерації. Етнокультурна політика УРСР не сприяла етнокультурному розвитку представників національних меншин в Україні, оскільки не було можливості вивчати рідну мови, отримувати нею інформацію, чим закладалася конфліктна складова в коло соціально-економічних проблем радянської політичної системи. Регіоналізація України відбувалася за пріоритетом геополітичних та економіко-технологічних показників, а етнічному складу населення, культурним традиціям, конфесійній належності відводилася другорядна роль. Сучасні політичні спекуляції на культурній основі консервують стару регіоналізацію країни, поглиблюють її стосовно певної регіональної етнокультурної ментальності, об'єднання на захист української чи російської мови, євроатлантичного чи євразійського політичного вибору, національно-демократичної, консервативної, соціалістичної чи ліберальної ідеології.

Суперечності етнокультурного характеру підсилюються нинішньою економічною та політичною кризою, що, поряд з іншими факторами (етнічною структурою населення, історичними традиціями, конфесійною належністю, техногенними розколами тощо), відбиваються на процесах утвердження громадянської ідентичності, формування українського національно-державницького патріотизму, становлення толерантності та міжнаціональної злагоди в українському суспільстві.

Цілком очевидно, що гармонізації міжнаціональних відносин шкодять ідеологічні стереотипи, догматичний характер деяких штампів, зокрема визначення України як поліетнічної і полікультурної країни, багато в чому заполітизований і штучний поділ українського соціуму на російськомовних і україномовних громадян. На думку багатьох фахівців, поняття «російськомовне населення» використовується деякими політиками для конструювання формальної спільності, а відтак використання її для підігрівання російського націоналізму в Україні. Те, що 14% етнічних українців назвали російську мову рідною, що більше 16% населення держави не вважає рідною мову своєї національності, аж ніяк не заперечує цілісність держави, але засвідчує потужну мовно-інформаційну експансію Росії в інформаційно-культурний і освітній простір України, є результатом тривалої політики акультурації. Небезпека

цього процесу в розмиванні мовно-культурної єдності українців, у консервації психології малоросійства, насадженні культурної вторинності, що може призвести до деформації української ідентичності українців. Ось чому, утверджуючи міжетнічний мир, порозуміння і злагоду, не слід заплющувати очі на деструктивні процеси і негативні тенденції, які можуть вийти з-під контролю держави і призвести до культурно-ментальних розколів, до трансформації України у другу російську державу або й до її розпаду.

Роки незалежності підтвердили, що Україна у жодному разі не є штучним уламком колишніх великих держав, який постійно вимагав би творення різних політико-ідеологічних проєктів для підтримки своєї цілісності, а знаходиться за своїми історико-етнополітичними засадами в одному ряду з іншими західно-, централь-но- і східноєвропейськими національними державами, ядром яких є ареали розселення державотворчої нації. Україна, де майже 80 відсотків населення становлять етнічні українці, має всі необхідні об'єктивні демографічні, етногеографічні та політичні підстави бути національно цілісною українською державою.

Домінуючою передумовою і головним гарантом міжнаціональної злагоди та суспільної єдності України є, передусім, цілісність, ментальність і толерантність самої української етнічної нації, яка підтвердила свій державоформуючий характер і здатність вибудувати рівноправні відносини з усіма етнонаціональними групами, які мешкають на території держави. В українців є досвід спільного, тривалого, переважно безконфліктного проживання на одній території з представниками інших етносів, нам властивий порівняно високий рівень компліментарності. Українська етнопція є системотворним елементом українського суспільства, вона виконує функції демографічної та етнічної основи цього суспільства, пріоритетного генератора державотворення та основного носія державної мови².

За роки незалежності напрацьована порівняно достатня правова база для регулювання етнонаціональних відносин, становлення та розвитку етнокультурного діалогу, хоча й потребує удосконалення. Етнокультурна політика стала одним з пріоритетних напрямів державної діяльності, невіддільною складовою офіційної культурної політики, спрямованої на формування українського національно-державницького патріотизму, відродження й розвиток культур усіх етнокомпонентів українського соціуму — етнічних українців, національних меншин, кримськотатарського народу

тощо. Відповідно до правових основ формування державної етнонаціональної політики України — Декларації про державний суверенітет України, Конституції України, Декларації прав національностей України, Законів України «Про національні меншини в Україні», «Основ Законодавства України про культуру» та ін., з урахуванням Рамкової конвенції про захист національних меншин, Європейської хартії регіональних мов або мов меншин за роки незалежності було розроблено низку Програм підтримки діяльності та розвитку культур національних меншин на загальнодержавному та регіональних рівнях, у тому числі й з участю міжнародних організацій. У межах цих програм здійснюється цілий комплекс різноманітних заходів, спрямованих на задоволення духовних та культурно-освітніх потреб, забезпечення вільного етнокультурного розвитку, створення умов для гармонійного співіснування громадян України, незалежно від їх етнічного походження. На часі законодавче ухвалення Концепції етнонаціональної політики України, яка роками обговорюється в науково-експертному середовищі і має визначити правові та політичні основи національно-державницького розвитку країни. Засадничою складовою Концепції повинна стати україноцентрична спрямованість, формування спільних символів, які створюють основу для комунікації між етнічним, регіональними та культурними спільнотами.

Незважаючи на фінансово-економічні труднощі, на затяжну кризу, держава покликана активніше підтримувати такі напрями етнокультурного діалогу, як наукові дослідження проблем етнокультурного розвитку українців та національних меншин, підготовка кадрів для соціально-просвітницької роботи та відродження національних традицій і звичаїв, національні засоби масової інформації та видавнича справа. Вивчення історії та культури української політичної нації, усіх її етнічних груп — важливих складових українського суспільства, учасників міжнаціональної злагоди та будівничих української соборної демократичної держави, її популяризація засобами культурно-освітніх установ, наукових та викладацьких центрів започатковує міждисциплінарну дослідницьку школу, що об'єднає істориків, етнологів, етнополітологів, етнопсихологів, соціологів, філологів, культурологів, правників, географів, демографів та представників інших соціогуманітарних галузей знань.

Отже, у національній політиці Української держави, в реалізації світоглядно-виховної функції етнополітології важливе місце

посідають етнокультурний діалог, аналіз і дослідження сучасних етнополітичних процесів, засобів формування толерантного ставлення громадян один до одного, незалежно від етнічної, расової чи релігійної належності, сприяння становленню міжнаціональної злагоди в українському суспільстві.

¹ Див.: Етнополітичний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії / Ю.І.Римаренко (відп.ред.), І.Ф. Курас (відп.ред.). — К., 1993; Нація і держава. Теоретико-методологічний та концептуальний аналіз / ред. кол. Римаренко Ю., Кремень В., Курас І. та ін. — К. — Донецьк, 1998; Курас І.Ф. Етнополітика: історія і сучасність: Статті, виступи, інтерв'ю 90-х років. — К., 1999; його ж. Етнополітологія: Перші кроки становлення. — К.: Генеза, 2004; Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі? / І.Ф.Курас (ред.). — К., 2002; Політична історія України. ХХ ст.: У 6 т. / І.Ф. Курас (голов.ред.) — К.: Генеза, 2002; Політична система сучасної України: особливості становлення, тенденції розвитку: Навч. посіб. для студ. вищ. закл. освіти / Ф.М.Рудич (ред.). — К., 2002; Котигоренко В.О. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. — К., 2004; Нагорна Л.П. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. — К.: Світогляд, 2005; її ж. Регіональна ідентичність: український контекст. — К., 2008.

² Євтух В.В., Трощинський В.П. Етнополітична структура сучасного українського суспільства: деякі аспекти системного бачення її розвитку // Етнополітична структура українського суспільства. Довідник. — К., 2004. — С. 8–10.

Наталія Марчук

РОЛЬ І МІСЦЕ КАРПАТСЬКОЇ УКРАЇНИ В ПРОЦЕСІ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ РУСИНІВ ЗАКАРПАТТЯ

The report is an attempt to consider the formation of ethnic identity of Ukrainians of Carpathian Ukraine. It was concluded that the formation of Carpathian Ukraine was the result of long-term cooperation between Ukrainian national forces in all spheres of social and political life, thereby gradually increasing ethnic consciousness of Zakarpattya, awareness of its political unity of all Ukrainian people.

У статті розглянуто особливості прояву етнічної самосвідомості русинів Карпатської України. Зроблено висновок, що

утворення Карпатської України стало результатом багаторічної співпраці українських національних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя, завдяки чому поступово зростала етнічна самосвідомість українців Закарпаття, усвідомлення своєї політичної єдності з усім українським народом.

Інтерес до проблем етнічної самосвідомості викликаний її особливим місцем серед основних компонентів етносу, що визначають характер розвитку суспільства, адже вона є одним з головних результатів етнооб'єднувальних процесів, показником консолідації етносу. Відновлення історичної пам'яті етносу настає як наслідок зміни політичної ситуації (державна незалежність, правовий статус тощо), так і під впливом ініційованого інтелектуальними елітами етнічних спільнот відродження національних цінностей через трансформацію вікової спадщини в реальні економічну і політичну сили¹. Актуальність дослідження феномена етнічної самосвідомості зумовлена тим, що знання особливостей її формування необхідне для вибору оптимального шляху розвитку сучасних культурних та мовних процесів в українському суспільстві. Тому науково-теоретичне вивчення проблеми етнічної самосвідомості сьогодні детермінується передусім її громадсько-політичним значенням і розкриттям механізму практичної дії етнічної самосвідомості.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної науки помітно посилилась увага вчених до проблематики дослідження процесу формування етнічної самосвідомості українців. Процес самоусвідомлення українцями Закарпаття своєї етнічності був найтривалішим і найскладнішим серед інших регіонів України з огляду на те, що тут особливо виразно простежуються специфіка і культурні нащарування інших національних спільнот². Упродовж ХХ ст. Закарпаття входило до складу щонайменше семи різноманітних за своєю суттю державних або напівдержавних утворень. Важливим етапом, який став прямим проявом встановлення незалежної української державності на території Закарпаття, є Карпатська Україна. Тому *метою* цієї розвідки є спроба розглянути особливості формування етнічної самосвідомості українців Карпатської України.

Потік літератури, де порушуються питання, пов'язані з націєтворенням, національною ідентичністю тощо в останні роки зростає. Практично всі галузі гуманітарного знання причетні до розробки цих тем — від істориків та політологів до культурологів, етнологів та мистецтвознавців. Проте лише порівняно недавно

вчені-суспільствознавці зробили поліетнічні суспільства та етнічні проблеми розвитку суспільства предметом своїх досліджень. Українська етнополітологія завдяки зусиллям В.Євтуха, О.Калакури, В.Котигоренка, І.Кресіної, І.Кураса, Л.Лойко, Л.Нагорної, О.Надолішнього, М.Панчука, О.Рафальського, Ю.Шаповала, Л.Шкляра та багатьох інших досягла помітних успіхів у дослідженні закономірностей етнічного розвитку. Закономірно, що в своїх дослідженнях автори приділяють увагу аналізу міжетнічної взаємодії, але тільки в межах і контексті свого предмета дослідження. Тому проблема формування етнічної самосвідомості українців, особливо на сучасному етапі, ще не достатньо висвітлена і вимагає подальшого дослідження.

На сьогодні наукою не вироблено єдиного теоретико-методологічного поняття етнічної самосвідомості, а також не розглянуто методологічні аспекти її типології за основними ознаками. У нашому ж дослідженні будемо спиратися на думку Л.Нагорної, що дослідник має брати до уваги не лише «об'єктивну картину розвитку регіону і його специфічність у порівнянні з іншими, але й емоційну складову — спосіб сприйняття людьми регіону і ступінь його здатності забезпечити спільну ідентичність і солідарність, зокрема і у зіткненні з іншими формами солідарності, включаючи кланову й етнічну»³. Ю.Зерній, розглядаючи теоретичне обґрунтування зв'язку національної ідентичності та історичної пам'яті, вслід за Е.Смітом⁴ акцентує на пов'язаності національної ідентичності з етнічною ідентичністю. При цьому не слід абсолютизувати роль етнічного чинника у розбудові нації⁵, бо «модерні нації є водночас та неодмінно громадянські та етнічні»⁶.

Відомо, що більшість етнологів та етнопсихологів розрізняють поняття «етнічна самосвідомість» та «національна самосвідомість», оскільки такі спільноти, як етнос і нація значно відрізняються одна від одної. Ми ж будемо виходити з того, що в структурі як етнічної, так і національної самосвідомості процеси самопізнання, самоосмислення, самоусвідомлення і самовизначення нерозривно поєднані⁷.

На Закарпатті внаслідок історичних обставин склалася особлива етнополітична ситуація. Автохтонне населення — русини — генетично належать до українського етносу, хоча внаслідок майже тисячолітнього розвитку у відриві від України етнічна ідентифікація тут виявилася розмитою і підвладною стороннім впливам⁸. Здавалося б на перший погляд, що для постання української державності на Закарпатті не було жодних історичних та політичних

передумов. Закарпаття впродовж століть входило до складу чужих держав. Зокрема, після розпаду Австро-Угорської монархії воно, згідно з Сен-Жерменським мирним договором 1919 року, було включене до складу Чехословацької Республіки під назвою «Підкарпатська Русь». Через відсутність реальних можливостей возз'єднання Закарпаття з Україною досить відчутним була орієнтація на Прагу, яка обіцяла широку культурну автономію краю. Мадяри, в свою чергу, вважали Закарпаття своєю етнічною територією. Не сприяло національному самовизначенню засилля русофільських елементів, які усіляко поборювали будь-які прояви українського життя на Закарпатті. У ХХ ст. Закарпаття мало різні офіційні назви власної території, що тією чи іншою мірою відбивало специфіку політичного розвитку краю: Руська Країна, Підкарпатська Русь, Карпатська Україна, Підкарпатська територія, Закарпатська Україна, Закарпатська область. Першоосновою, на нашу думку, розуміння специфіки суспільно-політичної еволюції закарпатського суспільства є той факт, що лише впродовж ХХ ст. воно входило до складу щонайменше семи різноманітних за своєю суттю державних або напівдержавних утворень (Австро-Угорщина, Чехословацька Республіка, Карпатська Україна, Угорщина, Закарпатська Україна, УРСР, Україна)⁹. Однак належність закарпатців до української нації засвідчують численні факти виявлення визнання державною мовою — українською. 1937 р. у «Маніфесті до українського народу Підкарпаття» з вимогою навчати дітей українською мовою виступили понад двадцять політичних партій і товариств, чимало газет і журналів. Таке ж прагнення переважало і серед учасників плебісциту, проведеного того ж таки року за рішенням Міністерства освіти Чехословаччини¹⁰. А перший сейм Карпатської України своїм законом 15 березня 1939 р. проголосив: «Державна мова Карпатської України є українська мова»¹¹.

Незважаючи на короткотривалість свого існування, уже сам факт можливості виникнення Карпатської України як незалежної української держави продемонстрував перед усім світом, що на Закарпатті живуть українці, які бажають мати свою державність і яким притаманна висока етнічна самосвідомість, надав можливість говорити про державотворче призначення українців Закарпаття у 1939 році. І сьогодні Карпатська Україна розглядається не інакше, як один із етапів державного будівництва незалежної України. Карпатська Україна стоїть в одному ряду з державністю Гетьманщини, ЗУНР і УНР.

Слід наголосити, що особливо важливого значення у період проголошення Карпатської України набули заново опубліковані матеріали про короткочасний, але вагомий за своїм змістом, спалах національної свідомості закарпатців, коли 21 січня 1919 р. 420 делегатів Всеукраїнських зборів у Хусті проголосували за злуку краю з Українською Народною Республікою. Вважаємо, що саме ці події послужили підґрунтям жовтню 1938 р., коли Закарпаття здобуло автономний устрій.

Досить вагомий вплив на формування етнічної самосвідомості українців Закарпаття мали тісні освітньо-культурні взаємини з українцями Галичини, які не припинялися і протягом міжвоєнного періоду. Зміцненню їх значною мірою сприяли галицькі українці, яких доля закинула на Закарпаття після поразки національно-визвольних змагань 1918–1919 рр. Визначальну роль у формуванні національної свідомості закарпатських українців відіграло виникнення товариства «Просвіта», «Пласт» та ін. Проголошення автономного Уряду дало могутній імпульс для активізації національно-визвольного руху, зокрема діяльності Організації Українських Націоналістів, яка на той час була найвпливовішою українською силою.

Особливо посилилися сподівання на ствердження національної свідомості з призначенням прем'єр-міністра Карпатської Русі А.Волошина — відомого громадського діяча — як «передачі влади в руки щирого українця». В.Гренджа-Донський присвятив А.Волошину кілька нарисів. На його велике переконання, «був він пробудником в тяжкі часи національних утисків, і з його іменем зв'язане наше національне пробудження. Він є творцем автономної Підкарпатської Русі в рамках Чехословацької Республіки. Людина небуденних здібностей, на яку гордий наш нарід не лише тут, на Підкарпатті, але й далеко поза її границями»¹². У проголошеній 26 жовтня 1938 року промові А.Волошин заявив, що забезпечить «народом Підкарпатської Русі їх культурні, національні та господарські здобутки...без різниці національної та релігійної»¹³. А вже 27 жовтня було опубліковано звернення Української Народної Ради «До всіх українців в цілому світі...», яке свідчило про чітку українську спрямованість уряду А.Волошина: «...ми віримо, — говорилося у зверненні, — що великий 50-мільйонний український народ підійме й надалі своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги накладали на нас пута...»¹⁴.

А.Волошин сформував новий уряд виключно з представників українського народу. Уряд Волошина видав розпорядження про запровадження на території автономії державної української мови та увів в обіг назву «Карпатська Україна» замість «Підкарпатська Русь», що теж деякою мірою спричинилося до етнічного самоусвідомлення українців Закарпаття. Уряду Карпатської України доводилося діяти у надзвичайно складних умовах. До факторів, які ускладнювали і дестабілізували внутрішнє становище в краї, слід віднести постійні напади терористичних загонів з угорської і польської територій. Закарпаття буквально наводнили угорські агенти, які збирали підписи за приєднання краю до Угорщини, розповсюджували листівки антиукраїнського змісту, повідомляли про діяльність окремих політичних діячів Карпатської України. Все це змушувало уряд, очолюваний А.Волошином, піти на певне згортання демократичних процесів, що вилилося у відкриття концентраційного табору, закриття окремих друкованих органів та товариств відкрито антидержавного спрямування.

Галицька преса багато в цей час писала про розпуск усіх політичних партій у краї та утворення Українського Національного Об'єднання (УНО). Кореспонденти галицьких часописів вітали це рішення уряду, яке матиме «далекосяжне значіння для внутрішнього життя й національної консолідації Карпатської України», бо «різношерстні політичні угруповання ... розбивали національну єдність населення». Р.Голіян вважав виникнення УНО «потребою часу.., що тільки координація всіх національних течій в одній, здисциплінованій, національно-виховній системі — є в силі та в праві повести наріз на висоту повної самосвідомості свого національного «я», зрозуміння своїх обов'язків і прав у рамках інтересів національної збірности»¹⁵.

Важливого значення для ствердження національної спрямованості дій уряду Карпатської України мала підтримка його діяльності національно налаштованою громадськістю України. Так, у березні 1939 р., тобто напередодні відкриття Сойму Карпатської України, О.Кисілевська з Коломиї писала А.Волошину: «Дозвольте Вам, яко батькові народу, зложити щиросердечні привітання з приводу відкриття першого карпато-українського Сойму та з нагоди цієї світлої для всіх українців на світі радісної хвилі висловити свої побажання ще більших успіхів, ще більшої перемоги»¹⁶. Галичани, що входили до складу організації «Молода Україна», 5 березня 1939 р. писали з Парижа: «Щастя Вам, Боже, Каменярі

Закарпаття! Починаєте працю в велику днину Шевченківських роковин. Дух нашого Пророка благословить Вас на будову «вольної, нової сім'ї», а кожне серце українське ділить з Вами щастя і радість незабутнього 9 березня 1939 року. Хай живе Україна!»¹⁷. Яскравою ілюстрацією того загального піднесення, яке охопило галичан, став вітальний лист А.Волошину від А.Шептицького. Галичани щиро вірили, що в Закарпатті починається процес побудови Великої Соборної України і незабаром Східна Галичина стане її складовою частиною.

Про надзвичайне піднесення національної свідомості свідчать вибори до Першого Союму Карпатської України (таку назву отримав парламент автономного краю). Прихильники А.Волошина та очолюваного ним автономного уряду мали блискучу перемогу: за них проголосували 92,4 відсотка від загальної кількості виборців. Газета «Нова свобода» 14 лютого опублікувала звернення А.Волошина, що починалося словами: «Дорогий мій Народе! Вже з перших наслідків голосування побачив я щирі прояви твоєї любові до великої Нації, з котрої ти походиш. З великою втіхою, з невимовною радістю бачу, що ти не є вже тим нещасним рутином, яким тебе колись з презирством називали чужі пани, але що ти є сином великої Нації Св.Володимира Великого і Ярослава Мудрого»¹⁸. «Вибори в Карпатській Україні, — говорилося у статті «Вміли одностайно стати», поміщеній на сторінках журналу «Жіноча воля», — сповнили гордістю всі українські серця і для всіх українців на цілім світі дали дві науки. Перша з них є та, що «тільки в єдності сила», а друга — це та, що «як самі собі не поможемо, то ніхто нам не поможе». Той же журнал писав: «Показалося, що на кожних сто голосів 92 віддало свій голос на українську державну листу. Це був доказ, що наші брати на Підкарпатті вповні національно свідомі»¹⁹.

Свідчення очевидців переконують у великому національному піднесенні під час виборів. Р.Голіян писав про піднесення рівня національної свідомості закарпатців: «Та ось, коли карпатські українці дістали повну свободу виявити свою волю, вони виявили її так проречисто, що весь світ відкрив очі з дива. Як то?! Хіба це ті самі, про яких деяка преса писала, що вони не знають, яка їх рідна мова, що тяготять до Мадярщини? Карпатоукраїнська людність дала гідну відповідь на всі ті наклепи і клевети»²⁰. «Карпатську Україну я знав уже на багато років перед цим періодом..., — писав М.Бажанський. Тепер виглядала вона зовсім інакше. Цих людей, що

ще цього останнього року спокою — 1938 — треба було переконувати про потребу фонетичного правопису, про те, що вони є тією самою кров'ю, що їхні брати за Карпатами, — вони вже восени цього ж року ставали більшими революціонерами за своїх учителів»²¹.

Установчі збори Союму проходили у той час, коли угорська армія вже вторглася на територію Карпатської України і молода незалежна держава, так і не розпочавши власну діяльність, припинила своє існування. А.Волошин відкрив Перший Сойм Карпатської України словами Тараса Шевченка: «Встане Україна, світ правди засвітить і помоляться на волі невольничі діти...» Сойм затвердив підготовлене А.Волошином як прем'єром уряду Карпатської України проголошення суверенності й утвердив Конституційний Закон, у частині першій якого зазначалось, що Карпатська Україна є незалежна Держава, назва якої є: *Карпатська Україна*; державна мова Карпатської України є *українська мова*; барва державного прапора Карпатської України є синя і жовта, при чому барва синя є горішня, а жовта є долішня; Державний гімн Карпатської України є: «Ще не вмерла Україна...»²².

Отже, зазначені події довели усьому світу, що українцям, які проживали на Закарпатті, притаманна висока національна свідомість. Це підтвердило «Проголошення Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу», прийняте 10 лютого 1939 р.: «Народе український ... кріпко віримо, що у новім великім бою нація Українська героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного, святого Києва»²³.

Усвідомлення етнічної ідентичності українців Карпатської України яскраво прослідковується у меморандумі її делегації до канцлера Німеччини від 24 жовтня 1938 р. «Карпатська Україна, — говориться у меморандумі, — складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства»²⁴.

Уже сама наявність підкарпатської автономії була надзвичайно важливим чинником для усвідомлення українцем своєї національної значущості, тому що в існуванні Карпатської України вони вбачали втілення своїх мрій про українську державність, намагалися хоч деякою мірою докласти свої зусилля до її розбудови. «Події в Карпатській Україні, — згадував Д.Куп'як, — викликали захоплення серед усього українського народу, де б він не жив.

Нарід вірив, що надходить новий період його історії. Українські маси з великою увагою прислуховувалися до новин, що неслися на хвилях етеру з княжого Ужгороду. Зморений цілоденною тяжкою працею селянин вечором квапився до читальні чи кооперативи, аби почути найновіших вісток про наше Закарпаття. Всі матеріальні недостатки, всі дрібні щоденні клопоти, яких завжди було дуже багато, відходили на задній плян. Уся волинська і галицька патріотична передова молодь готова була йти на Закарпаття, що-би зі зброєю в руках захищати кордони самостійної часточки української Землі»²⁵.

Отже, утворення Карпатської України стало результатом багаторічної співпраці українських національних сил у всіх сферах суспільно-політичного життя, завдяки чому поступово зростала національна самосвідомість українців Закарпаття, усвідомлення своєї політичної єдності з усім українським народом. Уже тоді проукраїнська орієнтація як природний процес національного самоусвідомлення русинів, попри прояви русофільства, угрофільства та ін., стала переважати в суспільній свідомості русинів-українців Закарпаття.

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що трансформація етнічної самосвідомості українців Карпатської України відбувалася під впливом соціально-політичних факторів. Незалежність Карпатської України, намагання захисту державою прав нації створили необхідні умови, коли свідомі представники етносу усвідомлюють своє місце та роль, свої інтереси в загальноцивілізаційних процесах. Така структура передбачає гармонійне поєднання і взаємозумовлений розвиток етнічних та соціальних процесів, коли останні створюють простір для розвитку народу на етнічній основі. Соціальні цінності, які в основному формують і визначають орієнтацію цілого народу, в своїй основі мали етнічне вираження. За таких умов етнічна самосвідомість українців Карпатської України мала як внутрішній поштовх, так і зовнішнє вираження.

¹ Панчук Май. Політичне русинство в Україні / М.І.Панчук // Ізборник [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://litopys.org.ua/rizne/panchuk.htm>

² Закарпаття в етнополітичному вимірі — К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — С. 11.

³ Нагорна Л.П. Регіональна ідентичність: український контекст. — К.: ШІЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. — С. 8.

⁴ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К.: Ніка-Центр, 2006. — 320 с.

⁵ Зерній Юлія. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності // Політичний менеджмент. — 2008. — №5. — С. 107.

⁶ Сміт Е. Нації та націоналізм у глобальну епоху. — К.: Ніка-Центр, 2006. — 320 с.

⁷ Бойко С.М. Теоретико-методологічні засади дослідження національної самосвідомості українського народу // Мультиверсум. Філософський альманах. — К.: Центр духовної культури. — 2005. — № 45. — С. 46.

⁸ Нагорна Л.П. Назв. праця. — С. 159.

⁹ Токар М. Особливості політизації українців Закарпаття в умовах трансформації політичних систем у ХХ столітті // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — 2007. — Вип. 10.

¹⁰ Панчук Май. Назв. праця.

¹¹ Волошин А. До всіх громадян Карпатської України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: /litopys.org.ua/volosh/volosh42.htm

¹² Гренджа-Донський В. Щоденник. — Твори. — Т. VIII. — Вашингтон, 1987. — С. 301.

¹³ Державний архів Закарпатської області (ДАЗО). — Ф. 3, оп. 3, спр. 47, арк. 9.

¹⁴ Вегеш М. Газета «Свобода» про сталінські репресії 30-х років // Актуальні та малодосліджені проблеми історії України. — Вип. 3. — С. 48–49.

¹⁵ Закарпаття в етнополітичному вимірі — С. 287.

¹⁶ ДАЗО. — Ф. 3, оп. 2, спр. 5, арк. 2.

¹⁷ Гренджа-Донський В. Назв. праця.

¹⁸ Волошин А. Назв. праця. — С. 45.

¹⁹ Закарпаття в етнополітичному вимірі — С. 290.

²⁰ ДАЗО. — Ф. 3, оп. 3, спр. 64, арк. 163.

²¹ Бажанський М. Мемуарна мозаїка. — К.: Критика, 1998 — С. 81.

²² ДАЗО. — Ф. 3, оп. 3, спр. 14, арк. 1.

²³ ДАЗО. — Ф. 3, оп. 32, спр. 32, арк. 4.

²⁴ ДАЗО. — Ф. 3, оп. 3, спр. 14, арк. 1.

²⁵ Куп'як Д. Спогади нерозстріляного. — Торонто — Нью-Йорк, 1991. — С. 68.

УКРАЇНСЬКІ ЗМІ
В КОНСТРУЮВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ РЕАЛЬНОСТІ
І ВІРТУАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОГО ПРОЦЕСУ
(ПОМІРКОВАНІ ТЕХНОЛОГІЇ)

In the article moderate technologies of manipulation are examined by consciousness and conduct of citizens which are utilized the Ukrainian mass medias in constructing of political reality and virtualization of political process.

У статті розглядаються помірковані технології маніпуляції свідомістю і поведінкою громадян, які використовуються українськими засобами масової інформації в конструюванні політичної реальності та віртуалізації політичного процесу.

Інформаційне суспільство як якісно новий етап розвитку соціального характеризується істотним збільшенням і диверсифікацією каналів політичної комунікації, появою нових інформаційних і психотехнологій, виникненням нових смислосначних образів, появою абсолютно нових політичних норм і цінностей, стосунків, інститутів, методів досягнення мети. Разом із тим головною цінністю постіндустріального суспільства є інформація, яка завжди істинна відносна. Вона виступає засобом маніпуляції суспільною свідомістю, а отже, і поведінкою індивідів. Суб'єктами маніпуляції постають засоби масової комунікації, виробники і транслятори інформації. Якщо виходити із розуміння політики як сфери діяльності, пов'язаної із стосунками між соціальними і соціально-етнічними утвореннями, ядром якої виступає проблема досягнення, утримання і використання влади, то цілком логічно можна стверджувати, що в її основі лежить модифікація суспільної поведінки на користь тих чи інших суб'єктів політики, частіше всього — пануючих еліт. У постіндустріальному суспільстві влада знань і інформації, можливість маніпуляції ними, стає вирішальною в управлінні суспільством, відтісняючи на другий план вплив грошей і державного примусу.

Безпосередніми носіями і, особливо, поширювачами знань і іншої політично значимої інформації є ЗМІ. На сьогодні аудіовізуальні медіа абсолютно домінують у структурі інформаційного споживання громадян України і є основним каналом впливу на політичну

свідомість і поведінку соціуму. За результатами опитування Київського міжнародного інституту соціології нині рейтинг джерел інформації, за допомогою яких громадяни України отримують інформацію, має такий вигляд: українське телебачення (90% респондентів), українська преса (59%), українське радіо (50%), російське телебачення (30%)¹. 45% українських громадян дивляться телепередачі понад 2,5 години на добу — це третє місце в Європі після Греції (54%) та Великобританії (50%). При цьому новинам і політичним програмам українці приділяють найбільше часу серед європейців².

На початок 2007 р. в Україні було зареєстровано 1268 телерадіорганізацій, із них: 647 телемовних, 524 — радіомовних, 97 — телерадіомовних. З них понад 50% є комерційними організаціями (належать приватним особам), близько 300 — комунальними, 37 — державними³. Згідно з даними, зібраними експертами медіа-проекту «Телекритика», 15% вітчизняних телерадіоорганізацій (ТРО) практично не працюють, 60% — «ледве виживають». Отже, основу української системи аудіовізуальних ЗМІ фактично становлять приблизно 25% вітчизняних ТРО⁴. На сьогодні Національна рада з питань телебачення і радіомовлення визначила 15 загальнонаціональних телерадіоорганізацій: Національна телекомпанія України; ТОВ «ТРК «Ера» (А.Деркач); ТОВ ТРК «Студія 1+1» (О.Роднянський, 70%); АТЗТ «Українська незалежна ТВ-корпорація» (Інтер) (Д.Фірташ і В.Гайдук — разом 61%); ТОВ «Міжнародна комерційна ТРК «ICTV» (В.Пінчук); ЗАТ «Новий канал» (В.Пінчук); ЗАТ «ТРК «Україна»» (Р.Ахметов); ЗАТ «Міжнародний Медіа Центр — СТБ» (В.Пінчук); ЗАТ «ТК «ТЕТ» (Г.Суркіс); ЗАТ «ТелеОдин»; ТОВ «ТРО «Мульти Медіа Сервіс»»; ТОВ «ТРК «НБМ»» (ТОВ «Трансат-Брок» — 72,5%); ТОВ «ТС «Служба інформації»» (канал НТН) (Е.Прутник, ПР); ТОВ «ТРК «Експрес-Інформ»» (5 канал) (П.Порошенко); ВАТ «ТК «Тоніс»» (В.Костерін — 30,5%, Н.Жиліна — 14%)⁵.

За чисельністю аудиторії український ринок телебачення досить чітко поділяється на три сегменти: а) абсолютні лідери — канали Інтер та 1+1 (приблизно 20–25% загальної телеаудиторії); б) другий ешелон — канали «Новий», СТБ, ICTV, «Україна», ТЕТ (від 7% до 3%); в) третій ешелон — 5 канал, Перший Національний, НТН, Тоніс, М1, Мегаспорт та ін.

На структурному рівні система аудіовізуальних ЗМК сучасної України характеризується такими особливостями: домінуванням

у медіа-просторі комерційних телерадіоорганізацій (найбільший відсоток аудиторії, територіального покриття та обсягу мовлення); перевагою у сітках мовлення неукраїнського аудіовізуального продукту; широкою присутністю на ринку телебачення іноземного капіталу та власності; відсутністю сектору суспільного телерадіомовлення; державне телерадіомовлення з традиційно незначною аудиторією, значна кількість малоефективних комунальних ТРО.

У структурі інформаційного споживання громадян України важливе місце займає преса. Серед друкованих ЗМІ, які є потужним каналом впливу на політичну свідомість і поведінку соціуму, варто відмітити видання: «Власть Денег» (щотижневик, ЛукОйл (ЗАТ «Картель»)); «Голос України» (Верховна Рада України (державна)); «Дело» (за участю «ІнвестГазети»); «Ділова столиця» (щотижневик, ЛукОйл (ЗАТ «Картель»)); «День» (Є.Марчук); «Дзеркало тижня» (щотижневик, родина Мостових); «Сьогодні» (Р.Ахметов (СКМ, ПР)); «Київський телеграф» (щотижневик, А.Деркач); «Київські відомості» (Г.Суркіс (СДПУ(о))); «Сільські Вісті»; «Україна молода» (М.Дорошенко (НСНУ)); «Урядовий кур'єр» (Кабінет Міністрів України (державне)); «Факти і коментарі» (В.Пінчук (Інтерпайп)) та ін⁶.

Зважаючи на велику теоретичну і прикладну актуальність теми (особливо напередодні президентської чи парламентської виборчих кампаній), певні аспекти технології впливу (маніпуляції) ЗМІ на суспільну свідомість і поведінку громадян в Україні знайшли відображення на сторінках вітчизняних новинно-аналітичних сайтів та періодичних видань: «Українська правда», «Версії», «Дзеркало тижня», «День», «Київський телеграф», «Компаньон», «ПіК», «І» (№30, 2003 рік, Маніпуляція свідомістю)⁷. Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядали зарубіжні автори: П.Бурдье⁸, Л.Войтасик⁹, Г.Грачов¹⁰, Є.Доценко¹¹, С.Кара-Мурза¹², Е.Кассіер¹³, М.Лімнатіс¹⁴, О.Міронов¹⁵, Б.О'Дей¹⁶, Г.Почепцов¹⁷, А.Швидунова¹⁸, Г.Шіллер¹⁹ та ін²⁰.

Так, наприклад, П.Бурдье схилився до думки, що ЗМІ є головним інструментом «оболванювання» мас²¹. Зокрема, він стверджував, що через ЗМІ у людей з'являється можливість створювати і нав'язувати свої уявлення, ідеали, оцінки-ставлення і оціночні найменування, класифікації. У цьому сенсі, фактичні господарі каналів комунікації володіють специфічною символічною владою.

Відомий російський дослідник С.Кара-Мурза стверджує, що ЗМІ сьогодні є інструментом ідеології, а не інформації. Головне

в їх повідомленнях — ідеї, які впроваджуються в свідомість людини контрабандою²².

У постіндустріальному суспільстві символи, що впроваджуються в інформаційний простір за допомогою нових каналів комунікації і технологій, руйнують зв'язки між повсякденним життям і колишніми смислословними образами «політичного», які вкорінені в політичній культурі. Це приводить до зміни індивідуальної і групової мотивації стосовно різних проявів «політичного», стимулює утвердження нових способів розуміння, осмислення і інтерпретації політично значимої інформації і дійсності.

Як наслідок, раціонально осмислений політичний процес поступається місцем віртуальному, задалегідь сконструйованому відповідно до уподобань масового споживача. У зв'язку з цим ЗМІ виступають у ролі головного засобу маніпуляції свідомістю, задаючи відповідний порядок денний, за допомогою якого конструюються різні політичні реальності, обумовлені кон'юнктурними міркуваннями, програмуються відповідні правила, цінності і норми. Таким чином, політичний процес описується і пояснюється в термінах кон'юнктури, що складаються, за допомогою не ідеальної, як раніше, а кон'юнктурно-технологічної основи, що часом припускає елементи міфології.

У сучасному світі людина опиняється у величезному океані інформації, постійно шукаючи адекватний образ реальності. Відповідно, у міру зростання вироблених людиною обсягів інформації зростає роль засобів інформування, які проводять відбір, сортування і «сервірування» інформації, «оптимізуючи» її отримання споживачем. Разом із цим, безпосередньо з каналів передачі інформації ЗМІ перетворюються на певні інформаційні фільтри, які внаслідок відбору і переформулювання повідомлень можуть створювати спотворені, сконструйовані образи реальності.

За останні десятиліття стало очевидно, що сучасні електронні ЗМІ і, насамперед, телебачення зі всією очевидністю претендують на статус «гарячих» (поняття введено М.Маклюеном у його роботі «Понимание медиа») засобів масової комунікації, прагнучи нав'язати реципієнтові певну картину світу, захопити його повністю, розчинити його індивідуальність у собі. Одночасно з цим фіксується низький ступінь участі аудиторії в процесі комунікації. Зважаючи на той факт, що влада — це засіб регламентації суспільної поведінки, заснований на примусі і нав'язуванні волі, стає очевидним, що сучасні ЗМІ перетворюються, з одного боку,

в об'єкт, володіння яким, по суті, припускає можливість маніпуляції громадською думкою, а з іншого, в специфічний інструмент у війні груп впливу за владу.

Очевидно, що для нав'язування своєї волі сучасному суспільству з його різноманітними інтересами влада повинна використовувати щораз «тонший» інструментарій переконання, ніж простий примус. При цьому новий тип переконання повинен містити в собі дедалі менше імперативів і все більше «зваблювання». У зв'язку з цим ЗМІ є саме тим засобом, використовуючи можливості якого можна примусити соціум до чого-небудь, причому в ненав'язливій, релаксаційній формі.

Для полегшення розуміння ролі ЗМІ в процесі комунікації між владою і соціумом, насамкінець — символізування політичної влади, уявляється важливим розглянути технології (поміркувані й агресивні) впливу (маніпуляції) ЗМІ на суспільну свідомість і поведінку.

«Анонімний авторитет» є улюбленим прийомом введення в оману, який активно використовується всіма ЗМІ і належить до т.з. «сірої» (поширення недостовірної інформації) пропаганди. Давно доведено, що одним із найефективніших методів впливу є звернення до авторитета — релігійного, вагомої політичної фігури, діяча науки або іншої професії. Причому ім'я авторитета не повідомляється, при цьому може здійснюватися цитування документів, оцінок експертів, звітів свідків і інших матеріалів, необхідних для більшої переконливості (наприклад: «...джерело з найближчого оточення Президента (прем'єр-міністра, голови ВРУ), яке побажало залишитися невідомим, повідомило...»). Посилання на неіснуючий авторитет додають інформації солідності і ваги в очах пересічних громадян. Отже, якщо пасаж у популярних ЗМІ починається словами «джерела інформують» чи «учені рекомендують», у більшості випадків можна бути упевненими, що це не інформація, а пропаганда або прихована реклама.

«Буденна розповідь» використовується, наприклад, для адаптації людини до інформації явно негативного, що викликає заперечення змісту. Так, якщо потрібно приручити людей до створеного вкрай негативного образу опонента, то приємної зовнішності телеведучий зі спокійним обличчям і рівним голосом, наче мимоволі, повідомляє глядачам про його лиходійства. Через деякий час такої обробки населення настає психологічний ефект звикання.

На пострадянському просторі згаданий метод активно застосовують під час висвітлення масових акцій протесту, дій політичної опозиції, страйків тощо. Наприклад, відбувається багатотисячна демонстрація противників чинного режиму, яка розгониться ЗМОПом за допомогою гумових палиць і слезогінного газу, а лідери політичної опозиції заарештовуються. Наступного дня журналісти буденним, діловим і беземоційним тоном мимохідь розповідають нам, що, мовляв, напередодні була проведена чергова акція протесту, органи правопорядку змушені були застосувати силу, заарештовано стільки-то порушників громадського порядку, проти яких відкриті кримінальні справи «відповідно до чинного законодавства». Такий прийом дозволяє ЗМІ зберегти ілюзію об'єктивного інформування про події, але, в той же час, девальвує її значимість, створює у масовій аудиторії уявлення про неї як про щось другорядне, не варте особливої уваги і, тим більше, суспільної оцінки.

Технологія «заговорювання» використовується тоді, коли необхідно понизити актуальність або викликати негативну реакцію до якого-небудь явища чи особи. Використовуючи його, можна успішно боротися з опонентом, безперервно вихваляючи його, доречно і недоречно розповідаючи про його незвичайні здібності, постійно тримаючи на слуху його ім'я, явно перебільшуючи його здібності. З часом це всім набридає і одне ім'я цієї людини викликає як мінімум роздратування чи навіть відразу. Авторів такого заходу дуже важко запідозрити у навмисній дискредитації, оскільки формально вони докладають усіх зусиль для вихваляння.

Під час виборчих кампаній цей прийом активно застосовується у формі «інформаційного вибуху» або масованого «зливу компромату», з метою викликати втому і головний біль у людей, відбити у виборців бажання цікавитися тим, що реально «за душею» у того чи іншого кандидата. Згаданий метод нерідко застосовується для створення т.з. «інформаційного шуму», коли за потоком другорядних повідомлень потрібно приховати якусь важливу подію чи головну проблему.

Технологію «емоційного резонансу» можна визначити як спосіб створення у широкої аудиторії певного настрою з одночасною передачею пропагандистської інформації. Емоційний резонанс дозволяє зняти психологічний захист, який на розумовому рівні вибудовує індивід, свідомо намагаючись захиститися від пропагандистського чи рекламного «промивання мізків». Захищаючись від пропагандистських повідомлень, на раціональному рівні

індивід завжди здатний збудувати систему контраргументації і звести всі зусилля зі «спецобробки» нанівець. Якщо ж пропагандистський вплив на людину спостерігається на емоційному рівні, поза його свідомим контролем, ніякі раціональні контраргументи у цьому разі не спрацьовують.

В основу згаданої технології покладено феномен соціальної індукції (емоційного зараження): випробовувані нами емоції і відчуття — це багато в чому соціальні явища, вони можуть поширюватися подібно до епідемії, заражаючи часом десятки і сотні тисяч людей, примушуючи маси «резонувати» в унісон. Особливо сильно ефект емоційного зараження проявляється в натовпі — ситуативній масі людей, не пов'язаних усвідомлюваною метою. У натовпі відбувається взаємне зараження емоціями і, як наслідок, — їх інтенсифікація. Природа масового емоційного зараження майже не вивчена, проте одна з гіпотез стверджує, що головну роль у цьому відіграє виникнення резонансних коливань у структурі електромагнітних полів, що утворюються людським організмом.

Типовими ознаками поведінки людини у натовпі є переважання ситуативних настроїв, втрата відповідальності, гіпертрофована навіюваність, легка керованість. Ці стани можна підсилити за допомогою різних засобів: необхідні настрої викликаються за допомогою відповідного зовнішнього оточення, певного часу доби, освітлення, легких збуджуючих засобів, різних театралізованих форм, музики, пісень тощо (т.з. фасцинація). Найчастіше фасцинація використовується в театралізованих дійствах, ігрових і шоу-програмах, політичних і релігійних (культових) заходах тощо — для зараження людей у натовпі особливим емоційним станом. На цьому фоні передається відповідна інформація, причому її не повинно бути дуже багато.

У сучасному світі емоції значною мірою є результатом індукції, що викликається засобами масової комунікації. Створення емоційного резонансу — одне з головних завдань більшості інформаційних повідомлень і розважальних шоу: ЗМІ завжди намагаються викликати у широкої аудиторії сильні емоції. Звернувши увагу на інтонації, з якими радіо- чи телеведучі зачитують нам інформацію про події в країні і світі, ми помітимо: коли йдеться про трагічні події, то інтонації зазвичай сповнені благородної скорботи або обурення на адресу винуватців. Якщо ж, наприклад, слідом за цим йде повідомлення про чергову зустріч глави держави чи уряду з шахтарями (вчителями, лікарями тощо), помічаємо, як екранне

телеобличчя миттєво перетворюється і в його голосі починають виразно проступати «конструктивний оптимізм» і упевненість у щасливому майбутньому нації (цей прийом називається «емоційним підлаштуванням під ситуацію»). Таким нехитрим способом можна формувати емоційне ставлення масової аудиторії до тієї чи іншої події.

Окрім емоційного підлаштування існують і інші методи, які примушують «вібрувати» аудиторію з потрібним ступенем інтенсивності. Один із них — риторичний прийом градація: коментатор повторює доводи із наростаючим напруженням, таким чином емоційно «заводячи» слухачів. Щоб підсилити емоційну дієвість повідомлення нерідко його насичують конкретними подробицями, які краще запам'ятовуються і засвоюються. Особливо ефективні «свідчення очевидців», оскільки вони спираються на елементи власного досвіду людини.

Складнішим прикладом емоційного резонансу є численні телесеріали та розважальні реал- і ток-шоу, в надлишку представлені на сучасному телебаченні. Звертає на себе увагу те високе емоційне напруження, в якому протікають подібні дійства, їх сюжети покликані тримати глядача в перманентному емоційному напруженні. Чи не обов'язковий елемент таких телешоу — бійка або бурхливе з'ясування стосунків, покликане емоційно «завести» глядацьку аудиторію, зачепити її «за живе». Все це робиться задля створення у глядачів емоційної залежності: звикнувши отримувати дозу гострих емоційних переживань із певного джерела інформації, людина і в майбутньому віддаватиме йому перевагу. Таким чином, телевізійні боси формують постійну аудиторію серіало- та шоузалежних людей, зомбують їх, щоб прив'язати саме до такого способу отримання гострих емоційних переживань. А постійна аудиторія — це вже товар, який можна дуже вигідно продати комерційним і політичним рекламодавцям.

«Ефект ореолу» базується на підступній психологічній власливості — людській схильності мислити помилковими аналогіями і складається з двох поширених стереотипів-помилкок:

1) «поряд — означає разом» — перебування поряд зі знаменитою чи високопоставленою людиною дещо підвищує статус в очах оточуючих. Не випадково ті, хто зображений на фото поряд із «великими» людьми, із задоволенням демонструють ці фотографії всім друзям і знайомим. Аналогічно політики обожають перебувати в компанії популярних артистів чи спортсменів. У цьому разі

частинка любові і обожнювання, які народ дарує своїм кумирам, автоматично проектується і на нічим не примітних «слуг народу»;

2) другий стереотип полягає в тому, що людину, яка досягла вагомих успіхів в якійсь конкретній сфері, оточення вважає здатним на більше і в інших справах. Численні факти доводять, що це всього лише поширена помилка. Є багато прикладів, коли люди, які блискуче роблять одну справу, в інших виявляються абсолютно безпорадними. Проте цей стереотип потужно експлуатується політиками і бізнес-рекламою. Достатньо пригадати, скільки популярних співаків, артистів, спортсменів, журналістів, письменників приймають у свої ряди політичні партії напередодні виборів. При цьому активно використовується така теза: «Ми були ефективними у своїй професійній діяльності, тому будемо ефективні і в політиці!». Насправді ж під виглядом «нового покоління успішних людей» електорату «впарюється» старе більшовицьке гасло, що будь-яка кухарка може управляти державою.

Технологія «використання медіаторів» ґрунтується на двох постулатах: по-перше, спеціальні дослідження встановили, що найсильніше на формування думки у «середньостатистичної» людини із якого-небудь питання впливають зовсім не масовані пропагандистські кампанії в ЗМІ — найбільший ефект мають, як не дивно, циркулюючі в суспільстві міфи, чутки і плітки. Другий постулат витікає з першого: ефективна інформаційна дія на людину здійснюється не безпосередньо від засобів масової комунікації, а через значимих для неї, знайомих їй авторитетних людей («лідерів думки») — трансляторів думок і чуток. Думки з кожного питання складаються і утверджуються під впливом певних авторитетів — людей, які або займають формально (батьки, подружжя, старші брати/сестри, керівник, лідер серед однодумців) центральне становище в групі (лідери групи), або визнані експертами у певній сфері (лідери думки, як високоавторитетні члени групи, думки і поради яких із певних питань мають особливу цінність для інших). Іншими словами, пропагандистський вплив ЗМІ завжди має опосередкований характер. Таке явище знайшло віддзеркалення в моделі двоступінчатого потоку комунікації, розробленої в середині 1950-х р. у США Полемо Лазарсфельдом.

Сьогодні газети, журнали і телепередачі під прикриттям поширення новин творять і поширюють правдоподібні чутки, які здатні протранслюватися на рівень міжособистісних комунікацій. Останніми роками з'явилися і спеціалізовані інтернет-проекти,

майже цілком присвячені цьому завданню (наприклад, такі російськомовні медіа-портали, як SMI.Ru, ВЕРСИИ.Ru, ГАЗЕТА.Ru, РусГлобус і ін.).

Медіаторами у різних ситуаціях і для різних соціальних груп і прошарків можуть виступати неформальні лідери, політичні діячі, представники релігійних конфесій, діячі культури, науки, мистецтва, спортсмени, військові, секс-символи і т.д. — для кожної категорії населення знаходиться свій авторитет (у психології впливу це називається «фіксацією на авторитетах»). З іншого боку, в рекламних роликах і пропагандистських сюжетах широко використовуються і «прості люди з народу», «такі як ми»: все залежить від специфіки товару чи політичної ідеї, які потрібно просувати.

«Класифікатори». Психолог Гордон Оллпорт писав, що суттю будь-якої мови є класифікація і розподіл за категоріями того «безперервного гулу інформації», з яким ми щодня стикаємося. Саме ця головна функція мови дає їй владу переконувати: називаючи який-небудь об'єкт, ми тим самим підкреслюємо якусь його специфічну особливість, не звертаючи уваги на інші характеристики. Залежно від того, як об'єкт класифікується, і манери, в якій постає спосіб дії, спрямовуються наші думки і емоційні реакції в певне русло. За допомогою класифікаторів, які описують об'єкти чи події, інформація форматується таким чином, що одержувач пропагандистського повідомлення приймає нав'язуване йому визначення ситуації. Класифікатори, по суті, є словами-приправами для будь-якого інформаційного повідомлення: по-перше, це слова і поєднання, корисні для опису власної «позитивної і конструктивної позиції»; по-друге, це «контрастуючі слова», покликані у негативному аспекті охарактеризувати супротивника. Зазвичай для посилення смислового і емоційного ефекту класифікатори супроводжуються відповідним відеорядом.

Технологія «коментарів» покликана створити такий контекст, в якому думки людини спрямовуються у потрібному напрямі. Повідомлення того чи іншого факту супроводжується інтерпретацією коментатора, який пропонує читачеві чи глядачеві декілька розумних варіантів пояснення — від спритності коментатора залежить зробити необхідний варіант найбільш правдоподібним. Для цього досвідчені коментатори зазвичай активно використовують кілька додаткових прийомів: по-перше, включають у пропагандистські матеріали так звані «двосторонні повідомлення», які містять аргументи за і проти певної позиції й ніби випереджують

аргументи опонента і за умілої їх критики сприяють створенню певного імунітету проти них. По-друге, дозуються позитивні і негативні елементи: для того, щоб позитивна оцінка мала правдоподібніший вигляд, до характеристики описуваної точки зору додається трохи критики, а ефективність осудної позиції збільшується завдяки присутності елементів похвали. Усі критичні зауваження, фактичні дані, порівняльні матеріали при цьому підбираються таким чином, щоб необхідний висновок був достатньо очевидним. По-третє, підбираються факти для посилення або послаблення висловлювань. Висновки не входять до тексту наведених повідомлень, їх мають зробити ті, для кого призначена інформація. По-четверте, спостерігається оперування порівняльними матеріалами для посилення важливості, демонстрації тенденцій і масштабності подій, явищ.

Технологія *«констатації факту»* використовується для створення відповідних настроїв у суспільстві. Бажаний стан речей подається ЗМІ як реальний факт. Розрахунок тут простий: більшість людей мислять стереотипами (наприклад, «диму без вогню не буває», «якщо про це всі говорять — це означає, що так воно і є»). У них створюється відчуття себе в меншості, як наслідок, людина стає безініціативною, віддаючи пріоритет тому, кого вона вважає представником «більшості». Така пропаганда зазвичай подається у вигляді новин чи результатів соціологічних досліджень. Цим знижується критичність сприйняття — людям важко зрозуміти, що під прикриттям повідомлень про події в країні і світі їм пропонується звичайна дезінформація. Для надання авторитетності подібним повідомленням широко використовуються «лідери думки» (див.: використання медіаторів).

«Неправдива аналогія». Однією з найнебезпечніших психологічних пасток є схильність людини мислити аналогіями, вибудувати у своєму мисленні т.з. псевдологічні послідовності. Звичним для більшості людей стилем мислення є той, який використовує логічні зв'язки «причина — наслідок». Зв'язку «конкретна причина — конкретний наслідок» ми схильні екстраполювати і на інші об'єкти, які жодним чином не причетні до первинних. Така психологічна особливість активно використовується пропагандистами. На використанні неправдивих аналогій будується пропагандистська техніка створення «асоціативних зв'язків».

«Зворотний зв'язок». Люди, які беруть участь в будь-якому дійстві, більшою мірою схильні змінювати свої погляди на користь

думки, що рекомендується його сценарієм, ніж пасивні спостерігачі подій, які відбуваються. Ілюзія участі в дискусії з будь-якої актуальної проблеми приводить до більшої зміни думок і установок, ніж просте пасивне сприйняття інформації. Для того, щоб в аудиторії не виникало відчуття односторонньої дії і комплексу «байдужості адресата», сучасні ЗМІ широко практикують способи так званого «зворотного зв'язку» в різних формах: дзвінки у студію під час прямого ефіру, вибір по телефону варіанта відповіді на поставлене питання і ін. Такий «макіяж» покликаний створити у масової аудиторії ілюзію участі в інформаційному процесі.

Псевдосоціологічні опитування (коли під час ефіру глядачі по телефону голосують за ту чи іншу відповідь) найчастіше є лише способом формування громадської думки, а не його реальним відзеркаленням. Це різновид звичайної пропагандистської маніпуляції. Питання формулюються таким чином, щоб створити в аудиторії «правильний» погляд на ту чи іншу проблему. У такому разі, коли не вигідна комунікатору думка домінує, завдання «зворотного зв'язку» зводиться до корекції, зміни умонастроїв мас. Демонстрація підтасованих результатів телефонних опитувань, «фільтрація» дзвінків у студію, організація «громадської думки» через підставних людей «з вулиці» і т.п. спрямовані на те, щоб у людини, яка має іншу думку, сформувати психологічну установку «білої ворони» — виявляється інші, і їх більшість, думають інакше. Деколи незгода і інакомислення свідомо чи випадково допускаються (наприклад, озвучується обурений телефонний дзвінок чи публікується протест): цей момент усіляко обігрується, підкреслюються чесноти цього джерела інформації, яке «об'єктивно» демонструє увесь спектр думок і точок зору з різних питань.

Різновидом зворотного зв'язку є т.з. технологія інсценування заходів — насамперед до неї належать різноманітні варіанти спілкування високопоставлених персон із «простим народом». «Спілкування» може бути прямим (відповіді на питання, задані громадянами по телефону, задушевні розмови із «випадковими перехожими» на вулиці тощо) і опосередкованим (прес-конференції, брифінги для мас-медіа, відповіді на запитання журналістів тощо). Зазвичай т.з. спілкування з народом є всього лише добре підготовленим спектаклем.

Відповідні телепрограми організуються таким чином, ніби-то глава держави (або інша високопоставлена персона) спонтанно відповідає на питання, поставлені громадянами телефоном або через

інтернет. Кращий експромт — це заздалегідь підготовлений експромт — ця стара приказка згадується мимоволі, коли спостерігаєш, як Глава держави (або інша високопоставлена персона) з недосяжною для простих смертних жвавістю, зв'язно, доречно і дуже вдало відповідає на декілька десятків вельми непростих питань, що надходять за короткий час. Питання зазвичай підбираються, виходячи із результатів соціологічних досліджень, і відображають актуальні соціальні проблеми, які хвилюють широкий загал, чи формують сприятливий імідж посадової особи. Далі народ спостерігає чергове телешоу за назвою «Глава держави відповідає на запитання простих громадян у прямому ефірі» з подальшою демонстрацією схвальних відгуків «простих людей із вулиці».

«Обхід з флангу». Переконані прихильники того чи іншого кандидата чи політичної партії ігнорують радіо- чи телепрограму, коли чують передачу на захист точки зору, яка суперечить їх власній. У цьому разі спрацьовує психологічний захисний механізм, який підтримує в людині стан внутрішньої рівноваги, впевненості в своїй правоті, оберігає її від когнітивного дисонансу. Тому, зокрема, пропаганда під час передвиборчих кампаній рідко коли вербує помітну кількість нових прихильників того чи іншого кандидата — в основному вона закріплює вже існуючі погляди. Звідси можна зробити висновок: для того, щоб мати успіх, пропагандист повинен уміти змусити себе слухати, уміти пробитися через негативну схильність аудиторії або обійти її, щоб мати можливість впливати на людей.

Головне місце в тактиці «обходу з флангу» займає пропаганда інформацією (т.з. фактографічна пропаганда) — дозована передача достовірних відомостей, точність яких заздалегідь відома слухачам чи читачам і може бути легко ними перевірена. До категорії такої «переконливої інформації» належить, зокрема, фактичні дані: імена, назви вулиць, номери будинків, величезна кількість деталей, що є достовірними, в яких ніби «упаковуюються» пропагандистські повідомлення.

Відомі й інші методи «обходу з флангу», наприклад, підлаштування під погляди, смаки і схильності цільової аудиторії; подача матеріалу під таким кутом, ніби сповідувана думка є розвитком прийнятих у даній аудиторії уявлень. Тут ставка робиться на поступове, неквапливе, «еволюційне» залучення до орбіти ідеологічних і політичних переконань. Західні дослідники виявили, що повільне, приховане залучення у сферу пропагандистських

впливів нерідко виявляється вельми ефективним для людей із несталими поглядами, які не визначилися з громадянством, образом мислення і способом життя тощо.

Творці тактики «обходу з флангу» рекомендують всіляко приховувати свої справжні цілі, уникати конфліктів із загальновизнаними у певній аудиторії (у певному суспільстві) поглядами, цінностями, нормами, пануючим світоглядом. Величезне значення надається заграванню з аудиторією, наприклад, вихвалянню її національних якостей і досягнень національного генія, підкресленню свого «співчуття» до становища тих чи інших соціальних груп, окремих індивідів і т.п. Усе це робиться без єдиного слова хули на адресу супротивників і без єдиного слова відвертої хвали на адресу «своїх».

«Відвернення уваги». Для пропаганди, як і будь-якого іншого виду маніпуляції, важливим завданням є придушення психологічного опору людини навіюванню. Тому, на думку більшості фахівців, будь-яка пропаганда має бути комбінацією розважального, інформаційного і переконливого компонентів (під розвагою розуміється будь-який засіб, який пробуджує інтерес до повідомлення і в той же час маскує його справжній зміст, блокує критичність сприйняття).

У 1960-ті рр. було з'ясовано, що повідомлення, спрямовані проти якої-небудь думки або установки, виявляються ефективнішими, якщо у момент їх передачі відвернути увагу одержувача від змісту повідомлення (наприклад, програвати популярну музичну композицію). У цьому випадку ускладнюється осмислення інформації одержувачем і вироблення ним контраргументів. Газети почали застосовувати «калейдоскопічне» розташування матеріалу, розбавлення важливих повідомлень плітками, суперечливими чутками, сенсаціями, красивими фотографіями і рекламою. Телебачення почало по-новому komponувати відеоряд, точно підбираючи образи, які б відволікали увагу. Сьогодні практично всі новинні телепередачі є калейдоскопічним набором привабливих візуальних образів і інформаційних повідомлень про зовсім не пов'язані між собою події, і в цьому є своя логіка: коли різноманітної інформації дуже багато, людина виявляється неспроможною її осмислено обробити, тому доводиться «вписувати» її собі в свідомість як єдине ціле, тобто сприймати її некритично. Іноді, навпаки, жорстко запрограмовані (традиційні) події можуть бути використані для відвернення уваги від політичної акції, яка в інший час викликала б підвищену суспільну активність.

Найбільшим відволікаючим впливом володіють безпрецедентні і незвичні події (убивства, катастрофи, терористичні акти, гучні скандали): під їх прикриттям політики зазвичай поспішають повернути всі темні справи. До технології відвернення уваги належать також передвиборчі концерти і всілякі народні гуляння, під час яких естрадні зірки вигукують нам зі сцени: «Голосуй або програєш!», «Україна в небезпеці!» тощо.

«Перспектива». Освітлюючи який-небудь конфлікт, «незалежні» ЗМІ дають слово тільки одному учасникові і фактично грають на його боці, створюючи односторонню перспективу (цей прийом активно використовується під час освітлення військових дій).

Один із найефективніших способів пропаганди — невтомне «повторення» одних і тих самих тверджень для того, щоб до них громадяни звикли і почали сприймати не розумом, а на віру. Людині завжди здається переконливим те, що він запам'ятав, навіть якщо запам'ятовування відбулося в ході чистого механічного повторення рекламного ролика чи настирливої пісні. При цьому вплив здійснюється не на ідеї і теорії супротивника, а на буденну свідомість, повсякденні «маленькі» думки, бажання і вчинки пересічної людини.

Психологами проведена величезна кількість досліджень для з'ясування характеристик повторюваних повідомлень, які забезпечують запам'ятовування, і виявлена наявність критичної тимчасової величини: цілісне повідомлення має укладатися в проміжок від 4 до 10 секунд. Щоб сприйняти повідомлення, яке не поміщається у зазначений часовий відрізок, людина вже повинна зробити зусилля, тому таке повідомлення просто відкидається пам'яттю. Ось чому кваліфіковані редактори телепередач доводять текст до примітиву, часто викидаючи із нього логіку і смисл, замінюючи їх асоціаціями і грою слів (ЗМІ починають щодня мусувати одну і ту ж саму тему і вживати одні і ті самі словесні конструкції).

«Принцип контрасту». Психологи завжди підкреслюють роль соціального фону, на якому сприймається людина чи певна група. Принцип контрасту використовується, коли через якусь причину сказати прямо не можна (цензура, небезпека судового позову за наклеп), а сказати дуже хочеться. У цьому разі забезпечується домислення в потрібному напрямі. Усі ЗМІ широко використовують особливу компоновку тем новинних повідомлень, підводячи одержувача інформації до цілком однозначних висновків. Це особливо помітно під час виборчих кампаній: ЗМІ детально, зі смакуванням подробиць, освітлюють усі внутрішні конфлікти і скандали

у таборі політичних опонентів (мовляв, усі вони там — зборище демагогів і скандалістів). Навпаки, «свій» політичний рух подається як згуртована команда однодумців, що професійно займаються реальними конструктивними справами. Відповідно підбираються новинні сюжети: «погані» сваряться за місця в партійних списках — «хороші» в цей час відкривають побудовану за свій рахунок дитячу лікарню, допомагають інвалідам і дітям-сиротам. Заангажованістю журналістів можна легко визначити, яке фінансово-політичне угруповання контролює цей ЗМІ.

«Пробні кулі». Кампанії з політичної і військової пропаганди завжди ретельно готуються експертами із психології, реклами, маркетингу і зазвичай оплачуються фірмами суспільних зв'язків (PR-агентствами). Шляхом попередніх опитувань і інших досліджень фахівці вивчають свідому і несвідому реакції публіки для того, щоб виробити найефективнішу тактику. Нерідко спостерігається своєрідна «перевірка на практиці» певного спектра пропагандистських тем, щоб виявити із них найбільш «прохідні». Для цього на медіа-ринок викидається певна кількість «сенсаційних повідомлень», ті з них, які не набувають суспільного резонансу, знімаються з порядку денного, а найбільш вдалі починають посилено розкручуватися за допомогою підконтрольних ЗМІ (створення інформаційної хвилі).

«Зміщення акцентів» використовується, наприклад, під час повідомлення останніх новин. Суть технології добре пояснює американський анекдот часів холодної війни: американський президент і радянський генсек взяли участь у забігу на довгу дистанцію — переміг генсек. Американські коментатори повідомили таке: «Наш президент прийшов другим, а генсек — передостаннім». Формально все сказано правильно, а насправді слухачі обдурені.

«Створення проблеми». Не можна сказати, що пропаганда дозволяє переконати більшість людей у чому завгодно, часто вона не може диктувати людям необхідний хід думок. Проте масовані пропагандистські кампанії в ЗМІ цілком здатні диктувати нам, про що слід думати, нав'язати аудиторії «правильний» порядок денний для обговорення. Створення проблеми — це цілеспрямований відбір інформації і надання високої значимості тим або іншим подіям. Інформаційна активність щодо того чи іншого об'єкта дозволяє зайняти йому нееквівалентне реальному статусу становище. Дозована подача інформації може або завищити, або занижити його статус.

Сьогодні інформація перетворилася на інструмент влади, а останні досягнення в сфері технологій пропаганди роблять її ключовим елементом соціального панування. Саме тому інформація сьогодні надходить до споживача в препарованому вигляді. Штучно створюючи «актуальні проблеми», ЗМІ нав'язують певні правила прочитання соціальних відносин, вигідні владі. Непоінформованість громадян дозволяє робити через ЗМІ прихований регламентуючий вплив на інтелект, емоції, волю людей.

Суть пропагандистського прийому *«соціального схвалення»* полягає в тому, що ми визначаємо, що є хорошим і правильним, спостерігаючи, що вважають хорошим і правильним інші люди. Дії тих, хто нас оточує, багато в чому визначають нашу думку і поведінку. Коли безліч людей робить одне і те ж саме, ми готові припустити, що, можливо, вони знають щось таке, чого не знаємо ми, отже, слід швидше приєднатися до більшості, щоб не залишитися в дурнях. Головну роль у нашому мисленні починає відігравати стадний інстинкт. Психологічний автоматизм соціального схвалення дуже сильний, він настільки глибоко сидить у нас, що працює навіть тоді, коли ми добре усвідомлюємо сам факт пропагандистської маніпуляції. Психолог Роджер Фюллер встановив, що фонограма сміху примушує більшість людей сміятися і тоді, коли вони знають, що сміх штучний, змодельований на комп'ютері.

Протилежним соціальному схваленню є пропагандистський прийом *«соціального несхвалення»*. Він використовується для створення ілюзії засудження дій тих чи інших суб'єктів з боку громадської думки. Здійснюється, наприклад, за допомогою підбору негативних висловів «лідерів думки», представників різних прошарків населення, «простих людей з вулиці», відповідних даних соціологічних опитувань і т.п.

Технологія *«зрощених пропозицій»* покликана обійти критичне сприйняття пропагандистського повідомлення. Вона створює один смисловий ряд із декількох, не зв'язаних між собою інформацій, які, взяті окремо, є правдою, але їх об'єднання в результаті дає спотворене уявлення про подію (це ще один приклад використання псевдологічних причинно-наслідкових зв'язків, доповнених «фактографічною пропагандою»). На техніці зрощених пропозицій побудовано багато рекламних і передвиборних гасел, нерідко вони містять і додатковий директивний компонент.

У наступній публікації ми розглянемо роль українських засобів масової інформації в конструюванні політичної реальності та

віртуалізації політичного процесу за допомогою агресивних технологій маніпуляції свідомістю і поведінкою громадян. Для створення завершеної композиції, розглядаючи зазначену проблему, ознайомимся з правилами поведінки, які знижують уразливість громадян до дій маніпуляторів.

¹ Кракович Д. Проигрывает ли Украина в информационной войне на своей территории? — Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/>.

² Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. — К.: Інститут соціології НАН України, 2006. — С. 157–158.

³ План розвитку національного телерадіоінформаційного простору України на 2006–2007 роки (з доповненнями, внесеними рішенням Національної Ради №1260 від 03.10.2007). — Режим доступа: <http://www.nrada.gov.ua/>.

⁴ Гнатюк С.Л. Українські аудіовізуальні ЗМІ: проблеми і завдання розвитку у контексті адаптації до нормативно-правових вимог ЄС та Ради Європи // Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю.Г.Рубана. — К.: НІСД, 2008. — С. 309.

⁵ Ху із ху: справжні власники ЗМІ України. — Режим доступа: <http://www.bild.com.ua/hu-iz-hu-spravzhni-vlasniki-zmi-ukrayini/>.

⁶ Там само.

⁷ Буян К. Вибірчі технології як засіб маніпулювання електоральними настроями. — Режим доступа: <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=24&c=632>; Гнатюк С.Л. Українські аудіовізуальні ЗМІ: проблеми і завдання розвитку у контексті адаптації до нормативно-правових вимог ЄС та Ради Європи // Україна в 2008 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку: Монографія / За заг. ред. Ю.Г.Рубана. — К.: НІСД, 2008; Засоби психологічного впливу та маніпуляції громадською свідомістю у рекламі. — Режим доступа: <http://e-advert.org.ua/www.mediakrytyka.info>; Кракович Д. Проигрывает ли Украина в информационной войне на своей территории? — Режим доступа: <http://dialogs.org.ua/>; Полохало Володимир. Маніпулювання свідомістю українців в контексті глобалізації. — Режим доступа: http://www.politdumka.kiev.ua/index.php?arch_num=9&cat2=7&BEGIN_ROW=20; Ярослав Підстригач. Анти-маніпуляція (частина I). — Режим доступа: <http://maidan.org.ua/static/mai/1011880071.html>; Ярослав Макітра. Маніпуляція свідомістю та політична телереклама — 2006. — Режим доступа: <http://www.telekritika.kiev.ua/articles/162/0/6823/>.

⁸ Бурдые П. О телевидении и журналистике / Пер. с фр. — М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002.

⁹ Войтасик Л. Психология политической пропаганды / Пер. с польск. — М., 1981.

¹⁰ Грачев Г. Манипулирование личностью: организация, способы и технологии информационно-психологического воздействия. — М., 1999.

¹¹ Доценко Е. Психология манипуляции. — М.: Изд-во МГУ, 1996.

¹² Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. — Киев: Орианы, 2000; Кара-Мурза С.Г. Власть манипуляции. — М.: Академический Проект, 2007.

¹³ Кассирер Э. Политические мифы // Реклама: внушение и манипуляция. — М., 2001.

¹⁴ Лимнатис Н. Манипулирование: сущность, проявления, пути снятия. Философский и социально-политический анализ. — М.: Экономическая демократия, 2000.

¹⁵ Миронов А. Раздувай и властвуй: практическое руководство по технологиям мягкой пропаганды. — М., 2001.

¹⁶ О'Дей Б. Планирование политических кампаний: шаг за шагом к победе на выборах / Пер. с англ. — М., 1999.

¹⁷ Почепцов Г. Психологические войны. — М.: Рефл-бук, 1999.

¹⁸ Швидунова А. СМИ как объект политического процесса и инструмент политических технологий. — Режим доступа: <http://www.pressclub.host.ru/>.

¹⁹ Шиллер Г. Манипуляторы сознанием / Пер. с англ. — М.: Мысль, 1980.

²⁰ Стребков Д., Халкина Е. Электорат верит телевидению. — Режим доступа: <http://www.zircon.ru/russian/>; Техника дезинформации и обмана. Ред. Я.Н. Засурский. — М.: Мысль, 1978.

²¹ Бурдые П. О телевидении и журналистике / Пер. с фр. — М.: Фонд «Прагматика культуры», 2002. — С. 76.

²² Кара-Мурза С. Манипуляция сознанием. — К.: Орианы, 2000.

Микола Генук

ПРОБЛЕМА УКРАЇНСЬКОЇ МЕНШИНИ В ПОЛЬЩІ У ПРОЦЕСІ МІЖНАЦІОНАЛЬНОГО ПРИМИРЕННЯ

M.Genyk. The problem of ukrainian minority in poland in the process of interethnic reconciliation. Working out Ukrainian minority policy was main task of Polish opposition and considered in the context of the struggle against Soviet dominance and shaping of a new regional security system. The I Solidarity Congress resolution on ethnic problem and introduction of martial law became an incentive to formation of ideology concerning national minorities. Polish opposition's conception provided for liberalization of national policy, open frontiers

and overcoming of interethnic stereotypes. Formation of a new paradigm of national policy was an important force of achievement of Polish-Ukrainian reconciliation.

Розробка політики щодо української меншини була одним з основних завдань польської опозиції і розглядалася у контексті боротьби з радянським домінуванням та формування нової системи регіональної безпеки. Резолюція I з'їзду «Солідарності» щодо національного питання та запровадження військового стану стали стимулом для розробки ідеології в справі національних меншин. Концепції польської опозиції передбачали лібералізацію національної політики, відкритість кордонів та подолання міжнаціональних стереотипів. Формування нової парадигми національної політики становило важливий фактор досягнення польсько-українського примирення.

Регіон Центрально-Східної Європи характеризувався відносно пізньою політичною суверенізацією народів, спричиненою перебуванням у складі поліетнічних імперій. Розпад імперій та формування національних держав відбувалися з багатьма складнощами, наслідком чого стала наявність великих груп національних меншин. Традиційно багатонаціональна Польська держава після Другої світової війни здійснила спробу трансформації до однонаціонального утворення. Методами такого курсу стала політика репатріації, депортацій та національної асиміляції. Найбільш ефективно вона була застосована щодо української меншини. Польський опозиційний рух, який став зароджуватися у середині 1970-х років, поставивши своєю метою боротьбу з комуністичним режимом, стояв перед проблемою розробки концепції своєї політики стосовно нової системи безпеки регіону Центрально-Східної Європи, можливості появи української держави та формування політики щодо української меншини у Польщі.

Проблема розробки концепції політики польської антитоталітарної опозиції стосовно української меншини стала предметом наукових досліджень порівняно недавно. Насамперед, видано збірники документів, де зібрано матеріали урядових органів Польщі та організацій української меншини¹. Етнонаціональні процеси у регіоні Центрально-Східної Європи та зміни національної структури населення досліджує П.Ебергардт². Становище і нормативно-правова база діяльності національних меншин Польщі розкрито у працях Б.Бердиховської, Г.Халупчака, Т.Броварека, Б.Данчака

та ін³. Формування та еволюція національної політики Польщі стали предметом досліджень Л.Олейніка, Е.Міроновича, Б.Бердиховської⁴. Стан української меншини у Польщі та політика уряду висвітлені у працях Р.Дрозда, В.Мокрого, І.Цепенди та ін⁵. М.Борута, Ю.Зайцев та С.Стоєцький досліджували програмні принципи та налагодження співпраці українського і польського опозиційних рухів⁶. Таким чином, незважаючи на досить широкий спектр праць, присвячених українській меншині у Польщі, розробка політики польської опозиції у національному питанні та її вплив на формування і реалізацію державної політики ІІІ Речіпосполитої не стали предметом вичерпного комплексного дослідження.

На стан української меншини у післявоєнній Польщі великий вплив мала польсько-українська конфронтація періоду Другої світової війни. Комуністичний уряд поставив своєю метою створення однонаціональної польської держави та ліквідацію національних меншин. Зокрема, у липні 1945 р. у Міністерстві Публічної Адміністрації була проведена нарада за участю 8 представників української меншини. На конференції Тимчасовий Уряд Національної Єдності вперше презентував розроблену програму розв'язання українського питання у Польщі. Ця програма передбачала заради уникнення польсько-українських конфліктів та непорозумінь небажаність існування великих скупчень української меншини. Планувалося примусове переселення та покарання осіб української національності за співпрацю з підпіллям. На період до завершення переселень усі вимоги українських представників вважалися неможливими для реалізації⁷. На виконання цієї програми у січні 1946 р. у Генеральному штабі ВП було видано директиву, де стверджувалося, що «зв'язки УПА з українським населенням є основною причиною тривалості та добрих умов конспірації її підрозділів. Щоб позбавити українських націоналістів джерел опори, треба якнайшвидше переселити їх до СРСР»⁸.

Польсько-українська конфронтація вплинула на формування стійких негативних стереотипів українця у свідомості польського суспільства. С.Козак відзначав також вплив комуністичної пропаганди на загострення польсько-українських антагонізмів⁹.

Михайло Лесів в інтерв'ю варшавському незалежному тижневику «Po prostu» стверджував, що у ПНР існував стереотип українця як непокірного громадянина Шляхетської Речі Посполитої, який під час козацьких бунтів старався протидіяти цілісності держави. Аналогічно у міжвоєнний період сформувався стереотип

українця, який прагне до «відізвання східних територій Польщі». М.Лесів наводив факти, яким чином у ПНР формувалася ненависть до українців. У режимній пресі не дозволялося вживати виразів «український» чи «греко-католицький» у позитивному контексті¹⁰.

Значний імпульс вирішенню питань національних меншин Центрально-Східної Європи дали глобальні зміни у міжнародних відносинах середини 1970-х років. Фіксація непорушності кордонів та гарантування прав людини фактично означали необхідність розв'язання проблем національних меншин у рамках існуючих держав та виключали можливості насильницької зміни кордонів. У Заключному акті Наради з питань безпеки і співробітництва у Європі (Гельсінкі, 1 серпня 1975 р.) гарантування прав національних меншин розглядалося у контексті поваги прав людини та основних свобод. Держави — учасниці, на території яких проживали національні меншини, зобов'язалися поважати права осіб, які належали до таких меншин, забезпечувати рівність перед законом, надавати повну можливість фактичного користування правами людини і основними свободами та захищати їхні законні інтереси у цій галузі. Визнаючи внесок національних меншин і регіональних культур у міжнародне співробітництво, держави зобов'язалися сприяти такому внеску з врахуванням законних інтересів меншин¹¹.

Польська опозиція виявляла зацікавленість проблемами національних меншин. Згідно з наближеними оцінками К.Подляського (псевдонім Б.Скарадзінського) в Польщі проживало від 10 до 20 тисяч литовців, 250–400 тисяч білорусів та 150 тисяч українців, хоч є й інші погляди — що українців було вдвічі більше. «... Чи справді немає значення, — задавався питанням К.Подляський, — що стільки людей думає і робить, як і чим живе серед нас? (...) Чи усвідомлюємо, що добру половину цього тисячоліття ми прожили разом з прадідами сьогodнішніх білорусів, литовців і українців? Якщо знайдемо в нашій історії щось, чим можна гордитися і зміцнюватися у важкі хвилини, то тим мусить бути також білоруський, литовський чи український вклад»¹².

Резолюція І з'їзду «Солідарності» щодо національного питання у Польщі від імені майже 10-мільйонної профспілки трудящих висловилася за гарантування прав на вільний розвиток усіх національних груп, що проживають на території ПНР¹³.

Політика стосовно української меншини стала предметом політичної боротьби опозиції і уряду. Тільки в часи «Солідарності» в Польщі почали ширше сприймати існування українців як націо-

нальної меншини. Було відносно багато публікацій у різних часописах, переважно католицьких, молодіжних та студентських. В ухвалах з'їзду «Солідарності» наголошувалося на потребі гарантування національним меншинам вільного культурного розвитку. «Польська рація стану не вимагає дискримінації національних меншин. Однак дискримінація існує і постійно зростає». Причину такого стану Зофія С. вбачала у російській політиці, оскільки «Москва зацікавлена в тому, щоб у безпосередньому сусідстві з Україною, яка є об'єктом неблаганної русифікації, не розвивався жоден незалежний український рух. Виконання московських пропозицій польським військово-партійно-адміністративним апаратом не становить труднощів. Зневага до українців що спостерігається ще й певної частини польського суспільства спричинена колишніми усобицями та інтенсивно підживлювана режимною пропагандою протягом усього повоєнного періоду, полегшує виконання цих пропозицій. Неважко здогадатися, що на всіх щаблях апарату є заповідливі виконавці бажань Москви. Вони переконані, що, не дозволяючи українцям «підняти голову», діють для добра поляків»¹⁴.

У період «Солідарності» частина інтелігенції створила український незалежний часопис «Апатрид», однак після запровадження військового стану залишилося тільки підцензурне «Наше Слово» — «анемічна газетка без рівня і польоту»¹⁵. Багато українців стали діячами «Солідарності»: В.Фрасинюк, Є.Місило, В.Мокрий, М.Жертичак та ін¹⁶.

Питання української меншини порушувалося на сторінках польських підпільних часописів. Зокрема, у варшавському місячнику «Kultura Niezależna» (ч.14, листопад 1985 р.) появилася стаття «Загибель Церков», передрукована пізніше у квітневому числі «Kultury» за 1986 р. Констатуючи нищення церков у Польщі, пропонувалося апелювати до польської римо-католицької церкви з закликом про опіку над залишками українських пам'яток¹⁷.

Проблеми української меншини стали предметом діяльності деяких осередків «Солідарності». Зокрема, літом 1981 р. Міжзакладовий засновницький комітет Незалежної Самоуправної Професійної Спілки «Солідарність» звернувся до адміністрації перемишльського воєводства з вимогою повернення українській громаді однієї з церков Перемишля, що використовувалася як склад, та повернення колишніх назв місцевостей, вулиць і площ, які здебільшого були українського походження. Бурхлива дискусія на перемишльському регіональному рівні НСПС-С завершилася голосуванням, згідно

з яким більшість висловилася за повернення церкви та підтримку українських вимог¹⁸.

Запровадження військового стану не дало змоги конкретизувати програму «Солідарності» в українському питанні, яка залишилася на рівні декларації. В період військового стану стали появлятися декларації, програми і заяви різних груп підпілля. Ініціативу розробки програми політики опозиції, зокрема стосовно національних меншин, взяла на себе організація «Wolność — Sprawiedliwość — Niepodległość». Становище української, білоруської і литовської меншин узалежнювалося від становища польської меншини відповідних країн. Для них вимагалось повноти свобод, які сприяли б збереженню самобутності, розвитку національної культури та охороні доробку поколінь. У програмі, зокрема, стверджувалося, що права національних меншин не повинні бути більшими чи меншими за права поляків — тобто має діяти принцип рівності громадян. Для компактних меншин передбачалося надання автономії та можливість запровадження другої регіональної урядової мови. Однак ці заходи не повинні порушувати прав поляків чи інтегральності держави. У 1985 р. тези «Polska i Międzuzmorze» було визнано суспільним рухом Солідарності як підготовчий матеріал для розробки політичної програми¹⁹.

Концепція політики Руху «Wolność і Pokój» стосовно національних меншин Польщі була розроблена Є.Журком. Мотивацію необхідності розробки такої концепції автор вбачав у потребі гарантування прав людини, забезпечення миру в регіоні та побудові плюралістичного суспільства. Загальна кількість українців у Польщі, за підрахунками автора, становила 180 тис., причому використовувалися паралельно два етноніми: «українці» і «лемки». Відповідно пропонувалася програма національної політики, яка мала вести до відокремлення лемків від українців.

Автор передбачав, що масове повернення лемків на свої колишні землі вимагатиме надання їм територіального самоуправління та господарсько-політичної автономії. На відміну від лемків, українців він розглядав як категорію громадян, недостатньо лояльних до Польської держави, і які у разі створення незалежної України будуть схильні до масової репатріації. Програма національної політики стосовно української меншини, на думку Є.Журка, передбачала:

«1. Значна розбудова українського шкільництва у Польщі та відновлення ліцею в Перемишлі. (...)

2. Вони повинні мати можливість повернення до місць, з яких їх виселено в рамках акції «Вісла», на найбільш сприятливих принципах (...).

3. Мають бути створені нормальні правно-адміністративні і матеріальні умови для існування Української католицької церкви, (...) зокрема, слід віддати греко-католикам кафедральну церкву у Перемишлі разом з книгозбірнею і архівом. (...) Зрозуміло, має бути юридично визнано існування цієї Церкви у Польщі.

4. Необхідною є реальна і далекоюсяжна опіка над залишками матеріальної культури українців (...).

5. Українці у Польщі повинні мати повну свободу контактів з родинами в Україні і в еміграції.

6. Необхідно створити українське видавництва в Польщі, яке популяризувало б національну літературу й історію України та публікувало їх польською мовою, але насамперед українською»²⁰.

Активізація визвольних опозиційних рухів сприяла досягненню польсько-українського порозуміння. У березні 1987 р. у Парижі було підписано домовленість між представниками польської опозиції — Ліберально-демократичної партії «*Niepodległość*» і організації «*Wolność — Sprawiedliwość — Niepodległość*» та представниками української еміграції — Конференцією українських політичних партій і організацій. У ній декларувалося підтримку права національних меншин на вільний розвиток та поборювання всіх проявів дискримінації з боку держави і суспільства. Висловлювалося переконання щодо необхідності створення у Польщі Українською католицькою церквою власної ієрархії на чолі з єпископом. Підтримувалося слухне право українців у Польщі до повернення на свої землі, з яких вони були безправно виселені комуністичними властями. Вимагалось створення власної системи освіти для української меншини. У заяві наголошувалося, що тільки спільна політична боротьба українців і поляків здатна сприяти відновленню їхніх вільних і незалежних держав²¹.

Найпопулярнішою у підпіллі брошурою щодо національної політики стосовно трьох найчисельніших меншин Польщі була книга К.Подляського (Б.Скарадзінського) «Литовці, білоруси, українці: вороги чи брати?» У ставленні до українців автор пропонував впровадити принцип, запозичений з процесу німецько-польського примирення: «Пробачаємо і просимо пробачення». Книга Б.Скарадзінського мала 7 видань, у тому числі переклад українською мовою, та отримала нагороду «Солідарності». У 1992 р. в інтерв'ю

«Spotkaniem» Б.Скарадзінський заявив, що своєю найбільшою заслугою вважає книжку «Litwini, Białorusini, Ukraińcy»²².

Вирішальний етап у діяльності польської опозиції почався з її перемоги на парламентських виборах 1989 р. Символічним жестом «Солідарності» у політиці щодо української меншини було занесення д-ра В.Мокрого з Кракова до виборчого списку в Гожові. 4 червня 1989 р. завдяки підтримці голосів польських виборців він отримав мандат до сейму²³. Після перемоги на виборах 1989 р. польська опозиція дістала реальні важелі впливу на політику у справі національних меншин. Важливе значення в опрацюванні напрямів цієї політики мала Комісія щодо справ національних меншин Громадянського Комітету. Її секретар Г.Костжева, характеризуючи принципи національної політики, зазначив, що вони ґрунтуються на поглядах Літературного Інституту, КОР-овської опозиції та журналу «Nowa Koalicja», який він представляв. Курс національної політики передбачав повне пошанування прав національних меншин по обидва боки кордонів, політичні і освітні права, культурну автономію, доступ до засобів масової інформації²⁴.

Важливе місце у процесі подолання стереотипів та примиренні відводиться зустрічі українських і польських парламентарів 4–5 травня 1990 р. у Яблонній під Варшавою. Польська сторона з розумінням поставилася до позиції українських парламентарів, які стверджували, що найбільшою перешкодою на шляху порозуміння є невирішеність комплексу питань, пов'язаних з наслідками примусового переселення українців з їхніх споконвічних земель. У відповіді міністра Є.Вуттке йшлося про внесення до Сейму та намір прийняття у найближчому часі проекту ухвали із засудженням акції «Вісла» та застосування методу колективної відповідальності щодо української меншини. В проекті стверджувалося, що Сейм Речі Посполитої Польщі намагатиметься виправити кривди, які постали внаслідок цієї акції. Проект закінчувався словами: «Простягаємо руку до згоди. Це наш обов'язок перед майбутніми поколіннями». Під час дискусії наголошувалася необхідність зламу негативних стереотипів, перегляду підручників у частині, яка стосується польсько-українських взаємин та усунення усіх перешкод, які заважають порозумінню між поляками та українцями. Висувалася пропозиція створення спільних груп дослідників, які на основі недоступних раніше архівних матеріалів зроблять спробу об'єктивної оцінки в минулому двосторонніх відносин. На завершення конференції було ухвалено коротке комюніке, у якому

констатувалося обговорення на зустрічі взаємних помилок і кривд протягом всієї історії, особливо у ХХ столітті, висловлювався жаль з приводу взаємних кривд та наголошувалося на спільних зв'язках, що зближують обидва народи. На зустрічі українських і польських парламентарів у Яблонній 4–5 травня 1990 р. багато уваги приділялося також питанню кордонів. Сторони продемонстрували спільність позицій щодо стабільності кордону, що сприятиме добросусідським взаєминам у політичній, економічній і культурній галузях. Відзначалася потреба відкритості кордону для громадян обох держав та проведення толерантної внутрішньої політики, яка передбачала б повагу культурних, економічних і політичних прав національних меншин. Зустріч у Яблонній, незважаючи на декларативний характер результатів, була одним з етапів інституціоналізації польсько-українського діалогу²⁵.

Великого значення надавалося подоланню стереотипів і упреждень стосовно української меншини. Дискусії точилися насамперед навколо акції «Вісла». А.Романовський у своїй статті намагався представити акцію «Вісла» як відповідь на екстермінацію поляків Галичини і Волині під час неоголошеної польсько-української війни 1942–1947 рр.²⁶ У відповіді на статтю А.Романовського Т.Тораньська обґрунтовувала тезу про те, що ця акція проводилася без огляду на попереднє ставлення українців до поляків і була кінцевим етапом боротьби з українцями. Авторка стверджувала, що йшлося не про боротьбу з українським підпіллям, а саме з українським населенням, яке споконвічно проживало на тих територіях. «Метою акції не була помста за позицію українців під час війни, а потреба «очищення» ПНР від всяких національних меншин. Оскільки визнавалося, що однонаціональна держава є найкраща»²⁷. Є.Гедройць висував пропозицію видання «білої книги» про операцію «Вісла» задля вияснення подій цього епізоду двосторонніх відносин. На його думку, слід подумати про відшкодування для лемків, провести переговори з їхньою спільнотою щодо розв'язання їхніх проблем²⁸.

Особливе значення для оцінки акції «Вісла» та її наслідків для української меншини у Польщі та двосторонніх відносин загалом мала ухвала Сенату РП від 3 серпня 1990 р. У ній говорилося, що суспільно-політичні зміни у Польщі та сусідніх країнах ставлять нові виклики. З огляду на присутність українського населення у Польщі особливого значення набуває взаємне пізнання, порозуміння та примирення поляків і українців. Звертаючи увагу

на довговікову історію співжиття двох народів, зазначалася наявність, поряд з мирним співіснуванням, також взаємних кривд і ненависті, які обтяжують двосторонні відносини і які потрібно побороти. Прагнучи примирення, слід правдиво відобразити складну історію. Зокрема, це вимагає висвітлення болісних подій, які мали місце у повоєнний період — мається на увазі акція «Вісла», яку згідно з ухвалою Президії Ради Міністрів від 24 квітня 1947 р. проведено у південній та центрально-східній частині Польщі. «Комуністичні власті, приступаючи до ліквідації підрозділів Української повстанської армії, здійснили примусове переселення переважно українського населення. Протягом трьох місяців виселено з родинних місць близько 150 тис. осіб, позбавляючи їх майна, житла і святинь. Багато років унеможливлено їм, а пізніше утруднювано повернення». В ухвалі говорилося, що Сенат РП засуджує акцію «Вісла», в якій було застосовано характерний для тоталітарних систем принцип колективної відповідальності. Відповідно до цього Сенат прагнутиме виправити, наскільки це можливо, кривди, заподіяні внаслідок цієї акції²⁹.

У коментарі з нагоди ухвали Сенату РП у справі акції «Вісла» А. Міхнік зазначав, що з розпадом тоталітарної системи польсько-український діалог переходить до нової фази. Він виділив кілька проблем, які вимагають висвітлення задля подолання стереотипів та двостороннього порозуміння. До них належали: польсько-український конфлікт 1918 р., політика II Речі Посполитої щодо українського суспільства, акції крайніх українських організацій проти польської держави та драма міжнаціональних відносин періоду Другої світової війни³⁰.

Після 1989 р. дискусії стосовно проблем української меншини точилися навколо кількох основних проблем: подолання стереотипів, польсько-українського порозуміння, організаційного об'єднання, стану пам'яток, транскордонного співробітництва і т.д. Виникали товариства та об'єднання української меншини у Польщі. 24–25 лютого 1990 р. на з'їзді Українське суспільно-культурне товариство було перейменовано в Союз українців у Польщі. Було засновано Українське християнське братство св. Володимира, Союз української незалежної молоді, Лемківський комітет, Українське товариство Народний дім (Перемишль), Фундація св. Володимира (Жраків) і т.д. У квітні 1990 р. створено на базі розпущеного Українського суспільно-культурного товариства (УСКТ) Союз українців у Польщі (СУП)³¹.

Одночасно С.Козак звертав увагу на невирішеність багатьох політико-правових питань української меншини у Польщі та польської меншини в Україні. Незважаючи на підготовлений проект Комісією національних меншин, Сейм не прийняв ухвали у справі акції «Вісла». Відсутні були закон про меншини, запис в Конституції щодо гарантування представництва в парламенті і органах місцевого самоуправління, заборона пропаганди проти меншин в ЗМІ, комісії для перевірки шкільних підручників та вияснення так званих «білих плям»³².

На принципах взаємності українська сторона активно розв'язувала проблеми польської меншини. Протягом 1990 р. римо-католикам було повернуто 54 костьолои на території Львівської області. Одночасно виникали напруження, пов'язані з передачею багатьох святинь, на які претендували римо-католики, греко-католицькій церкві. Польська меншина в Україні заснувала ряд своїх товариств і об'єднань: Польське культурно-освітнє товариство (Київ), Товариство польської культури (Львів), Суспільно-культурне товариство поляків (Дрогобич), Товариство відродження польської культури ім. Ю.Словацького (Кременець), Об'єднання поляків на Поділлі (Бар), Культурне товариство ім. Міцкевича (Чернівці), Культурне товариство ім.Ф.Карпінського (Івано-Франківськ) та ін.³³.

Однією з важливих галузей двостороннього порозуміння була охорона національних пам'яток. Польська сторона у цьому контексті постійно висувала проблему Кладовища Орльонт та Оссолінеум. Однак стан збереження українських пам'яток у Польщі був набагато гіршим³⁴.

Під час дебатів про східну політику РПП на 31 засіданні Сенату 7 вересня 1990 р. Є.Клочовський виступав прихильником status quo та відкритості у питаннях кордонів з радянськими республіками, що виборювали незалежність. На його думку, відкритість кордонів сприятиме безпосереднім зустрічам і контактам між людьми, усуненню стереотипів та двосторонньому зближенню. Є.Клочовський наголошував на важливості подолання історичних стереотипів для примирення між народами. Одним із таких питань, на його думку, було узгодження поглядів на І Річпосполиту як спільну спадщину чотирьох народів: польського, литовського, українського і білоруського. «Змінить це багато речей, змінить підручники, але вони, може, стануть значно правдивіші і більш прийнятні для всіх сторін (...)»³⁵.

Польсько-українські відносини у період дезінтеграції СРСР і ОВД стали прикладом цивілізованого вирішення міжнаціональних

суперечностей. На початку 1990-х років Б.Осадчук, характеризуючи українсько-російські відносини, наголошував на відсутності діалогу, дискусії стосовно історичних тягарів і наводив позитивні приклади розв'язання міжнаціональних конфліктів у польсько-німецьких та польсько-українських стосунках³⁶. Є.Гедройць постійно звертав увагу на занедбання і упущення в політиці стосовно східних сусідів та національних меншин. Одну з причини такого стану вбачав у відсутності відповідних коштів. На початку 1992 р. він запропонував несподіваний проект накладення на численний клас мільярдерів у Польщі одноразову контрибуцію на рівні 10 відсотків від майна. Отримані таким чином кошти мали скласти спеціальний фонд для реалізації культурних потреб національних меншин³⁷.

Підписання 18 травня 1992 р. у Варшаві рамкового Договору між Республікою Польща і Україною про добросусідство, дружні відносини і співпрацю зафіксувало визнання права національних меншин на збереження, вираження і розвиток своєї етнічної, культурної, мовної і релігійної самобутності без будь-якої дискримінації. Ці права передбачали вивчення рідної мови, навчання рідною мовою, вільне користування нею, доступ, поширення і обмін інформацією рідною мовою, заснування і утримування власних інституцій і освітніх, культурних та релігійних товариств, визнання і практикування своєї релігії, використання імен і прізвищ у звучанні, притаманному рідній мові, безперешкодне встановлення і утримування контактів між собою як у межах держави, так і за кордоном³⁸. Польсько-український договір зіткнувся з різними оцінками: від скептичних до оптимістичних. Диктор Радіо Вільна Європа Я.Канєвич у своєму коментарі звертав увагу на нерозв'язаність проблем польської меншини в Україні та польської культурної спадщини, зокрема Оссолінеум. На його думку ця тема, яка дотепер була табу, має стати темою наступних переговорів³⁹.

Прихід до влади у Польщі політичних сил з табору «Солідарності» сприяв розробці багатьох програм політики стосовно української меншини на урядовому рівні. Вони передбачали задоволення основних потреб меншин та необхідну урядову підтримку⁴⁰.

Таким чином, польсько-українська дискусія сприяла розв'язанню багатьох проблем політичної трансформації регіону Центрально-Східної Європи, зокрема стосовно проблеми української меншини. Зазначені фактори сприяли цивілізованому розв'язанню складних міжнаціональних проблем та досягненню порозуміння

між незалежними Польщею та Україною стосовно питань національної політики. Еволюція польсько-українського порозуміння, поряд з іншими факторами, сприяла позитивним міжнародним змінам у Центрально-Східній Європі, подоланню тоталітаризму, демократизації регіону, розпаду ОВД і СРСР та становленню нових геополітичних реалій.

¹ Ukraińcy w Polsce. 1989–1993. Kalendarium. Dokumenty. Informacje. — Warszawa: Związek Ukraińców w Polsce, 1993. — 318 s.; Drozd R., Hałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. Walka o tożsamość (Dokumenty i materiały). — Warszawa: Burchard Edition, 1999. — 302 s.

² Eberhardt P. Przemiany narodowościowe na Ukrainie w XX w. — Warszawa: Biblioteka «Obozu», 1994. — 334 s.

³ Mniejszości narodowe w Polsce. Praktyka po 1989 roku. Praca zbiorowa pod redakcją B. Berdychowskiej / Centrum stosunków międzynarodowych Instytutu spraw publicznych. — Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1998. — 296 s.; Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce 1918–1995. — Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2000. — 323 s.; Dančák B., Fiala P. (Eds.) Národnostní politika v postkomunistických zemích / Ediční sada Sborníky. Svazek č.3. — Brno: Masarykova Univerzita, Mezinárodní Politologický Ústav, 2000. — 316 s.

⁴ Olejnik L. Polityka narodowościowa Polski w latach 1944–1960. — Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2003. — 641 s.; Mironowicz E. Polityka narodowościowa PRL. — Białystok: Białoruskie Towarzystwo Historyczne, 2000. — 284 s.; Berdychowska B. Polska polityka narodowościowa w latach 1989–1994 // Kultura. — 1995. — № 5/572. — S. 91–97.

⁵ Drozd R. Polityka władz wobec ludności ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. — Warszawa: Tyrsa, 2001. — 380 s.; Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku / Pod redakcją W. Mokrego. — Kraków: Szwajpolt Fiol, 1997. — 465 s.; Лужний П. Українська національна меншість в сьогоденній Польщі та її роль у сучасному культурному відродженні українців // Між сусідами. — Т. III. — Краків, 1993. — С. 150–156.

⁶ Boruta M. Wolni z wolnymi, równi z równymi. Polska i Polacy o niepodległości wschodnich sąsiadów Rzeczypospolitej. — Kraków: ARCANA, 2002. — 355 s.; Мокрий В. Моє розуміння ідеалів «Солідарності» і Народного Руху України з перспективи 1999 року // Між сусідами. — Т. 9. — Краків, 1999. — С. 271–276.; Зайцев Ю. Польська антикомуністична опозиція і рух опору в Україні: від порозуміння до координації дій // Україна — Польща: історія і сучасність. Частина 2. — К.: НАН України. Інститут історії України, 2003. — С. 17–32.; Стоєцький С. Незалежна Україна в історії польської політичної

думки ХХ століття: ідейно-політичні передумови становлення двосторонніх відносин в сучасну добу // Україна — Польща: історія і сучасність. — Частина 2. — К., 2003. — С. 33–50.

⁷ Les Archives de l'Institut Litteraire a Paris (AILP). — Coupures de presse (CP). — 1990. — Vol. 1.

⁸ Toranska T. Ukraincy i Polacy... Ciag dalszy // Przegląd Polski. — 15.03.1990. — S.2.

⁹ Kozak S. Polska a Ukraina. Drogi i bezdroza porozumienia // Wiedz. — №11–12. — Listopad — grudzień 1991. — S. 119.

¹⁰ Granice ustalali za nas / Rozmawial Zbigniew Dudzinski // Po prostu. — Warszawa. — №12. — 3.05.1990. — S. 11.

¹¹ Заключительный акт Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе, состоявшегося в Хельсинки. 30 июля — 1 августа 1975 г. // Антология мировой политической мысли. В 5-ти томах / Руководитель проекта Г.Ю.Семигин. — М.: Мысль, 1997. — Т.V: Политические документы. — С. 546, 575.

¹² Mart. Ilu jest w Polsce Litwinow, Bialorusinow i Ukraincow? // Pogląd. — №1/2. — Styczen-luty 1990. — S. 64.; Krol M. Polacy i mniejszosci narodowe // Tygodnik Powszechny. — 1980. — №15.

¹³ Solchanyk R. The «Solidarity» Congress on the National Question in Poland // Radio Free Europe — Radio Liberty. Radio Liberty Research. RL 445/81. November 6, 1981. — P. 4.

¹⁴ Zofia S. Sytuacja Ukraincow w PRL // Dziennik Zwiazkowy. — 13–14.07.1984.

¹⁵ Jaworsky I. Status with Solidarity. The Situation of Ukrainians in the Polish People's Republic // AILP. — CP. — 1985. — Vol. 1.

¹⁶ Ciesielczyk M. Ein neuer Ton in den polnisch-ukrainischen Beziehungen // Europäische Rundschau. — Wien, 1987. — April. — S. 90.

¹⁷ Лисяк Б. Рятуймо наші церкви в Польщі // Америка. — 1986. — 20 травня.

¹⁸ Kijanka Cz. Przyczynek do dyskusji o stosunkach polsko-ukrainskich // Opinia krakowska. — Krakow, 1987. — №35. — S. 21–22.

¹⁹ Polska i Międzymorze. Wokół dróg działania i programu przyszłości / Ruch Społeczny Solidarność. — Wrocław: Kret, 1986. — S. 16.

²⁰ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Ćurko J. Pokój między sobą zachowywać. Rzecz o mniejszościach w Polsce współczesnej. — Wrocław: Wolność i Pokój, 1988. — S. 8–27.

²¹ Archiwum prywatne W.Mokrego w Krakowie; Oświadczenie w sprawie zasad współpracy polsko-ukraińskiej // Nowa Koalicja. — №5. — 1988. — S. 1.

²² Korci nas, zeby poszukac na Polesiu diamentow — mowi «Spotkaniom» dr Bohdan Skaradzinski, przewodniczacy Rady rządowej Fundacji «Pomoc Polakom

na Wschodzie». Rozmawiał Marek Sarjusz-Wolski // Spotkania. — №41. — 6-14.10.1992. — S. 24.

²³ AILP. — CP. — 1992. — Vol. 3. — K. 428.

²⁴ Zanim bedziemy Europa. Z Grzegorzem Kostrzewa rozmawia Jerzy Staniewicz // Tygodnik Polski. — Warszawa. — №35. — 27.08.1989.

²⁵ Потічний П. Зустріч українських і польських парламентарів // Сучасність. — 1990. — № 9. — Вересень. — С. 125-126.

²⁶ Romanowski A. Ukraińcy i Polacy: wczoraj, dziś, jutro // Przegląd Polski. — 15.02.1990.

²⁷ Toranska T. Ukraińcy i Polacy... Ciąg dalszy // Przegląd Polski. — 15.03.1990. — S.2.

²⁸ Na przeciągu historii. Rozmowa z Jerzym Giedroyciem // Dziennik związkowy. — 12-14.04.1991; AILP. — CP. — 1991. — Vol. 3; Jestem pesymista. Z Jerzym Giedroyciem rozmawia Andrzej Garlicki // Polityka. — №42. — 19.10.1991.

²⁹ Senat o akcji «Wisła». Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 3 sierpnia 1990 r. // Gazeta Wyborcza. — 7.08.1990; Uchwała Senatu Rzeczypospolitej Polskiej potępiająca akcję «Wisła» z dnia 3 sierpnia 1990 roku // Між сусідами. — Т. 9. — Краків, 1999. — С. 277-278; Nie uchwalony przez kontraktowy Sejm Rzeczypospolitej Polskiej project uchwały w sprawie akcji «Wisła» // Між сусідами. — Т. 9. — Краків, 1999. — С. 276-277.

³⁰ Michnik A. Senat o akcji «Wisła» // Gazeta Wyborcza. — 7.08.1990.

³¹ Ak. Wazne polsko-ukrainskie spotkanie naukowe // Dziennik Szczeciński. — 15.06.1992.

³² Granice ustalali za nas / Rozmawiał Zbigniew Dudzinski // Po prostu. — Warszawa. — №12. — 3.05.1990. — S. 10.

³³ Kozak S. Polska a Ukraina. Drogi i bezdroża porozumienia // Wiesz. — №11-12. — Listopad — grudzień 1991. — S. 119-120.

³⁴ AILP. — CP. — 1992. — Vol. 3. — K. 428.

³⁵ 31 posiedzenie Senatu w dniu 7 wrzesnia 1990 r. Debata o polityce wschodniej Rzeczypospolitej Polskiej // Sprawozdanie stenograficzne z posiedzen Senatu. — Warszawa, 1990. — S. 322.

³⁶ Osadczyk B. Кацап і чачол // Czas. — 18.01.1992.

³⁷ Rogatko B. Jerzego Giedroycia program dla Polski // Gazeta Krakowska. — №48. — 26.02.1992.

³⁸ Договір між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво // Політика і час. — 1992. — № 7/8. — С. 9-14.

Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy. Warszawa, 18 maja 1992 r. // Kukułka

J. Traktaty sąsiedzkie Polski odrodzonej. — Wrocław; Warszawa; Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1998. — S. 221–222.

Traktat między Rzeczpospolitą Polską a Ukrainą o dobrym sąsiedztwie, przyjaznych stosunkach i współpracy sporządzony w Warszawie dnia 18 maja 1992 r. // Gill W., Gill N. Stosunki Polski z Ukrainą w latach 1989–1993. — Toruń: Adam Marszałek, 2002. — S. 108.

³⁹ Kaniewicz J. O znaczeniu wizyty Krawczuka // Radio Free Europe. Polish Broadcasting Department. Program title: Facts and Views, №359.

⁴⁰ Archiwum prywatne P. Kazaneckiego w Warszawie. — Mniejszości w Polsce: Rządowy program działań na rzecz mniejszości narodowych. Projekt.

Ганна Жовківська

ОСОБЛИВОСТІ НІМЕЦЬКОЇ ІМІГРАЦІЙНОЇ ПОЛІТИКИ В КОНТЕКСТІ ГЛОБАЛЬНОГО ЗМАГАННЯ ЗА «КРАЦІ УМИ»

Zhovkivska Hanna. Peculiarities of German immigration policy in the context of global competition for the «best brains». This paper carries out an analysis of the new approaches in high-skilled immigration policy in Germany. We take a closer look at the development and outcomes of the implementation of the «Green Card» program for IT experts. Also we try to evaluate the effects of the new Immigration law discussing the conditions under which highly qualified migrant can receive an unlimited settlement permit. In spite of many steps toward the liberalization of immigration policy there are still a lot of obstacles for working migrants. The federal government needs to lower the hurdles for potential highly-skilled migrants.

У статті коротко проаналізовані нові підходи німецької імміграційної політики в сфері легальної трудової міграції. Розглядається процес розвитку та результати впровадження програми «Green Card» для висококваліфікованих спеціалістів з третіх країн в області інформаційних технологій. Також дається оцінка положенням нового Закону про імміграцію, зосереджуючи при цьому увагу на критеріях надання дозволу на перебування кваліфікованим кадрам. Незважаючи на значні кроки в лібералізації імміграційної політики, Німеччина не стала приваблівшою для кваліфікованих трудових іммігрантів країною, так як і досі існує багато бар'єрів у доступі до ринку праці.

Ще донедавна Німеччина вперто відмовлялася визнавати потребу в іммігрантах, однак дефіцит ринку праці на тлі невпинного старіння населення спонукав до перегляду підходів щодо імміграційної політики задля створення можливості для гнучкої трудової міграції. Намагаючись скласти конкуренцію США в боротьбі за «кращі умви», Німеччина зміцнює свої позиції на міжнародному ринку шляхом притягнення кваліфікованих кадрів з країн, що розвиваються. З розвитком науково-технічної та інноваційної сфери вирішальним фактором соціального та економічного поступу ХХІ століття стала наука. Дедалі більшого значення набувають галузі економіки, що генерують, використовують та поширюють знання. Внаслідок цього відбулися структурні зміни на світовому ринку праці, а саме: сформувався новий його сегмент — ринок науково-технічних кадрів, спеціалістів. Зростає роль інтелектуально-творчої праці науковців, конструкторів, програмістів, інженерів тощо. Наявність висококваліфікованих спеціалістів сприяє збільшенню конкурентноздатності у світових економічних відносинах, що все більше базуються на знаннях, інтелекті та інноваційно-інформативних технологіях. У цьому плані саме імміграція допомагає пристосуватися до таких структурних змін, спонукаючи до збільшення наявного людського ресурсу та стимулюючи економічний розвиток.

Метою дослідження є аналіз нових підходів в імміграційній політиці Німеччини, зокрема відхід від традиційної політики обмеження імміграційних потоків та початок активного залучення висококваліфікованих спеціалістів на німецький ринок праці. Вивчаючи програму «Green Card» та статті нового Закону про імміграцію, спробуємо визначити якісні зміни німецької концепції щодо трудової імміграції.

Інтелектуальна імміграція до ФРН відбувається в основному з країн, що розвиваються, та постсоціалістичних країн. Серед спеціалістів, які дістали можливість працювати в німецьких фірмах завдяки програмі залучення висококваліфікованих спеціалістів «Green Card», є зокрема, багато українських фахівців. Тому осмислення особливостей політики Німеччини щодо кваліфікованих трудових іммігрантів для нас є важливим, що і зумовлює **актуальність** вивчення цієї проблематики.

Наприкінці 90-х років почався неймовірно швидкий розвиток ринку високих технологій, який спричинив гостру нестачу працівників для досліджень та розробки нових продуктів у галузі

інформаційного та комунікаційного забезпечення в Німеччині. За даними міністерства освіти в сфері інформаційних технологій (ІТ) працювало 1,7 мільйонів осіб у ФРН¹. З кожним роком поставало 60 000 нових робочих місць. Німецькі вищі навчальні заклади не встигали за цей час підготувати чи перекваліфікувати фахівців таким способом забезпечити потребу в спеціалістах цієї галузі. Щорічно на ринку інформаційних технологій кількість вільних вакансій становила від 75 000 до 100 000. Відставання Німеччини в прогресуючій галузі високих технологій загрожувало подальшому загальному економічному зростанню країни. Політичною відповіддю на такий розвиток стала ініціатива федерального канцлера Німеччини Герхарда Шрьодера про відкриття німецького ринку праці для іноземних спеціалістів інформаційних технологій (ІТ) з країн поза ЄС в рамках програми «Green Card», проголошена 23 лютого 2000 року на відкритті Міжнародної виставки комп'ютерних технологій Cebit. Ця ініціатива була втілена у двох указах уряду — ІТ-ArGV та ІТ-AV² про надання дозволу на працю та перебування для висококваліфікованих іноземних фахівців інформаційних та комунікаційних технологій. У серпні 2000 року укази набрали чинності і становили виняток з положення про припинення вербування іноземної робочої сили, яке діяло з 1973 року. Програма «Green Card» впроваджувалася з метою швидкого та небюрократичного допуску іноземних фахівців на німецький ринок праці.

На початковому етапі передбачалося найняти на роботу 10 000 спеціалістів зі сфери інформаційних та комунікаційних технологій, які походили з країн, що не належали до ЄС. Згодом планувалося збільшити кількість іноземних фахівців до 20 000, перевіривши успішність процедури їх вербування та проаналізувавши стан ринку праці в країні³. Фахівцями, яких німецькі підприємства могли взяти на роботу, вважалися особи з відповідною вищою освітою зі спеціальності інформаційних та комунікаційних технологій, а також особи, що не мали академічної освіти, але отримали за свідчення роботодавця про укладання контракту на роботу та виплату зарплатні в розмірі не менше 100 000 марок (51 000 євро) річного доходу (§2, ІТ-ArGV). Крім того, «Green Card» не була лише допомогою у в'їзді до Німеччини для фахівців, але й надавала можливість іноземним випускникам зі спеціальностей інформаційних та комунікаційних технологій, які успішно закінчили німецькі вузи, залишитися з метою працевлаштування (§4, ІТ-ArGV). Для

всіх інших іноземних випускників зберігалось правило, за яким після закінчення навчання вони були зобов'язані повернутися на свою Батьківщину й звідти подавати документи на отримання дозволу на працю та перебування в Німеччині. Перед тим, як надати дозвіл на працю іноземному фахівцю, Федеральне відомство з питань праці ФРН повинно було перевірити його кваліфікацію й упевнитися в тому, що на це місце праці не претендують фахівці місцевого населення або мешканці з країн ЄС. Підприємці, які клопоталися про влаштування на роботу спеціаліста з-за кордону, отримували протягом тижня рішення Федерального відомства з питань праці про надання іноземному спеціалісту дозволу на перебування та працю і направляли ці документи безпосередньо майбутньому працівникові для складання подання для візи з метою в'їзду до Німеччини. Протягом перших трьох місяців перебування в Німеччині прибулим спеціалістам надавався дозвіл на перебування та працю терміном на п'ять років. До того ж, дозвіл на перебування отримували члени сім'ї спеціаліста, які прибули з ним. Дозвіл на працю члени сім'ї могли отримати лише після дворічного неперервного проживання в Німеччині. Щоб запобігти довготривалій міграції, п'ятирічний термін перебування спеціалістів не підлягав подальшому продовженню. В цьому контексті необхідно підкреслити відмінності між німецькою та американською програмою «Green Card». Саме США є країною походження поняття «Green Card» (відповідний документ був колись надрукований на папері зеленого кольору), в яке вкладено зовсім інший зміст та мету в зіставленні з її німецьким варіантом. Американська «Green Card» надає іноземцям право довготривалого перебування та працевлаштування в США. Її може отримати той, хто одружений з американським громадянином, має родичів в США чи засвідчення роботодавця або виграв у лотереї «Green Card»⁴. Разом з «Green Card» іноземцю надається так званий статус іммігранта, який дозволяє після п'ятирічного перебування в країні подавати документи на отримання громадянства⁵. Таким чином стає зрозумілим те, що німецька модель «Green Card» кардинально відрізняється від американської, маючи в основі лише короткострокові заходи подолання нестачі високкваліфікованих спеціалістів.

Рішення канцлера викликало в суспільстві сенсацію, обговорення та суперечки. Відновилися поживлені дебати щодо якості імміграційних процесів, у яких до цього часу переважали потоки низькокваліфікованих та некваліфікованих чужинців. Профспілки

та об'єднання роботодавців убачали в імміграції висококваліфікованих спеціалістів значні переваги для розвитку економіки Німеччини, тому виступали з підтримкою ініціативи канцлера. Такі політичні партії, як СПДН, ВДП та Союз зелених підтримали план залучення іноземних фахівців і не хотіли обмежуватися лише сферою високих технологій. Опозиція, представлена ХДС і ХСС, а також Федеральне відомство з питань праці висували свої контраргументи щодо перспективи нової трудової імміграції, звертаючи увагу на високий процент безробітних у країні й здатність освітньої системи вивчити та підготувати своїх місцевих ІТ спеціалістів. Міністр внутрішніх справ Баварії Гюнтер Бекштайн з ХСС застерігав щодо початку нової імміграційної хвилі, яка, з огляду на високий рівень безробіття, була б безвідповідальним кроком⁶. Усі політичні дебати зводилися до одного глобального питання — якою ж має бути в майбутньому німецька імміграційна політика.

Передбачалось, що програма «Green Card» мала діяти до прийняття Закону про імміграцію. Та оскільки через певні обставини закон не набрав чинності 1 січня 2003 року, уряд вирішив продовжити дію «Green Card» ще до 31 грудня 2004 року.

Поширене в медійному просторі та серед громадськості побоювання щодо нової імміграційної експансії не справдилось, очікуваного успіху не відбулося — трудова імміграція до ФРН не досягла прогнозованого обсягу. За рік після впровадження «Green Card» до Німеччини прибуло лише 8 500 іноземних ІТ експертів з-поміж очікуваних 10 000⁷. До 2003 року «Green Card» отримали 15 658 фахівців. Згодом фіксується помітний спад кількості прибулих іноземних спеціалістів, коли в 2003 році лише 2 285 фахівцям було надано «Green Card». Переважна більшість прибулих спеціалістів концентрувалась у західних федеральних землях, де розміщені найпотужніші фірми ІТ. На західнонімецькі федеральні землі припадало 14 494 найманих спеціалістів, що становило 92%, серед яких 3 941 було працевлаштовано в землі Гессен, 3 792 — у Баварії, 2 953 — у Баден-Вюртемберзі та 2 247 — у Північному Рейні/Вестфалії. Набагато менше спеціалістів знаходило працю у східних землях, де їх налічувалось 1 164 особи, що відповідало 7,4%⁸.

У період з 2000 до 2003 років найбільшу частку прибулих спеціалістів становили вихідці з Індії (2 801), за ними — представники Румунії (843), Російської Федерації (742), Польщі (660), Китаю (471), Словаччини (438), Угорщини (405), України (396)⁹.

Постає питання, чому ініціатива вербування іноземних фахівців, яка була очевидним свідченням початку лібералізації політики щодо іноземців, не мала успіху. Причинами цього можуть бути, з одного боку, перебільшені прогнози економічних спілок та об'єднань, а з іншого, не значна привабливість Німеччини як країни імміграції для висококваліфікованих працівників. Визначальними факторами в прийнятті рішення щодо імміграції для висококваліфікованих спеціалістів стали, насамперед, можливість довготермінового перебування в країні, а також умови працевлаштування членів сім'ї спеціаліста. Згідно з теорією людського капіталу* мігранти надають перевагу довготривалому перебуванню, ніж тимчасовій імміграції. Той, хто отримали Green Card, хотів би мати можливість вибирати, чи залишити Німеччину за декілька років, чи продовжити тривалість свого перебування (залежно від професійної ситуації та сімейних обставин). Обмеження перебування спеціалістів лише п'ятьма роками, яке встановлює положення про «Green Card», не дозволяє планувати їм кар'єрне зростання та мати можливість сталого професійного розвитку. До того ж, це часове обмеження є також причиною того, чому спеціалісти вагаються привозити з собою членів своїх родин до Німеччини. З огляду передовсім на власних дітей, для яких унаслідок короткострокового перебування теж немає забезпечених перспектив на майбутнє, наприклад, закінчити тут школу¹¹. На шляху до активного працевлаштування іноземців стоїть також визначена межа річної заробітної платні для тих, хто не має вищої освіти. Для малих фірм було досить проблематично виплачувати 51 000 євро не те що іноземцю, а й самому керівництву фірми. Великі фірми не мали труднощів з виплатою такої суми, однак встановлена обов'язкова ставка 51 000 євро вносила невідповідність у структуру оплати праці, коли за той самий вид діяльності місцевий працівник, який уже давно працював на фірмі, отримував нижчу зарплатню. Крім того, очевидною перешкодою для вербування іноземних

* Теорія людського капіталу (Humankapital theory) стверджує, що індивіди, приймаючи раціональні рішення, зважають насамперед на максимізацію їхньої економічної вигоди. Імміграція розглядається як інвестиція в людський капітал, тому, вибираючи місця імміграції, особи враховують усі пов'язані з тим витрати та доходи й надають перевагу імміграційним країнам, в яких є найсприятливіші умови для покращання їхнього фінансового становища¹⁰.

спеціалістів є мовні бар'єри. Фірми вибираючи працівників, зважали не лише на їхню кваліфікацію, але також і на рівень володіння німецькою мовою. Хоча мова не є визначальним чинником, адже у сфері ІТ існують багато завдань, що не пов'язані з мовою. Однак в організації робочого процесу керівники фірм надають перевагу спілкуванню німецькою мовою. До того ж, підтримка контактів з клієнтами також немислима без знання мови.

Обмеження контингенту допустимих мігрантів, встановлення мінімальної зарплатні (50 тисяч євро на рік), а також відсутність довгострокових перспектив та надійного правового статусу для них у Німеччині не сприяє процесові залучення висококваліфікованих спеціалістів із-за кордону. Правовий інструментарій у формі закону про статус іноземців у поєднанні з різноманітними винятками з постанови 1973 року про заборону прийняття іноземців на роботу виявився недостатнім, щоб ініціювати бажаний імміграційний рух спеціалістів. Не можна беззаперечно вважати програму «Green Card» зміною парадигм німецької імміграційної політики. З огляду на інституційне оформлення залучення спеціалістів із-за кордону простежується багато спорідненості із заходами, пов'язаних з вербуванням робочої сили в повоєнні роки. У цьому прослідковується традиція політики німецької трудової імміграції, яка орієнтується виключно на потреби ринку. Однак впровадження «Green Card» мало позитивний ефект, а саме: сталася зміна політичного клімату в Німеччині. Брак кваліфікованої робочої сили, а також процес старіння населення змусив країну змінити своє ставлення до іммігрантів. Поняття «імміграція» набуло більш позитивного звучання, а політичні угруповання остаточно відійшли від принципу невизнання Німеччини імміграційною країною. Актуальнішим стало питання підвищення конкурентноздатності ФРН у глобальних економічних відносинах. Німецькі політики виявили готовність приймати іноземних спеціалістів, розглядаючи їх як найважливіший економічний ресурс. Розуміючи, що наявність висококваліфікованих спеціалістів у світі обмежена, потрібно було активно долучитися до змагання провідних країн світу за «кращі уми». Саме імміграція фахівців є найкращим свідченням конкурентноздатності приймаючої країни щодо інших економічних територій, виявляючи власну привабливість у рамках змагання за мобільні виробничі фактори. Для того необхідно було розробити систему залучення іммігрантів до ФРН.

Політики, що представляли уряд і опозицію, прийшли до усвідомлення необхідності переходу від пасивної позиції до активного регулювання та створення політичних правил та меж проведення імміграційної політики. Всі розуміли, що імміграція має бути по-новому врегульована на законодавчій основі. До перегляду та вдосконалення законодавства у сфері імміграційної політики також спонукала перспектива майбутнього тоді розширення ЄС новими 10 членами. Декілька років у Німеччині тривали бурхливі політичні дебати щодо проекту першого німецького Закону про імміграцію між урядовою коаліцією Соціал-демократичної партії Німеччини й Партії зелених та опозиційним альянсом Християнсько-демократичним союзом і Християнсько-соціальним союзом, що завершилися перемогою перших. Уряду вдалося провести в бундестазі та бундесраті новий Закон ФРН про імміграцію, який шляхом компромісів був ухвалений 30 червня 2004 року і набрав чинності 1 січня 2005 року¹². Вважалось, що з прийняттям Закону про імміграцію настав поворотний пункт в імміграційній історії ФРН. Особливостями закону є те, що він включає чимало спрощень для трудових іммігрантів, насамперед, велике сприяння надається висококваліфікованим спеціалістам. Зупинимось детальніше на висвітленні нового підходу щодо трудової імміграції. Головне його завдання полягає в тому, щоб зміцнити науковий та освітній потенціал Німеччини, для цього необхідно створити привабливі умови залучення новачійних спеціалістів та студентів із-за кордону. Дефіцит на ринку праці може бути подоланий за рахунок проведення гнучкої трудової імміграції. Так, закон встановлює відмінності в питаннях зайнятості іноземців залежно від їхнього громадянства та виду кваліфікації. Для громадян країн ЄС на основі положення про вільне пересування в межах ЄС німецький ринок праці є доступним і для них не потрібно мати дозволу на працю. Від них, як і від німецьких громадян, вимагається лише обов'язкова прописка. Що стосується мігрантів з країн поза ЄС, то стаття 18 передбачає можливість їхнього працевлаштування за умови отримання дозволу на перебування, в якому вже одночасно міститься право на працю. Головною передумовою отримання дозволу на перебування є наявність конкретного місця праці. Для надання дозволу на перебування з метою трудової діяльності необхідна згода федерального відомства з питань праці. При цьому завдання відомства полягає у врахуванні потреб ринку та розгляді структури зайнятості, а також перевірі, чи на цю вакансію

не претендують німецькі громадяни або громадяни країн ЄС. Таким чином законодавчо захищено власний ринок праці через використання принципу першості в питаннях працевлаштування власних громадян. Вищеперелічені передумови не стосуються висококваліфікованих працівників (вчених, інженерів, спеціалістів комп'ютерних технологій) та іноземців, які мають власний бізнес, а також членів їхніх родин (§19). Висококваліфіковані спеціалісти, які отримали пропозицію щодо конкретного місця роботи, повинні допускатися до ринку праці без проведення перевірки за умови, якщо їх зайнятість відповідає положенням закону. Іноземні спеціалісти в окремих випадках отримуватимуть дозвіл на постійне поселення, якщо будуть підстави вважати, що адаптація та умови проживання у ФРН будуть забезпечені без надання державної допомоги. Такими висококваліфікованими спеціалістами вважаються:

- науковці, які володіють особливими професійними знаннями;
- викладачі або науковці, які займають високу посаду;
- спеціалісти або керівники з особливим професійним досвідом та встановленим окладом, який мінімум удвічі перевищує верхню межу для нарахування страхових внесків до обов'язкового медичного страхування (це становить приблизно 85 000 євро на рік).

Закон про імміграцію вперше чітко врегулює питання імміграції іноземців, які займаються самостійною трудовою діяльністю (§21). Іноземець може отримати дозвіл на проведення самостійної трудової діяльності на території ФРН, якщо виконуються такі умови:

- забезпечення вищих економічних інтересів або особливої регіональної потреби;
- очікування від діяльності позитивного впливу на економіку;
- здійснення фінансування реалізації діяльності на основі власного капіталу чи за рахунок отримання згоди на кредит.

Перші два пункти вважаються виконаними, якщо іноземний підприємець інвестує в країну суму не меншу 500 тис. євро та створює мінімум 5 робочих місць**. Існує додаткова вимога для отримання дозволу на перебування для осіб старших 45 років, які повинні подати підтвердження про наявність відповідного забезпечення на старість.

** До 19 серпня 2007 року вимога до інвесторів була вища — розмір інвестицій не менше 1 млн євро та створення 10 робочих місць.

Німеччина зацікавлена в тривалій імміграції закордонних інвесторів, однак що стосується закріплення їхнього правового статусу, то це відбувається не відразу. Лише після трьох років перебування в Німеччині підприємець може подати заяву на отримання дозволу на постійне поселення за умови успішної реалізації підприємницьких ідей та розвитку ефективного бізнесу.

З огляду на покращання позицій ФРН у світовому змаганні «за кращі умви» особливого значення в законі надається імміграції студентів. Встановлено сприятливіші умови для перебування та працевлаштування іноземних студентів (§ 16). З метою навчання в державних або визнаних державою вищих навчальних закладах Німеччини іноземним студентам надається дозвіл на перебування. Тривалість дозволу обмежується двома роками з можливістю його продовження. Якщо ціль навчання не була досягнута протягом того періоду, то дія дозволу продовжується згодом щоразу на 2 роки. Під час навчання студентам дозволено сумісну з навчанням трудову діяльність, яка не повинна перевищувати 90 робочих днів або 180 днів під час роботи протягом половини робочого дня. Після завершення навчання іноземні випускники мають право продовжити дозвіл на перебування на території Німеччини строком на 1 рік, протягом якого вони мають можливість пошуку роботи відповідно до їх професійної кваліфікації.

Незважаючи на суттєве пом'якшення імміграційних норм, зокрема полегшення доступу кваліфікованим іммігрантам на німецький ринок праці, потрібно також відзначити недоліки та недоопрацювання. Так, у законі жодним чином не врегульовано питання відбору необхідних країні фахівців. Запропонована в проекті закону модель активного залучення іноземних спеціалістів на основі системи пунктів була відкинута політичними силами консервативного табору. Вибір іноземних спеціалістів для тривалого перебування та працевлаштування в Німеччині мав здійснюватися на підставі загальноустановлених критеріїв, найголовнішими з яких є вік, кваліфікація, знання мови, сімейний стан, а також актуальні потреби ринку праці. Це могло бути ефективним інструментом залучення потрібних та недопущення небажаних іммігрантів. Крім того, умови отримання дозволу на поселення, що передбачені для висококваліфікованих фахівців, є досить завищеними, що може відлякувати, а не заохочувати їх до тривалої імміграції. Наприклад, вимога до підприємців щодо інвестицій в Німеччину на суму не менше 500 000 євро для отримання дозволу на поселення

є зависокою, особливо для тих, хто лише починає власну справу. Крім того, необхідно зменшити розмір мінімального річного доходу з 85 000 до 60 000 євро, який є однією з умов для отримання дозволу на поселення висококваліфікованим фахівцем. На думку міністра освіти Аннетти Шаван, це дозволить суттєво посприяти активнішій імміграції іноземних спеціалістів¹³. Спрощення потребує також процедура визнання іноземних дипломів. Згадані перешкоди не сприяють закріпленню за Німеччиною іміджу привабливої країни імміграції для кваліфікованої робочої сили з-за кордону.

Підводячи підсумки, треба сказати, що, на жаль, Німеччина не стала омріяною країною імміграції висококваліфікованих фахівців, для яких перспективнішими країнами надалі залишаються США, Канада та Австралія. Незважаючи на значні кроки в лібералізації імміграційної політики, досі спостерігаються численні бар'єри на шляху до німецького ринку праці для фахівців-іммігрантів. Німеччині потрібно переглянути свою стратегію імміграційної політики, не ставлячи питання, як обмежити імміграцію, а зосередитися на проведенні ефективних заходів, спрямованих на те, щоб залучити та зуміти довше втримати найкращих іноземних фахівців.

¹ Böttiger H. Migration in Deutschland. Analysen und Perspektiven. — Göttingen: Sierke, 2005. — S. 32.

² Verordnung über die Arbeitsgenehmigung für hoch qualifizierte ausländische Fachkräfte der Informations- und Kommunikationstechnologie vom 11. Juli 2000. — Режим доступу: http://www.aufenthaltstitel.de/it_argv.html. — Дата перегляду 20.10.2009.

³ Migrationsbericht 2004. — Sachverständigenrat für Zuwanderung und Integration. — 2004. — S. 64.

⁴ Steinfatt B. Die Green Card für IT-Fachkräfte. Bestandsaufnahme und Entwicklungsperspektiven arbeitsmarktbedingter Zuwanderung in Deutschland. — Режим доступу: <http://kops.ub.uni-konstanz.de/volltexte/2003/933/pdf/steinfatt.pdf>. — Дата перегляду 21.10.2009.

⁵ Martin P., Werner H. «Green Card» für IT-Spezialisten — Was läßt sich aus der Immigrationspolitik der USA lernen? // Arbeit und Sozialpolitik. — 2000. — № 9–10. — S.10–15.

⁶ Beckstein warnt vor «Dauereinwanderung». — Süddeutsche Zeitung. — 2000. — 26.02.

⁷ Kolb H. Ein Jahr «Green Card» in Deutschland: ein Blick zurück — ein Blick nach vorn. // Hunger U., Santel B. Migration im Wettbewerbsstaat. — Opladen: Leske + Budrich, 2003. — 186 S. 155.

⁸ Migrationsbericht 2004. — S. 64.

⁹ Ibid. — S. 65.

¹⁰ Molho I. Theories of migration — a review // Scottish journal of political economy. — 1986. — №33. — S. 396–419.

¹¹ Greifenstein R. Die Green Card: Ambitionen, Fakten und Zukunftsaussichten des deutschen Modellversuchs. — Bonn: Friedrich-Ebert-Stiftung, 2001. — S. 50.

¹² Zuwanderungsgesetz vom 30. Juli 2004. — Режим доступу: http://www.migration-boell.de/downloads/migration/Zuwanderungsgesetz_gesamt.pdf. — Дата перегляду 1.07.2009.

¹³ El-Sharif Y. Streit um die besten Köpfe. — Режим доступу: [/wirtschaft/Zuwanderung-Arbeitskraefte;art271,2329532](#). — Дата перегляду 17.12.09.

Самвел Азізян

МІЖНАЦІОНАЛЬНІ ВІДНОСИНИ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ: ГАЛИЦЬКІ ВІРМЕНИ І ГОЛОКОСТ (1941–1944 РР.)

Samvel Azizian. International relations are in Western Ukraine: Galician Armenians and Holocaust (1941–1944). The article is devoted to the tragic events of the Second World War in Nazi-occupied Galicia. After overtaking the Western Ukraine Nazis began to impose their racial policies on the local population, provoked Jewish pogroms in Lvov and launched systematic persecution of Jews. Part of the local gentile population of the Western Ukraine, including intelligentsia, church members, ordinary Ukrainians and people of other ethnic background, who disapproved of the actions by the occupation regime, sympathized with the persecuted and risked their lives to hide Jews from Nazi murderous policies.

The given paper attempts at least partial unveiling of the little known topic of interethnic relations during the occupation times using the example of Jewish and Armenian communities in Lvov. Another aim of the article is outlining the directions for further research. It is based on the documents stored in the former KGB archives in Kiev and Lvov, and on a testimony by a dweller of Ivano-Frankivsk region.

Стаття присвячена трагічним подіям Другої Світової війни у окупованій нацистами Галичині. Автор намагається хоч частково розкрити маловідому проблематику міжнаціональних

відносин часів німецько-фашистської окупації, насамперед висвітлити ставлення місцевого населення до Голокосту. У статті наводяться численні приклади допомоги вірмен, вірменської громади представникам єврейської громади у Львові. До наукового обігу вводяться раніше невідомі документи архівів СБУ. Інша мета цієї статті — означити напрями подальших досліджень міжнаціональних відносин в Західній Україні в період Другої Світової війни.

Далеко не всі аспекти міжнаціональних відносин у роки Другої світової війни знайшли належне і об'єктивне висвітлення в радянській та сучасній українській історіографії¹, документальних виданнях та спогадах². Пропонована стаття присвячена з'ясуванню долі вірменської громади Західної України, її участі в захисті галицького єврейства від нацистських переслідувань у період окупації, має на меті ввести до наукового обігу низку невідомих досі архівних документів щодо національної політики гітлерівців та її трагічних наслідків. 30 червня 1941 року Львів було окуповано. Уже з першого дня окупації почалися переслідування мешканців за політичними та етнічними ознаками. Відповідно до расової ідеології нацисти проводили політику поділу місцевого населення на так зване «арійське» і «неарійське». Як наслідок такої сегрегації, у Львові та інших галицьких містах створювалися єврейські гетто, куди гестапівці й сформована німцями місцева та єврейська поліція методично переселяли всіх корінних і приїжджих євреїв.

Політика «поділу й володарювання» негативно впливала на свідомість частини жителів та інспірувала міжнаціональну ворожнечу, зіткнення і єврейські погроми. Як приклад, можна навести описані численними свідками сумнозвісні події, що сталися у Львові 1 липня 1941 р. Того дня, після відходу радянських військ, у трьох львівських в'язницях було знайдено тіла тисяч розстріляних арештантів, переважно місцевих жителів. Цей злочин було дуже «вміло» використано окупантами для розпалювання ворожнечі серед городян. Нацисти оголосили, що керівництво львівських в'язниць, яке було винне у масовому вбивстві арештантів, складалося нібито з осіб єврейської національності. Провокаційна звістка миттєво поширилася містом, викликавши обурення родичів загиблих, що вилилося в першу хвилю єврейських погромів³.

Варто зазначити, що частина місцевого населення Галичини, включаючи інтелігенцію і всі церковні конфесії, засуджували такі провокаційні акції, виявляючи співчуття й надаючи реальну

допомогу переслідуваним співгромадянам. Користуючись своїм особливим релігійним статусом, галицькі священики з ризиком для власного життя допомагали єврейським родинам переховуватися від нацистських переслідувань.

Ось що розповіла працівниця собору св. Юра сестра Володимира Максимів, яка завідує криптою, де поховані духовні світочі: «Інколи трапляється, що відвідувати крипту приїжджають євреї, чи то з куточків України, чи то з Ізраїлю, чи з тих країн світу, де вони проживають, для того, щоби подякувати покійному і все ж живому у Вічності митрополиту Андрею Шептицькому за надання допомоги тоді, коли вони були переслідувані нацистським режимом. Митрополит робив це дуже щиро. Наприклад, у нас побував Адам Ротфельд, котрий ще кілька років тому виконував обов'язки міністра закордонних справ Польщі. Під час нацистських переслідувань він був скерований з іншими єврейськими дітьми до Польщі і таким чином був урятований митрополитом як маленька дитина. Також кілька місяців тому тут теж прибув один єврей, прізвище, на жаль, не пам'ятаю, котрий спитав, де похований митрополит, і, почувши, став на коліна й часами молився на його могилі, дякував за те, що митрополит зробив тоді для нього. Також приїжджали військовослужбовці ізраїльської армії, які так само були зацікавлені митрополитом»⁴.

Про діяльність священиків, що рятували євреїв, написано чимало. Багато відомостей про це можна знайти у відомій книзі «Щоденник Львівського гетто. Спогади рабина Давида Кахане». Але мало кому відомо, що за прикладом українських уніатських і католицьких священиків священики й парафіяни вірмено-католицької церкви Львова також допомагали галицьким євреям уникнути жахливих переслідувань.

Принагідно нагадаємо, що на західноукраїнських землях здавна існували поселення різних народів. Одним з найдавніших традиційних поселенців Галичини були етнічні вірмени, що з XIII ст. й до нашого часу зберегли елементи національної культури і релігії. Вони проживали невеликими компактними групами у різних містах і селах. До середини XX століття галицькі вірмени були згуртовані в національно-релігійну громаду навколо вірменської церкви — Львівської вірмено-католицької архієпархії. Главою вірменської церкви був митрополит з резиденцією у Львові. Чисельність галицьких етнічних вірменів була невелика, усього 5,5 тисячі чоловік. Однак у міжвоєнні роки XX століття вірменська община

істотно поповнилася за рахунок численних вірменських родин, що переїхали у Галичину після жовтневого перевороту в Росії і насадження більшовицького режиму в Східній Україні, а також за рахунок вірмен — поселенців «радянської хвилі», з-поміж фахівців, робітників, військових, що приїхали в Західну Україну в 1939–1941 роках. У важкий період німецької окупації 1941–1944 рр. львівські вірмени, незважаючи на релігійні відмінності, соціальний і політичний статус, почали об'єднуватися навколо вірменської церкви Львова, яка, у свою чергу, намагалася захистити інтереси своїх парафіян, що зверталися за допомогою. Але були також випадки, коли до вірменських священиків зверталися особи єврейської національності з проханням про допомогу і захист від нацистських переслідувань. Ця тема нині недостатньо досліджена і має наукову та суспільно-політичну актуальність. Її частково висвітлили польські дослідники, ґрунтуючись на даних католицьких архівів. Вони наводять багато прикладів порятунку євреїв саме вірменськими священиками. Серед переховувачів єврейських родин — секретар Львівської вірмено-католицької капітули о. Казимир Ромашкан, котрий упродовж війни, ризикуючи власним життям, переховував у своєму помешканні на території вірменського кафедрального собору 15-річну дочку Берти Когане й видавав її за свою племінницю, а відтак був безпідставно обвинувачений співробітниками НКДБ у співпраці з нацистами і засуджений у 1946 р. на 15 років сибірської каторги. Тільки згодом він був визнаний гідним почесного звання «Праведник Світу»⁵; настоятель Кутського деканату о. Самуїл Манугевич, який два роки переховував від німців місцевого рабина, а до того — від співробітників НКДБ місцевого священика УГКЦ о. Романа Закревського⁶.

Багато фактів переховування євреїв львівськими вірменськими священиками і парафіянами через закритість радянських державних архівів стали відомі тільки сьогодні. З'ясувалося, що однією з форм допомоги вірменських священиків єврейським родинам, крім прямого переховування, було хрещення євреїв. За роки окупації львівські вірменські священики хрестили і виписували євреям християнські метрики. Вікарій Львівської архідієцезії Діонісій Каєтанович, за даними львівського гестапо, власноруч видавав євреям вірменські метрики⁷. Багато авторів, посилаючись у своїх статтях на документи допитів гестапівських і радянських слідчих, називають видані священиками ВКЦ метрики «фіктивними». А як це було насправді? Процедура прискороного хрещення для

дорослої людини полягає в тому, що перед здійсненням Таїнства хрещення відбувається наречення імені на честь когось із християнських святих. При цьому можна вказати будь-яку національність, у цьому разі вказувалося характерне вірменське прізвище. Саме графа про національність у метриках вважалася нацистами «фіктивною», тобто такою, що не відповідає дійсності. Однак усі християнські священники без винятку дотримуються єдиного церковного правила, заснованого на Біблії, згідно з яким при хрещенні національність не враховується. Тому запис національності в метриці для священника будь-якої конфесії є необов'язковою формальністю і вказується в типовому формулярі за усною заявою охрещеного, без пред'явлення будь-яких документів. Таким чином видані євреям метрики практично нічим не відрізнялися від метрик, виданих, скажімо, вірменам.

Унаслідок цієї церковної акції в Галичині появились євреї з типово вірменськими прізвищами. Нагадаємо, що у міжвоєнний період, як і час німецької окупації Галичини, церковні метрики були підставою для одержання нового паспорта або посвідчення особи. Маючи на руках метрику, можна було легалізуватися й одержати так звану розпізнавальну карту, дійсну під час німецької окупації. Так, через багато років після війни, за розповіддю голови Федерації вірменських громад Польщі Мачея Богусевича, якимсь до нього у Варшаві підійшов його єврейський однофамілець і розповів історію про те, як його батьки одержали це прізвище завдяки вірменській метриці, виписаній в окупованому Львові⁸.

Хрещення й видача вірменськими священниками євреям християнських метрик було справою не примусовою, а суто добровільною. Можна навести багато прикладів, коли під час окупації християнські метрики врятували життя єврейським родинам. Наприклад, у палаці львівського римо-католицького митрополита Твардовського за документами на прізвище вірменського архієпископа Теодоровича легально жила єврейська родина відомого львівського лікаря проф. В.Ельнера. Їхні документи виписав вікарій львівської вірмено-католицької церкви Діонісій Каєтанович. Цей приклад наводить у своїй книзі Юрій Смирнов⁹, посилаючись на Станіслава Бизуна¹⁰.

З архівних документів можна також дізнатися про маловідомі факти переслідування львівських вірменів з боку нацистів через зовнішню схожість із євреями, за що вони ставали жертвами вуличних і квартирних облав. Саме тому до вірменських священників

за роки окупації зверталися за християнськими метриками не тільки євреї, а й вірмени з-поміж переселенців «радянської хвилі» 1939–1941 рр. Наприклад, «радянська» вірменка, уродженка Ашгабада Гоарине Бабаєва через зовнішню схожість із єврейкою була схоплена поліцією Львова й просиділа у в'язниці гестапо два місяці, марно намагаючись довести свою національність. Ось її свідчення: «Проживая в оккупированном городе Львове, я преследовалась немецкими карательными органами, считавшими, что я по национальности еврейка, а не армянка. Несколько раз созданная немцами еврейская полиция требовала от меня уплатить контрибуции, но я отказывалась выполнить их требование, заявляя, что я армянка, предъявляя в подтверждение — паспорт с указанием национальности. Но мне не верили. Впоследствии 24 декабря 1941 года еврейской полицией я была задержана и передана гестапо. Меня арестовали, и под стражей я находилась в тюрьме по ул. Лонского до марта 1942 года. За этот период времени только в первый день, когда была доставлена в гестапо, офицер гестапо, не знаю его фамилии, допрашивал один раз и интересовался моей национальностью и действительно ли мой муж работал в органах НКВД»¹¹. Випущена за клопотанням близьких з гестапівської в'язниці, Гоарине Бабаєва вирішала негайно охреститися, щоб уникнути подальших переслідувань і арештів. Гоарине Бабаєва охрестилася з дочкою у вірменському кафедральному соборі й одержала з рук о. Казимира Ромашкана рятівну метрику на себе й на свою дванадцятирічну дочку Віолетту. З отриманням християнської метрики, згадує постраждала, переслідування відразу припинили¹².

Однак у 1943 р. на вікарія Діонісія Каєтановича донесли, він був заарештований гестапо саме за хрещення і видачу вірменських християнських метрик євреям¹³. При цьому співробітники гестапо вилучили з канцелярії вірменської церкви всі метричні книги останніх років для звірення записів. Мотив арешту вікарія — «переховування євреїв» — вважався за німецькими окупаційними законами дуже серйозним злочином. Саме тому гестапівці пішли на надзвичайні заходи — арешт вищого ієрарха католицької церкви. У зв'язку із гучним арештом настоятеля вірменської церкви митрополит Андрей Шептицький, що тимчасово опікувався справами вірменської церкви, негайно через папського нунція в Берліні довів до відома Ватикану те, що трапилось. Увесь час, поки тривало розслідування, вікарій Каєтанович перебував у будинку ізолятора львівського гестапо. Тим часом, не очікуючи результатів дипломатичної

переписки, митрополит Андрей Шептицький самостійно розпочав переговори із представниками місцевої німецької влади, наполегливо вимагаючи якнайшвидшого звільнення вікарія. Певні кроки також робили ієрархи вірменської церкви і родичі арештованого вікарія, стурбовані різким погіршенням стану його здоров'я. Для звільнення вікарія капітул львівської вірменської церкви виділив гестапівцям величезний викуп у вигляді грошового хабара¹⁴.

Метод вимагання та здирництва був типовим для гестапо. Сприяло корупції те, що саме гестапівцям було доручено одноосібно й безконтрольно збирати «контрибуції» з єврейського населення окупованих територій. Це породжувало величезні службові зловживання, а сам процес «вилучення» контрибуції супроводжувався нахабним цинізмом і наругою над особистістю. Серед прийомів вимагання найпоширенішими були шантаж і захоплення заручників, навіть з-поміж церковників. Так сталося з вірменським вікарієм о. Лечеком Прелинським, який помер 1942 р. у концтаборі Дахау, і вікарієм Лисецької парафії о. Станіславом Ласкі, що загинув 1944 р. в концтаборі Маутхаузен. Пам'ятаючи про це, секретар Вірменської церковної канцелярії о. Казимир Ромашкан передав гестапівцям через їхнього агента Роберта Руппа грошовий хабар — 120 000 злотих¹⁵. Сума, як на ті часи, астрономічна: досить зазначити, що річний податок Львівської вірменської архідієцезії становив 35 000 злотих. Посередником в угоді з гестапо виступила сестра вікарія Каетанович Яніна. А от як коментує звільнення Каетановича сам співробітник львівського гестапо Роберт Євгенович Рупп на допиті в Управлінні НКДБ Львівської області: «Через те, що Ватикан з німецьким урядом у Берліні мав договір про те, щоб нікого з католицьких священиків не чіпати, а в кожному випадку мати переговори безпосередньо з Римським Папою для того, щоб, якщо буде потреба, домовитися про кожного окремо з німецькими правлячими колами...»¹⁶. Чи знав про це начальник львівського гестапо? Як з'ясувалося, начальник гестапо був прекрасно обізнаний щодо статусу недоторканності вікарія вірменської церкви. Ось що розповідає далі Роберт Рупп: «Начальник львівського Гестапо Стависки знав про те й, побоюючись бути притягнутим до відповідальності за порушення цього договору, звільнив Каетановича, довівши до відома Гімлера про діяльність Каетановича»¹⁷.

Нацистським переслідуванням піддавалися не тільки єврейські, але і змішані родини, якщо хтось з подружжя був євреєм. Так, дружина львівського вірменина Сергія Христофоровича Назаряна —

Рудовська Валентина Юхимівна була за національністю єврейкою. Німці звідкись про це довідалися і заарештували обох у січні 1944 р. Майже місяць їх продержали у в'язниці в окремих камерах. Гестаповці намагалися дізнатися про національність жінки. Однак чоловік і жінка непохитно трималися на допитах і завзято не видавали своєї сімейної таємниці, стосовно національного походження дружини. Ось аутентична розповідь самого Назаряна про свій арешт на допиті у Львівському НКДБ¹⁸:

«Вопрос. Кем и когда Вы были арестованы?

Ответ. Арестовывала меня криминальная полиция 4 января 1944 года, впоследствии я был переведен в гестапо.

Вопрос. Причины вашего ареста немецкими криминальными органами?

Ответ. Вначале была арестована моя жена Валентина Ефимовна Рудовская, как еврейка, ее арестовала криминальная полиция, в этот же день меня вызвали в криминальную полицию и там объявили мне, что я арестован.

Вопрос. Что послужило мотивом вашего ареста криминальной полицией?

Ответ. Меня посадили за то, что я укрывал еврейку.

Вопрос. Ваша жена в действительности была по национальности еврейка?

Ответ. Да, моя жена была в действительности еврейка.

Вопрос. Сколько времени вы содержались под арестом?

Ответ. Как только меня арестовала криминальная полиция, на второй день я был отправлен в гестапо, а всего под арестом я находился примерно месяц.

Вопрос. Сколько раз вы подвергались допросам со стороны немецких карательных органов, находясь под арестом?

Ответ. За весь период моего содержания под стражей я вызывался на допрос два раза, а именно один раз допрашивался в криминальной полиции как только арестовали, а второй раз допрашивали в гестапо.

Вопрос. Кто и по каким вопросам Вас допрашивал в криминальной полиции?

Ответ. В криминальной полиции меня допрашивал следователь одетый в гражданскую одежду, допрос был построен только в одном направлении, чтобы я признался в том, что моя жена еврейка, в процессе всего допроса я упорно отрицал, что она еврейка, а говорил, что моя жена русская.

Вопрос. Кто и по какому поводу Вас допрашивал в гестапо?

Ответ. В гестапо меня допрашивал офицер с переводчиком и еще сидела в кабинете машинистка, допрашивали меня тоже по вопросу моей жены: еврейка она или нет, я так же отрицал и настаивал, что она русская, тогда и меня офицер стал обвинять, что я тоже еврей, но потом священник армянской церкви дал отношение, в котором указал, что я армянин, после этого мне сделали медицинский осмотр и на второй день после этого я вместе с женой был из под ареста освобожден.

Вопрос. Почему узнали армянские священники о том, что вас арестовало гестапо и обвиняет именно в принадлежности к евреям?

Ответ. У меня во Львове проживает племянник по улице Сапега дом №9. кв. №7. Довидович Эдуард Романович. Когда меня арестовали, он пошел в армянскую церковь и сказал армянским священникам, что я арестован, после этого было ими предпринято, то что показал выше».

Як видно з протоколу допиту, гестапівці випустили подружжя Назарян із в'язниці, але при цьому Назаряна піддали принизливому медичному огляду, щоб з'ясувати, чи не приховує він свого національного походження. За словами Назаряна, вони були відпущені за клопотання вірменського церковного приходу Львова, що надав необхідні документи стосовно його національної належності. Цей випадок був не одиничний, в інших справах також можна зустріти відомості про надання допомоги евреям вірменською церквою. За свідченнями львівської єврейки Марії Марківни Григорян, що змінила своє єврейське прізвище на вірменське, для одержання «арійського документа» потрібно було заручитися рекомендацією декількох вірмен і мати виписку про хрещення, видану священниками Львівського вірменського кафедрального собору. Видачею вірменських «арійських» документів львівським евреям безпосередньо займався секретар львівської вірменської громади Станіслав Донігевич. На підставі згаданих вище документів і рекомендацій Станіслав Донігевич робив відповідний запис у реєстровому списку львівських вірмен, а з часом видавав окремий документ (посвідчення), на якому ставилася печатка вірменської церкви. Цей документ, за словами Марії Марківни, було видано їй безплатно¹⁹. Тож, незважаючи на суворі нацистські антисемітські закони, встановлені окупантами, за якими заборонялося місцевому населенню спілкуватися з евреями, люди інших національностей, у тому числі вірмени, так не вважали і при нагоді допомагали

євреям уникнути нацистських переслідувань. Улітку 2008 р. ми провели опитування в Івано-Франківській області щодо нацистських переслідувань і порятунку євреїв місцевими жителями. Ось що розповіла пані Ганна Кравцова (Луцька), мешканка містечка Кути: «Мій сусід, вірмен Мико Мойзесович, і його дружина, вірменка Ганецька, з самого початку війни сховали 12 євреїв — родини лікаря, адвоката, дантиста разом із дітьми. А у 1944 році, коли залишалося двадцять днів до звільнення, їх схопили. Хтось підслухав і доніс, що вони розмовляють єврейською. Але коли їх забирали, вони між собою домовилися і сказали гестапівцям, що «євреї прийшли на одну ніч». Тоді господиню Ганецьку відпустили. Вона поїхала в Коломию в гестапо, там мешканка із Кутів, німкеня пані Гретхель, варила гестапівцям, вона врятувала цього Мико Мойзесовича, однак сусідів євреїв урятувати не змогла, їх розстріляли. Але через два місяці спалили дім Мойзесовичів, вбили дружину Ганецьку й старшу дочку Галину. Залишившись із молодшою дочкою Ромою, Мико не захотів більше будуватися на старому попелищі, що нагадувало про загибель близьких йому людей, і переїхав з донькою до Польщі у Бидгощ, потім до Канади»²⁰.

Також вважаю за доцільне для висвітлення всієї повноти формату вірмено-єврейських міжнаціональних взаємовідносин процитувати тут слова з книги професора і завідувача кафедри Відкритого університету Ізраїлю Яір Орона, який наводить приклад порятунку радянського солдата, за походженням єврея, вірменином, лікарем з вірменського національного військового легіону Вермахту, що тривалий час був розташований у Галичині. В перекладі з англійської автором статті: «Зареєстровано декілька випадків, коли єврейські солдати, що служили у Червоній Армії й потрапили у полон, були врятовані вірменськими військовослужбовцями легіону. Я інтерв'ював нещодавно одного з них в Ізраїлі. Йосип Мойсейович Коган — солдат Червоної Армії, захоплений німецькими військовими, зізнався, що йому допоміг вірменський лікар з Вірменського батальйону, котрий сховав його, після чого він за допомогою вірменів втік до рядів опору. Ще один єврей був одним із лідерів підпільного руху у Вірменському батальйоні...»²¹.

Наведені приклади порятунку євреїв від фашистських переслідувань галицькими вірменами, що належали до різних етнографічних груп, соціальних прошарків, були прихильниками різних політичних поглядів, у тому числі й учасниками антирадянських збройних угруповань, підтверджують відсутність проявів міжна-

ціонального антагонізму або антисемітизму щодо євреїв з боку вірменської національної меншини і церкви, красномовно свідчать про співчуття більшості вірменів трагедії єврейського народу під час німецької окупації Галичини.

Таким чином, навіть з нечисленних розповідей очевидців подій та уривків зі слідчих документів можна скласти уявлення про масштаби національної катастрофи, яку довелося пережити етнічному єврейському населенню Галичини в роки нацистської окупації. З тих самих джерел довідуємося про те, як церковнослужителі й прості люди різних релігійних конфесій і національностей, у тому числі й вірмени, безкорисливо намагалися допомогти й допомагали безневинним єврейським родинам уникнути жахливих переслідувань і смерті від рук нацистських злочинців.

На завершення зауважимо, що ця публікація є першою спробою хоча б частково заповнити прогалину у вивченні єврейського Голокосту, насамперед на матеріалах міжетнічних відносин серед вірмен і євреїв в окупованому гітлерівцями Львові. Для більш детального вивчення теми потрібно подальше вивчення архіву Львівської вірменської капітули, а саме — метричних книг й документів вірменської національної громади в роки німецької окупації. Однак проблема ускладнюється тим, що в 1946 році цілісний церковний архів був роздрібнений, частина церковних документів нині знаходиться у Львові, а решта вивезена до архівів Польщі та Ватикану. Тепер, коли відкрилася можливість доступу до раніше закритих архівів, а нинішнім дослідникам єврейського Голокосту не ставлять жодних цензурних перешкод, настав час для подальшого вивчення міжнаціональних взаємин, у тому числі вірменоєврейських відносин у роки німецької окупації Галичини.

¹ Кубійович В. Етнічні групи Південно-Західної України (Галичина) на 01.01.1939. — Wiesbaden Otto Harrassowitz, 1983. — 172 с.; Hryciuk G. Zmiany demograficzne ludności polskiej w latach 1931–1944 // Wshodnie losy Polaków. — Wrocław, 1997. — S. 7–76.; Lwow pod okupacją sowiecką (1939–1941). Relacje i wspomnienia. — Rzeszów, 2006. — 251 s.; Історія Львова. У трьох томах / Редколегія Я.Ісаєвич, М.Литвин, Ф.Стеблій. — Т. 3. — Львів, 2007.

² Депортації. Західні землі України кін. 30-х — поч. 40-х. рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т.1. — 1939–1945 рр. — Львів: Вид. Інституту українознавства НАНУ, 1996. — 750 с.; Крушельницька Л. Рубали ліс...: спогади галичанки. — Львів, 2001. — 255 с.

³ Химка І. Достовірність свідчення: Реляція Рузі Вагнер про львівський погром влітку 1941 р. // Голокост і сучасність. — 2008. — № 2 (4). — С. 43–65.

⁴ Свідчення сестри Володимири Максимів, аудіозапис // Архів автора.

⁵ Eliyahu Yones, «Smoke in the sand. The Jews of Lvov in the war years 1939–1944» (Дым в песке. Евреи Львова во время войны 1939–1944). Глава: «Those who took the ultimate risk» («Те, хто прийняв вищий ризик»). Издано: Gefen Publishing House, 2004. Всего: 380 страниц. YVA — сокращение для Яд Вашем. Архив, далее следует том и страница, содержащие показания свидетелей и спасенных, иногда спасателей. // Львов 1941–1944. Праведники народов мира // Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://www.map-kurty.com/holocaust/pravedniki.html>

⁶ Свідчення Ганни Кравцової-Луцької, аудіозапис // Архів автора.

⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (Далі — ГДАСБУ). — Ф. 6, спр. 75182ФП, арк. 72 (Протокол допиту Рупп Роберта Євгеновича від 19 листопада 1945 р.)

⁸ Хечоян А. Интервью с Мачеем Бохосевичем (Варшава, Польша) // Анив. — 2007. — № 5 (14).

⁹ Jurij Smirnow. Katedra Ormianska we Lwowie. — Lwow, 2002. — С. 216.

¹⁰ Bizun St. Historia kryzem znaczona. — Lublin, 1994. — S. 187–188

¹¹ ГДАСБУ. — Там само. — Арк. 374 (Протокол допиту Бабаєвої Г.С. від 16 серпня 1956 р.).

¹² Там само. — Арк. 346 (Прохання про перегляд справи від 1 березня 1956 р.).

¹³ Chrzaszczewski J. Historia Katedry Ormianskiej we Lwowie // Biuletyn OTK (Ormianskiego towarzystwa kulturalnego, Krakow). — 2001. — № 26/27. — S. 44.

¹⁴ ГДАСБУ. — Там само. — Арк. 52 (Протокол допиту Ромашкана Кази-мира Миколаєвича від 12 грудня 1945 р.).

¹⁵ Там само. — Арк. 374 (Протокол допиту Ромашкана К.М. від 12 грудня 1945 р.).

¹⁶ Там само. — Арк. 72 (Протокол допиту Рупп Роберта Євгеновича від 19 листопада 1945 г.).

¹⁷ Там само.

¹⁸ Галузевий державний архів СБУ (м. Львів). — Спр. П-29738(71). — С.11 (Протокол допиту Назарян С.Х. від 4 серпня 1944 р.).

¹⁹ Державний архів Львівської області. — Ф. Р-3258, оп, спр. П-37194(484), арк. 35 (Протокол допиту Донигевич С.І.)

²⁰ Свідчення Ганни Кравцової-Луцької, аудіозапис // Архів автора.

²¹ Yair Auron. The Banality of Denial: Israel and the Armenian Genocide. — Transaction Publishers, 2004. — P. 262. Электронный ресурс. — Режим доступа: <http://books.google.com/books?id=lQDIz5nZv0gC&printsec=frontcover&hl=ru>

ЭТНИЧЕСКАЯ ТЕРПИМОСТЬ КАК ИСТОРИЧЕСКОЕ ЯВЛЕНИЕ: УРОКИ МОЛДОВЫ

Based on statistics and archive material the article is focused on ethnic tolerance of the population, mainly Ukrainian, in Medieval Moldova and Bessarabia before the revolution.

Стаття написана на основі статистичних даних та архівних матеріалів; присвячена етнічній толерантності місцевого населення, передусім українського, у середньовічних Молдові та Бессарабії напередодні революції.

2009 год в Республике Молдова отмечался как год 650-летия образования Молдавского государства. Бурная многовековая история Молдовы — свидетельство многотрудной судьбы молдавского народа, края, находящегося, по свидетельству летописца, «на пути всех бед». Жестокая борьба за независимость, вассальная зависимость от польской короны, турецкое нашествие, фанариотский гнет, расчленение страны, тяготы двух мировых войн, наконец, долгожданное обретение утерянной независимости — вот лишь основные вехи пройденного пути.

Нисколько не умаляя многих достоинств, присущих молдавскому народу, справедливости ради можно сказать, солидаризуясь с известным отечественным историком права, что одной из главных составляющих, позволивших преодолеть поистине неисчислимыя беды и трудности, выпавшие на долю этого края, была, есть и будет «атмосфера этнической терпимости, уважения и взаимного понимания между людьми разных национальностей, характерная для нашей страны, — явление историческое, признак высоких нравственных качеств народного большинства. Так было с начала начал земли Молдавской...»¹.

Отечественные летописцы упоминают много народов, живущих в Молдавии вместе с молдаванами, которые трудились и защищали в единстве с коренными жителями страны стародавние рубежи края. На севере республики и сегодня процветает городок, название которого пошло от татар-липкан, поселившихся здесь в незапамятные времена, служивших в войске молдавских воевод. В Кишиневе, столице нынешней независимой Молдовы, долго сохранялись старинные названия улиц: Арнаутская, Еврейская,

Греческая; еще остались Армянская и Болгарская. Одна из улиц получила название «Романо» (Цыганская).

Известно, что дружеским расположением к «иноверцам» и «инородцам» отличались самые выдающиеся среди молдавских господарей. Александр Добрый (1401–1433) приютил в своей вотчине многочисленные общины чехов-гуситов, спасавшихся от преследований со стороны католических властей Богемии. В годы его правления и позднее жили, занимались ремеслами и торговлей греки, венецианцы, генуэзцы, немцы, русские, поляки и многие другие «инородцы». Документ от 1574 года устанавливает факт проживания евреев в Молдове еще в правление Романа I (1391–1394) и упомянутого Александра Доброго. Оба эти правителя дали евреям хризобуллы (греч. букв. «золотая печать», тип византийских грамот), предоставлявшие им право повсеместного жительства, а также некоторые другие льготы². Цыгане стали расселяться в молдавском княжестве с XV столетия.

Исторические хроники свидетельствуют, что в правление самого известного молдавского господаря Штефана Великого (1457–1504) «в Сучаве, тогдашней столице Молдовы, были евреи, торговавшие рогатым скотом. У Стефана при дворе был, в качестве интенданта, еврей Исаак бен Вениамин Шор, который был возведен в звание логофета»³. В армии господаря Штефана Великого сражались трансильванцы-секуи, венгры, немцы, поляки, татары, чехи. Пожалуй, нельзя не разделить удивление известного историка права Андрея Галбена о том, почему поистине гигантская фигура этого государя до последнего времени не привлекала внимания корифеев мировой исторической науки. «Во все учебники мира, — сетует А.Галбен, — включены сражения европейских императоров, королей и герцогов с участием полтора или двух сотен рыцарей, карликовые баталии, похожие более на турниры; тогда как битва у Высокого Моста, в которой 40000 воинов Штефана разгромили 120 000 турок, не упоминается почти нигде. А ведь можно с уверенностью утверждать, что, если бы эта победа не состоялась, судьба Старого Света, до самой Атлантики, оказалась бы совсем другой. Отразив два небывалых нашествия султана Мухаммеда, завоевателя Константинополя, Штефан Великий фактически пресек самое мощное наступление Османской империи на Европу в момент его наивысшего ударного порыва, преломив развитие событий, угрожавших самому существованию Запада...»⁴. Несомненно, что решающую роль в отражении

османского нашествия сыграло единение многих «племен, населявших тогдашнюю Молдову», и христианская солидарность воинов — «инородцев» его войска.

Документы свидетельствуют, что население Молдавии, особенно ее восточной части (в междуречье Прута и Днестра) долгое время оставалось незначительным. В 1421 году из Львова через Каменец-Подольск к Белгороду путешествовал французский посол Жильбер де Ланоя. В своих записях он отмечает пустынный характер края. По выезде из Каменец-Подольска, пишет он, «... я отправился по Малой Валахии (так он называл Молдавию. — В. А.) через большие пустыни...». После встречи с господарем Александром Добрым где-то в центре страны он получил проводников, охрану и поехал к Белгороду снова «... через большие пустыни...». Защита рубежей молодого государства требовала заселения этого края и не только коренными жителями, но и «инородцами» и «иноверцами».

Население страны состояло главным образом из молдаван. Кроме них повсюду, особенно на севере, проживали русины (по местному — руснаки), или малороссы. Еще в XVII веке летописец Григорий Уреке отмечал существование в Молдавии украинских сел: «...до сих пор живет в Молдавии русский (украинский. — В. А.) язык...». Правда, этот летописец ошибочно полагал, что эти украинцы были потомками насильно переселенных сюда военнопленных. По всей стране были рассеяны цыгане и татары⁵.

Пеструю многонациональную картину современной ему Молдавии отразил в своем известном труде господарь Дмитрий Кантемир (1673–1723). «Мы полагаем, — пишет он, — что вряд ли в каком другом государстве, заключенным в столь тесных границах, как Молдавия, живет столько разных народностей.

Кроме молдаван, большинство которых пришло из Марамуреша, его населяют греки, албанцы, сербы, болгары, поляки, казаки (читай украинцы. — В. А.), русские, венгры, германцы, армяне, евреи и плодовиые цыгане. Греки, албанцы, сербы и болгары живут свободно и занимаются здесь отчасти торговлей, отчасти служат в войске господаря на жаловании. Германцев, поляков и казаков немного, и они бывают либо воинами, либо слугами при дворе; некоторые из поляков нередко достигают даже боярского звания, армяне считаются подданными господаря и платят ему те же налоги, что и остальные граждане и торговцы в других городах и местечках Молдавии, наравне с католиками имеют свои

церкви, достаточно большие и не менее богато украшенные, чем православные храмы, где свободно исполняют свои обряды, евреи также рассматриваются как подданные государства и должны платить ежегодный денежный налог, но более высокий, чем обычно; кроме торговли и шинкарства ничем другим не занимаются; могут иметь свои деревянные синагоги, но не каменные, русские и венгры в Молдавии обречены на постоянную неволю, цыгане рассеяны по всему государству... Очень много турок занимается торговлей в Яссах и других городах...»⁶.

Особенно многонациональным составом населения отличались города и крупные населенные пункты Молдавии. К сожалению, данные о численности горожан Молдавии в конце XVII — первой половине XVIII столетия не сохранились. Единственными источниками изучения динамики населения отдельных городов в первой половине XVIII века являются записи иностранных путешественников М.Бандини (1646 г.), Б.Бассети (1643 г.), Э.Челеби (1656 г.), которые, несмотря на субъективность восприятия, по свидетельству современных исследователей, все же сумели отразить общую тенденцию развития населения молдавских городов⁷. Численность горожан увеличивалась главным образом за счет естественного прироста, а также возвращения сбежавших (от грабежей татар, налоговых поборов и т.д.) и перемещения части сельского населения.

Известно, что в 60-х годах XVIII века в города Молдавии на постоянное место жительства переселялись отдельные жители Украины. Например, в мае 1774 года казацкий сотник Н. Григорьев показал на допросе, что он «уроженец малороссийского Переяславского полку слободки Бучушкарой ... а назад тому лет семи пришел из Запорожья в Молдавию в местечко Сороку и тамо женился на молдаванке»⁸. Обнаруженные до сегодняшнего дня источники отмечают, что в XVII столетии в молдавских городах проживало «много иностранцев». В частности, в Бакэу, Хуше селилось значительное количество венгров, в Котнарах и Байе — немцев⁹. В XVIII веке наблюдалась тенденция ассимиляции иностранцев¹⁰.

Значительный удельный вес среди горожан-инородцев принадлежал армянам, грекам, евреям. Несмотря на то, что после 1671 года немалая часть, в частности армян, покинула Молдавию и переселилась в Трансильванию, в конце XVII — первой половине XVIII века представители этой нации были в Яссах, Ботошанах, Романе, Фокшанах и других городах. В сороковых годах XVIII сто-

летия по мере восстановления экономики городов в княжество возвращались из Турции отдельные группы армян, которые селились в основном в Ботошанах. Много армян было зарегистрировано в материалах переписей 1772–1773 и 1774 годов. В конце XVII — первой половине XVIII века в городах Молдавии возрастал удельный вес турецких и особенно греческих купцов из Стамбула, Силистрии, с островов Корфу, Хиос, Крета и др.¹¹

Особо следует остановиться на пребывании в молдавских городах турок. Известно, что еще в начале XIX века такие крупные города, как Хотин, Бендеры, Аккерман, Килия, Измаил непосредственно подчинялись туркам. В них стояли турецкие гарнизоны, да и населяли их главным образом турки. Так, в Хотине в 1807 году насчитывалось 697 турецких домов, 216 еврейских, 169 молдавских, 18 армянских и 4 греческих¹². С окончанием русско-турецкой войны 1806–1812 годов, согласно условиям Бухарестского мирного трактата, турки покинули территорию Бессарабии.

Разумеется, отношение господарской власти к представителям «инородцев» и «иноверцев», проживающих в Молдавском княжестве, не всегда оставалось доброжелательным. Например, господарь Стефан Молодой при заселении страны жителями Галиции отдавал предпочтение христианам, даруя им всевозможные льготы. При Петре Рареше уже начались правовые ограничения евреев, у которых, как и у армян, стали отбирать лошадей. В 1579 году Петр Хромой изгнал евреев из Молдавии, однако при Стефане Томше 11 (1612) они снова стали селиться в стране. Некоторые ограничения в отношении «иноверцев» ввел господарь Василий Лупул. В середине XVII столетия часть «иноверцев» вынуждена была эмигрировать из Молдавии в связи с участвовавшими под влиянием казацкой вольницы случаями физического насилия и грабежа¹³.

В упомянутой выше книге господара Димитрия Кантемира сообщаются некоторые другие подробности ущемления «иноверцев» и «инородцев»: «... русские и венгры в Молдавии обречены на постоянную неволю», «...нет почти ни одного боярина, который бы не владел несколькими цыганскими семьями...»; евреи... «могут иметь свои деревянные синагоги, но не каменные»; туркам, занимающимся торговлей в Яссах и других городах, «не дозволено покупать землю в собственность или дома в каком-нибудь городе или селе. В особенности им запрещено строить храмы или совершать публично моления по их иноверным верованиям, и Оттоманская

порта никогда не настаивала, чтобы молдавские господа разрешили им это. О если бы так оставалось всегда!»¹⁴.

Объективности ради следует отметить, что во времена правления отдельных господарей-фанариотов (Григорий Гика, Николай Маврокордат), всячески ущемлялись и права представителей коренного населения — молдаван (бояр, служивых людей и др.). К примеру, известный молдавский летописец Ион Некулче даже обвинял господаря Григория Гику в том, что он «много греков привел в страну, поедавших жалованье из казны, и сколько служб порубежных было, всех их греки занимали, а местные бояре были только по названию, ибо ни о чем он их не спрашивал», «...а местные бояре никуда пробиться не могли, все доходные должности были захвачены греками»¹⁵.

После присоединения части Молдавского княжества (т.н. Бессарабии) к России (1812 г.), территория Прутско-Днестровского междуречья, получившая статус области, значительно «потерялась» в количественном отношении: этот край был слабо населен и, кроме того, уступал запрутской Молдове и по полиэтническому составу населения. Однако это отставание было недолгим. Южная часть края, так называемый Буджак, стала усиленно наводняться колонистами — «задунайскими переселенцами» (болгарами, гагаузами, греками), а также немцами, французами и представителями других народностей. В северную, восточную и центральную часть края, на свободные земли целенаправленно переселялись жители ряда центральных, а также соседних с Бессарабией губерний, особенно Подольской, Волынской, Херсонской и др. Наводняли малонаселенные части края и беглые люди, покинувшие родные места по религиозным соображениям (раскольники и т. д.) и по причине безземелья.

В результате, за счет переселенцев и естественного прироста за какие-нибудь два десятилетия население Бессарабии более чем удвоилось. По-прежнему интернациональными и поистине стремительно развивающимися по количеству жителей оставались города. Так, уже в 1818 году в главном городе области Кишиневе по переписи было установлено, что здесь проживало 30% молдаван, до 30% евреев, 20% — болгар, 7% — русских, 3% — армян, 3% — цыган, 2% — сербов, один процент греков, 0,6% — немцев¹⁶.

Представляется, что исследователям будут интересны данные, касающиеся национального состава и динамики украинского населения в бессарабских городах ныне находящихся в составе Украи-

ны. В XIX столетии основу национального состава практически всех двенадцати городов Бессарабии составляли представители молдавской, еврейской, русской, украинской и болгарской народностей. Разумеется, в этих городах проживали и представители других народностей (армяне, греки, поляки, цыгане и др.), но в гораздо меньшем пропорциональном отношении.

Сравнительные данные за 1844 и 1897 годы свидетельствуют о положительной динамике роста удельного веса украинского населения среди жителей-горожан, в частности Измаила (соответственно — 25,7 и 37,0%), Аккермана (ныне Белгород-Днестровский) — 34,5 и 53,0%, Хотина — 15,1 и 21,0%. Килии — 20,0 и 40,0%. Наконец, по данным всероссийской переписи 1897 года 39,8% жителей портового города Рени составляли украинцы¹⁷. Преобладающая численность украинского населения в указанных и других городах и селах сохранялась и многие десятилетия спустя, что стало веским основанием при образовании впоследствии Молдавской ССР положительно решить вопрос о присоединении районов с компактным проживанием украинцев в состав Украины (40-е годы XX в.).

Представляется, что для расширения традиционных рамок трактовки понятия «толерантность» полезно ретроспективно рассмотреть взаимоотношение различных этносов, проживавших в северной части бывшей Бессарабской губернии в конце XIX — начале XX столетий, обращая при этом особое внимание на практическое взаимодействие представителей многочисленных этносов в различных сферах человеческой жизнедеятельности. Это тем более представляет интерес в связи с тем, что значительная часть севера бывшей Бессарабии ныне находится в Украине.

То обстоятельство, что состав населения севера Бессарабии, как и всего края в рассматриваемый нами период, являлся полиэтничным — факт бесспорный. Нелишним будет привести документальное подтверждение этому. Итак, что же представляло собой население тогдашнего Хотинского уезда, занимавшего большую часть севера Бессарабской губернии и непосредственно примыкающего к Карпато-Днестровскому региону? Из более чем трехсот семи тысяч человек населения уезда большинство (75%) составляли русины, затем молдаване, малороссы (выходцы с Украины), евреи и великороссияне (русские)¹⁸.

Следует подчеркнуть, что Хотинский уезд в обозреваемое нами время занимал первое место в крае как по абсолютной численности

населения, так и по его плотности (87,8 человека на одну квадратную версту). К тому же заметим, что к концу XIX — началу XX в. миграционные процессы в целом потеряли свою актуальность и состав населения, в частности, в северной части губернии, стабилизировался, и его колебания определялись за счет естественного прироста и убыли.

Для определения интенсивности межэтнических контактов полезно обратиться к составу жителей отдельных населенных пунктов Хотинского уезда. Однако надо заметить, что по национальному составу сельское население было более однородным. Так, в местностях, примыкающих к припрутской зоне уезда, преобладало молдавское население, а в селениях прикарпатской зоны — русины. Гораздо более пестрым был состав населения в уездном центре — городе Хотине и в местечках. Например, в Хотине наряду с русинами и малороссами проживали молдаване, поляки, армяне, чехи, греки, татары, турки, цыгане и представители других народностей. Значительное число (51%) всех жителей составляли здесь евреи. Кстати, еврейские общины преобладали в местечках Бричаны, Единцы, Липканы, Новоселицы и Секуряны. Немало евреев проживало в селениях Болбока, Волошково, Клишковцы, Непоротово и др.¹⁹ В местечке Липканы помимо евреев и молдаван (500 человек) проживали армяне и 60 семейств цыган. В местечке Атаки преобладали еврейская и молдавская общины и т.д.

Вряд ли большинство из бессарабских «северян» могло бы объяснить такое понятие, как толерантность, трактуемое сегодняшними современниками как «выдержка, умение проявлять терпимость к чужим мнениям, убеждениям, привычкам и обычаям, отличающимся от собственных»²⁰. По большому счету вся жизнь наших предков «подвигала» их к терпимости, независимо от их этнической, религиозной и профессиональной принадлежности.

Одной из основных, жизненно необходимых граней толерантности являлось усвоение «государственного» (русского) языка, который изучался в начальных школах, а также в уездном училище. На протяжении многих лет русский язык и словесность оставались одним из главных предметов в стенах хотинских четырехклассных мужской и женской гимназий. Причем среди учащихся были представители практически всех этнических групп, проживавших на территории уезда. Несомненно, облегчению обучения местного населения русскому языку помогли книги, изданные протоиереем Михаилом Чакиром и Павлом Чудецким²¹.

Кроме того, усвоению русского и других языков способствовало постоянное и тесное общение населения в повседневной жизни. На этот счет уместно привести выдержку из труда известного русского и украинского писателя, публициста и этнографа Александра Степановича Афанасьева-Чужбинского «Очерки Днестра», исследовавшего во второй половине XIX в. частично север Бессарабии. «Проезжая через местечко Атаки и проживая в нем, — пишет путешественник, — я заметил одно, что тамошние молдаване, от беспрерывных сношений с руснаками и евреями, отличаются немало от своих соплеменников, живущих в глухих деревнях, и более или менее говорят по-русски...»²². Конечно, трудно сказать, насколько владели языком коренного населения носители русского языка — военные, чиновники и те же старообрядцы-раскольники, осевшие здесь. Так или иначе, но повседневный «билингвизм» существовал и развивался. Взаимопроникновение разных языковых культур продолжалось. Наибольших успехов в овладении языками добивались торговцы, перекупщики, шинкари, как правило, евреи, армяне, греки. О себе же А. Афанасьев-Чужбинский писал, что при встрече «лицом к лицу с молдаванским населением» он «не в первый раз испытал неудобство незнания языка»²³.

Вряд ли можно кого-то удивить сегодня фактом, что представитель определенного этноса считает своим родным языком язык другого народа. И в рассматриваемом нами периоде такие примеры имели место. Об этом, в частности, свидетельствуют результаты Первой всеобщей переписи населения 1897 г. При сопоставлении результатов переписи по Хотинскому уезду «по вероисповеданию» и «по родному языку» видно, что из зафиксированных нескольких десятков представителей, например, армянской национальности григорианского и римско-католического вероисповедания, далеко не все назвали армянский язык родным. То же касается отдельных представителей белорусской, чешской, сербской, татарской, финской и других народностей²⁴. Возможно, решающую роль здесь сыграло длительное проживание нескольких поколений данных этносов на территории Бессарабии. Не трудно предположить, что родным языком значительная часть представителей разных национальностей назвала русский язык, который на территории огромной империи выполнял функцию языка межнационального общения.

Еще более интересные представления о владении русской грамотой, языком и другими языками можно извлечь из данных переписи

по Хотинскому уезду о распределении населения по родному языку, грамотности и возрастным группам. Так, на первой позиции в абсолютных цифрах в возрастной группе от 20 до 39 лет, как по «грамотности по-русски» и знанию других языков, находятся представители еврейского населения, на второй позиции — молдавского и на третьей — польского обществ²⁵. Такая же картина характеризует и старшие возрастные группы.

Хотинский уезд «старой» Бессарабии, как, впрочем, и другие уезды края, отличался большим многообразием вероисповеданий. И в этом состояла еще одна немаловажная грань толерантности, а именно — религиозной толерантности. В литературе обозреваемого периода практически не найти упоминаний о бытовавшей в то время конфессиональной вражде. Названная выше перепись 1897 г. свидетельствует, что в тогдашнем Хотинском уезде насчитывалось более 250 тыс. жителей православного, почти 48 тыс. иудейского, свыше 3,2 тыс. римско-католического, более 2,2 тыс. старообрядческого, шесть десятков армяно-григорианского и армяно-католического и столько же магометанского вероисповедания²⁶. В городе Хотине действовали три православных церкви, одна католическая часовня, армяно-григорианская церковь, синагога и шестнадцать еврейских молитвенных домов. Две православные церкви и синагога функционировали в местечке Липканы, церковь, синагога и три еврейских молитвенных дома — в местечке Атаки. Подобные религиозные святыни существовали во многих других многонациональных населенных пунктах уезда.

Сближению местного полиэтничного населения способствовали проведение религиозных и иных праздников, свадеб при смешанных браках, усвоение навыков ведения домашнего хозяйства соседей, деловые контакты и многие другие формы общения. Официально не воспрещался переход верующих из одной религии в другую. Особенно важным для православной церкви был переход иноверца в ее лоно. Известно немало фактов окрещения в православную веру местных купцов, фабрикантов и заводчиков²⁷.

Разумеется, эффективным средством сближения представителей разных этносов являлась их совместная учеба в начальных и церковно-приходских школах, духовном (в частности, Единецком) училище, в Хотинских четырехклассных мужской и женской прогимназиях. Известно, что только в 1900–1901 г. в трех двухклассных народных училищах (в т. ч. в одном в г. Хотине), 56 одноклассных и ремесленной школах Хотинского уезда обучалось

3485 учащихся, из которых 2088 русских и малороссов (русинов), 1177 молдаван и 220 евреев²⁸.

Усвоению уроков толерантности, без сомнения, способствовали благотворительные акции (лотереи, концерты, «доброхотные» пожертвования имущих людей и т. д.). В конце 60-х г. XIX столетия в местечке Единцы не без помощи крупной помещицы Софьи Козициной открылась начальная школа с отделением для девочек (в то время большая редкость). Многие годы помещица выделяла средства на содержание учителей, священника и школьной библиотеки. Она же позднее субсидировала возведение нового здания школы. Супруг помещицы Петр Козицин оказывал продолжительное время материальную помощь другим школам в местечке. Место для строительства церковно-приходской школы и большую сумму на ее возведение выделил близкий родственник Софьи Козициной — Р. Козицин²⁹.

Пожалуй, известнейшим меценатом и благотворителем конца XIX — начала XX в. являлся крупный помещик Хотинского уезда Константин Федорович Казимир, потомок знатного польского рода. Активный общественник, прекрасный хозяйственник, помещик-филантроп, он на собственные средства основал в родовом имении Васкоуцы больницу, школу, детский сад, больницу и школу садоводства в поместье Чернолеука, сельскохозяйственную школу в Гринауцах, библиотеку в Единцах. Для приобщения к образованию способных детей из небогатых семей и сирот для К. Казимира, как говорится, не было «ни эллина, ни иудея». Он тратил огромные средства (до ста тысяч рублей ежегодно) на погашение платы за обучение своих стипендиатов, обучавшихся в различных учебных заведениях края, империи и за границей. После его скоропостижной смерти (1910 г.) высокое дело мецената и филантропа достойно продолжали его брат и сестра — Владимир и Екатерина Казимир³⁰.

Таким образом, можно заключить, что взаимоотношения различных этносов, проживавших в припрутско-карпатском регионе, складывались весьма позитивно, и их взаимодействие затрагивало практически все сферы человеческой деятельности и духовной жизни.

Современная независимая и суверенная Республика Молдова продолжает оставаться полиэтничным государством. Бурное общественное движение в Молдавии, начавшееся на рубеже 80–90-х годов XX столетия, представляло собой в том числе и протест против нивелирующей национальной политики, породило

своеобразный «национальный ренессанс» не только у коренных жителей — молдаван, но и у представителей многих народностей, веками живущих в Молдове (Бессарабии). По сути дела, полиэтничность, доставшаяся современной Молдове, является богатым историческим наследством от предыдущих поколений.

Уже в первые годы обретения независимости, отвечая на запросы национального возрождения, первый президент страны Мирча Снегур подписывает указы о развитии национальных культур украинцев (1991), русских (1991), болгар (1992), евреев (1992), цыган (2001). Принятые парламентом законы «О функционировании языков на территории Республики Молдова» (1989 г.), «О правах лиц, принадлежащих к национальным меньшинствам, и правовом статусе их организаций» (2001 г.), а также Стратегия национальной политики и другие законодательные акты стимулируют участие представителей всех народностей в реализации своих прав в области социально-экономической и политической жизни, развитии национальной культуры и образования. В настоящее время в республике успешно функционируют 97 зарегистрированных этнокультурных обществ и ассоциаций.

Координирует деятельность этнокультурных обществ Бюро межэтнических отношений при правительстве страны. Традиционными стали ежегодные этнокультурные фестивали в столице республики Кишиневе. По каналам республиканского радио и телевидения транслируются специальные передачи на украинском, болгарском, гагаузском, еврейском (идиш), цыганском и других языках. Укрепляется материальная база образования на национальных языках, в том числе и украинском. Вместе с тем следует признать, что не все требования современного развития нацменьшинств находят должный отклик в коридорах власти, что затягивает решение многих насущных проблем (укрепление позиции языка межнационального общения, участие представителей нацменьшинств во всех структурах государственного управления, обновление ряда соответствующих законов и т. д.).

Разумеется, существует проблема сохранения национальных языков, в том числе и украинского. Согласно переписи населения 2004 года (без районов Приднестровья и муниципия Бендер) в правобережной Молдове проживают 282,4 тыс. украинцев (8,4% всего населения). Между тем только 180,9 тыс. из них назвали украинский язык родным. Для почти 90 тыс. украинцев родным языком является русский, для более 10 тыс. — молдавский (румынс-

кий)³¹. Более компактно проживающим и многочисленным украинское население остается на территории самопровозглашенной Приднестровской молдавской республик (ПМР).

В целом, однако, можно констатировать, что процесс возрождения национальных культур, их взаимодействие и духовное обогащение продолжается. Все большее число граждан страны убеждается в том, что все предлоги для вражды между людьми надуманы. В этом надежный залог сохранения и укрепления молдавской государственности и процветания национальных культур.

¹ Галбен А. Во имя нашего единства // Независимая Молдова. — 2001. — 31 января.

² Еврейская энциклопедия. — Т. XI. — СПб. — С. 217.

³ Там же.

⁴ См.: Галбен А. Указ. соч.

⁵ Мохов И.А. Формирование молдавского народа и образование молдавского государства. — Кишинев, 1964. — С. 74.

⁶ Кантемир Димитрий. Описание Молдавии. — Кишинев, 1973. — С. 147, 148.

⁷ См.: Кокырла П.С. Социально-экономическое развитие молдавского города в конце XVII — нач. XIX в. — Кишинев: Штиинца, 1989. — С. 100, 101.

⁸ Цитир. по: Кокырла П.С. Указ. соч. — С. 103.

⁹ Там же. — С. 106.

¹⁰ Там же.

¹¹ Кокырла П.С. Указ. соч. — С. 106, 107.

¹² Молдаване: очерки истории, этнографии, искусствоведения. — Кишинев: Штиинца, 1997. — С. 213.

¹³ Еврейская энциклопедия. — Т. XI. — С. 217.

¹⁴ Кантемир Димитрий. Описание Молдавии. — С. 146, 147.

¹⁵ Руссев Е.М. Ион Некулче. — Кишинев, 1984. — С. 74.

¹⁶ Национальный архив РМ. — Ф. 2, оп. 1, д. 554, л. 2.

¹⁷ Национальный архив РМ. — Ф. 2. оп. 1. д. 4126, л. 156; Записки Бессарабского стат. комитета. — Т. 1. — С. 91; Перепись населения 1897 года. — С. 21.

¹⁸ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. 74. — СПб. — С. 589.

¹⁹ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. 6. — СПб., 1896. — С. 607; Т. 34. — СПб., 1896. — С. 722; Т. 74. — СПб. — 1903. — С. 588–590; Еврейская энциклопедия. Т. 1. — СПб. — С. 17; Т. 7. — С. 492; Т. 15. — С. 662 и др.

²⁰ См.: Политическая энциклопедия, в 2-х тт. — Т. 2. — М., 2000. — С. 504.

²¹ См.: Чакир М. Русско-молдавский словарь. Русеск ши молдовенеск кувынтельник. — Кишинев: Епархиальная типография, 1907; Его же. Помощник молдаван по первоначальному изучению русского языка. Ч. 2–3. — Кишинев, 1914; Чудецкий П. Родной язык. Обучение механическому чтению и письму. Вып. 1. — Кишинев: Типография архиерейского дома, 1880 и др.

²² Афанасьев — Чужбинский А.С. Днестр и Приднестровье. Очерки Днестра. — СПб., 1863.

²³ Там же.

²⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 года. Ч. III. Бессарабская губерния. — СПб., 1905. — С. 68, 69, 70–73.

²⁵ Там же. — С. 94–98, 114–115.

²⁶ Там же. — С. 68, 69.

²⁷ Национальный архив РМ. — Ф. 6, оп. 10, д. 321 и др.

²⁸ Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — Т. 74. — СПб., 1903. — С. 590.

²⁹ Localitățile Republicii Moldova (Населенные пункты Республики Молдова). Vol. 6. — Chișinău, 2006. — P. 164, 165.

³⁰ Подробнее см.: Аникин Владимир. Казимиры // Новое время. — 2001. — 19 января.

³¹ Перепись населения. 2004. Статистический сборник Республики Молдова. — Кишинэу, 2006. — С. 300, 301.

Леонід Панасюк

ДО ВИТОКІВ БІЛІНГВІЗМУ В УКРАЇНІ: МОВНА АСИМІЛЯЦІЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТ У МЕЖАХ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

Політичний досвід українства має цікаву особливість: в історичному проміжку формування нації українське місто не стало її постійною основою, лише на короткі періоди, беручи на себе провід національного відродження. Врешті, такий розвиток мав результатом протистояння зросійщеного (спольщеного) міста українському селу, що й визначило мету дослідження: з'ясувати, за яких обставин українське суспільство було змушене змінювати свої мовні норми, переходячи, в кращому разі, від одномовного середовища до двомовного, білінгвістичного, а в гіршому — до одномовного (російськомовного, польськомовного, німецькомовного і т.д.).

Двомовність і багатомовність, зазначає А. Загнітко — це наявність і функціонування в межах одного суспільства (здебільшого — держави) двох або кількох мов¹. В основу запропонованих О. Чердниченком класифікацій (за якісними та кількісними ознаками) двомовність/багатомовність розглядається за ступенем поширення, ціннісною орієнтацією, рівнем розмежування мовних систем, характером комунікативного включення. За ступенем поширення розрізняються індивідуальна та колективна (масова) двомовність. За ціннісною орієнтацією двомовність може бути горизонтальною (коли мови оцінюються однаково) та вертикальною (коли одній мові віддається перевага на шкалі цінностей стосовно іншої). За рівнем розмежування мовних систем, що перебувають у контакті, виділяється координативна (чиста) та субординативна (змішана) двомовність. За характером комунікативного включення спостерігається активна та пасивна двомовність².

Політичний і мовно-культурний розвиток держави — це взаємопов'язані і взаємообумовлені процеси³, отже, спробуймо в історичному контексті визначити політичні причини, що викликали появу вертикальної колективної субординативної (маємо справу головню з асиміляцією українців) двомовності в Україні.

Досліджуючи минулі часи, можемо визначити чітку закономірність між існуванням державності та домінуючим мовним середовищем. Тому зайвим буде говорити про проблему білінгвізму мешканців Київської Русі, оскільки надзвичайно велика кількість населення України мешкала в містах і займалася торгівлею⁴.

Міста в XIV–XV ст. відокремилися від села і стали самостійними організаціями, на думку І. Крип'якевича, внаслідок зростання кількості населення, яке займалося виключно ремеслами та торгівлею, а передусім — поширення німецького права⁵. Виходячи з колонізаційних процесів на теренах України, можна виокремити такі етапи у міському локаційному процесі магдебурзького права:

I. (XIII — середина XIV ст.) — перші прояви в межах Галицько-Волинської держави німецького права, яким користувалися здебільшого німецькі громади міст; перші локаційні привілеї міст.

II. (середина XIV — кінець XV ст.) — значне поширення магдебурзького права на українських землях, які входили до складу Польського Королівства, перші локації міст-магдебургій у Великому князівстві Литовському.

III. (кінець XV–XVI ст.) — поширення магдебурзького права в центральноруських містах та перші локації міст Лівобережжя⁶.

У багатьох містах України протягом декількох століть магдебурзьке (німецьке) право регламентувало відносини, що визначали права та свободи міст, які вибороли особливий правовий статус⁷.

Втрата державності якісно змінює становище міського населення. Проте, якщо у Великому князівстві Литовському населення колишніх земель Київської Русі почувалося в рівноправному становищі з титульною нацією, то із посиленням польського впливу міста України зазнають потужного національного тиску.

У Речі Посполитій було багато міст, переважно малих, здебільшого шляхетських, особливо магнатських, що засвідчувало домінування шляхти над міським населенням. Польські й німецькі міщани створювали, згідно з німецьким правом, станово-корпоративну організацію, тоді як українці, білоруси й литовці були представлені загалом у нижніх міських верствах⁸.

Перебування українських міст у складі Речі Посполитої спричинило їх значне відставання у розвитку і навіть занепад, що супроводжувалося, насамперед, втратою ними попереднього значення як великих культурних центрів, концентрацією основних прибутків від торгівлі й промислів здебільшого в руках некорінних жителів. Саме ці фактори стали найбільш відчутними внаслідок «культурної місії» польської шляхти на українських землях. Позбавлені найважливіших прав і майже всякої участі в муніципальному правлінні, «схизматики» переважно не допускалися до виборних посад, а їх безпосередня виробнича діяльність утруднювалася всілякими обмеженнями, зведеними чужорідною владою в закон. Так, на території Західної України для них відводилися навіть окремі квартали для проживання. Повсюдно заборонялися публічні православні богослужіння та церковні церемонії. Колись могутні міщанські родини автохтонного походження втратили свій вплив, сполячилися й у більшості своїй поповнили лави безпорадної юрби. Замість різниці національностей, фігурувала відмінність релігій: католицизму і православ'я. Перехід з останнього нерідко означав не лише зречення своєї національності, культури та мови, а й виховання дітей у відповідному дусі⁹.

Як і росіяни пізніше, поляки, ставлячи українську мову поза законом, починають наступ на український світ з наступу на українські міста (насихуючи їх поляками, німцями, євреями, вірменами) та на українське православ'я, а тому нищать або нахиляють до своєї церкви конфесійну і світську шляхту, використовуючи для цього найперше мову й освіту. Достатньо зауважити, що цілі сто-

ліття церковні й урядові інституції України змушені були послугуватися польською мовою (а далі, й освітою та культурою). А на Волині в XVII ст. мова та система управління були німецькими¹⁰.

Незважаючи на це, у XVI — першій половині XVII ст. досить швидко зростає кількість міських поселень на всій етнічній українській території, що було зумовлено подальшим суспільним поділом праці. У 40-х роках XVII ст. в Україні нараховувалося близько тисячі міст і містечок. У Київському воєводстві їх було 358, Волинському — 150, Подільському — 111, Брацлавському — 122, Руському — 177, Белзькому — 32, у Холмській землі — 23. Крім того, на Чернігово-Сіверщині було понад 40, на Слобожанщині — близько 20, Півдні — 30, Північній Буковині — 10, на Закарпатті — понад 20 міст і містечок. Напередодні визвольної війни 1648–1654 рр. на території всіх українських земель їх налічувалося близько 1200. З розвитком господарського потенціалу міських центрів зростала роль міст в економічній консолідації населення України. Основний приплив населення в міста України відбувався з навколишніх сіл і міст, а також з віддалених районів українських земель. Це явище особливо характерне для Подніпров'я¹¹.

Показання України та виникнення братств спричинилося до спротиву панівному мовному становищу Польщі саме в містах. На думку І.Крип'якевича, братська організація і Запорозьке Військо окремо однаково боролися проти шляхетсько-польського режиму: братства організували інтелігенцію, а на Запоріжжі гуртувалися революційно налаштовані елементи. Пізніше обидва середовища спільно організували державу. На той час міщанський стан залишався так само численним і впливовим — до міщан зараховано мало не половину населення¹².

Діяльність представників еліти мала поодинокий характер, тому провід у захисті національно-релігійних прав взяло на себе саме українське міщанство, яке, пише С.Сірополко, було більш-менш заможною верствою завдяки торгівлі і ремісництву та при звичаєною до ведення громадських справ, бо користувалося самоуправою в магістраті та цехових організаціях. Як відомо, церковні братства виникли на українських землях уже в XV ст. (братство при церкві Успенія у Львові). З братських шкіл, що повстали в той час, відомі такі: у Вільні (1588), Городку (1591), Бресті (1591), Мінську (1592), Перемишлі (1592), Белзьку (1594), Могилеві (1597), Замості (1606), Києві (1615), Луцьку (1619 чи 1620),

Пінську (1633), Орші (1648), Рогатині, Вінниці, Немирові, Кам'янці на Поділлі, Крем'янці та ін.

Саме тоді (наприкінці XVI — початку XVII ст.) спостерігається суперництво двох напрямів щодо організації діяльності братських шкіл — латинський та візантійський, що передбачав збереження «своєї слов'янської мови, наймилішої Богові»¹³. Україна опинилася в ситуації полілінгвізму, за якого у школі вивчали латину (крім катехізису та слов'янської граматики), у суспільному житті послуговувалися польською, в релігійній практиці та безпосередньому спілкуванні — польською та українською¹⁴.

Отже, значення братських шкіл для збереження української мови було здебільшого опосередкованим — вони стояли на заваді унії та католицтву на українських землях; сприяли розвитку релігійної та національної свідомості українського народу, поширенню освіти та розвитку української культури. Видавали шкільні підручники і наукові праці, особливо в галузі слов'янської філології¹⁵.

Із підпорядкуванням козацької державності Московському царству, а згодом Російській імперії, одним із напрямів асиміляційної політики було встановлення в містах України російської адміністрації, військових залог, впровадження російськомовної освіти та сповідання православного культу російською мовою.

Москва вперто втручалась у внутрішнє життя України, зокрема у правове й економічне становище міст. Міський патріціат прагнув зберегти колишній статус і внутрішній лад міських поселень. Це була природна реакція на власницькі зазіхання козацької старшини і шляхти, які дедалі сильніше претендували на міські доходи. Якщо раніше він шукав захисту в польського короля, то тепер — у московського царя. Та й самі московські правителі не переставали зображати себе захисниками українського народу від місцевої влади і охоче розпоряджались тим, що їм не належало. Зокрема, цар підтвердив давні права і пільги Києву, звільнив його жителів від ряду податків і зобов'язань. Відповідні царські грамоти отримали Переяслав і Ніжин. Подібні дії московського уряду також виходили за його компетенцію і порушували Березневі статті.

Протизаконні втручання московського уряду мали на меті далекосяжні плани: створювали йому в свідомості рядового козацтва і міщанства імідж захисника їх інтересів, вбивали клин між гетьманом, частиною старшини і шляхти, урядом і народом й дестабілізували ситуацію в Україні. Московський уряд використовував й інші, набагато витонченіші можливості для нароцпування своєї

присутності в Україні. Зокрема, прибулому з військами стольнику Кікіну було дано таємний наказ вносити розкол в українське суспільство¹⁶. Таким чином Москва почала створювати умови для майбутнього перетягування влади, згодом уніфікації, а отже, русифікації краю.

Переяславські статті 1659 р. фіксували втрату Україною незалежності та давали старт її поступовому підпорядкуванню Московії. Остаточна політична перемога царського престолу дала змогу йому встановити реальний військово-політичний контроль над Лівобережною Україною (введення воєвод у ряд міст), приєднавши Військо Запорозьке тепер уже не лише формально, але й фактично, дістати безпосередній доступ до українських людських, матеріальних і фінансових ресурсів, безпосередньо впливати на призначення гетьмана та іншої старшини, продовжити реалізацію геополітичних планів щодо об'єднання всіх «руських» та православних земель в одній державі¹⁷.

На загал, протягом другої половини XVII–XVIII ст. спостерігалося переформування міщанського стану в Україні. Коли на території західних регіонів ці зміни були менш помітними, то в Гетьманщині сталися значні зрушення в соціальній структурі городян, їх світогляді, системі цінностей і політичних орієнтаціях. Це зумовлювалося встановленням «нового порядку» — влади козацької верхівки, а потім — поширенням загальноімперських законів. Дещо не «традиційно» відбувалося становлення міщанства на Слобожанщині, де більшу частину їх, певною мірою «механічно», за наказом «згори», поповнювали за рахунок козаків («військових обивателів»). У південних районах країни, які активно почали освоюватися лише в другій половині XVIII ст., цей процес мав своєрідне «забарвлення», бо набув «суміж» давніх традицій і нових явищ, пов'язаних з перебуванням тут представників різних етнічних культур¹⁸.

Міста Гетьманщини з магдебурзьким правом (їх нараховувалося лише 12) мали незалежну судову систему й адміністрацію. За винятком Полтави, ці міста були розташовані на більш заселеній, традиційно урбаністичній Півночі. Міста без магдебурзького права були зазвичай меншими, мали простішу структуру та вужчу юридичну автономію. Там міське судочинство й адміністрацію здійснював козацький уряд. Але згодом навіть привілейовані міста втратили частину своєї автономії на користь сотенних канцелярій, розташованих у містах. У середині XVIII ст. рівень міського

самоврядування залежав від того, наскільки вдавалося протистояти поширенню влади козацького уряду. Поступово більшість міст стали підпорядковуватися козацькій адміністрації¹⁹.

Під подвійним тягарем української і російської адміністрації муніципальна автономія зазнавала значних утисків. Не визнаючи економічної важливості міст, козацькі зверхники — за винятком гетьманів Самойловича і Мазепи — виключали міщан з будь-якого політичного життя Гетьманщини. Козацька адміністрація постійно брала на себе функції муніципальних установ, а менші містечка переходили у власність нової шляхти.

Як з економічного, так і з політичного погляду, міщани відчували себе дуже непевно. Заможні російські та грецькі купці мали можливість господарювати ефективніше за своїх українських колег. Слаборозвинуті грошові відносини, великі податки, вороже ставлення козацької влади, внутрішня і зовнішня конкуренція, — все це перешкоджало переростанню міщан в окрему соціальну групу і призводило до їх поступового занепаду. У 60-х рр. XVIII ст. правовий «міщанський» статус Гетьманщини мали лише 34 тис. осіб²⁰.

Отже, період становлення козацької влади збігся зі спробами Московського царства перебрати її на себе. Дестабілізація Москвою внутрішньої ситуації в Гетьманщині та непослідовна політика козацької влади щодо міст фактично спонукали міщан до пошуків «патрона» — ним стали представники Московського царства в Україні (спершу воєводи, потім російська адміністрація). Шукаючи захисту, міщани змушені були виявляти свою лояльність до «спасителів», у мовній сфері — переходячи на їхню мову.

Імперська інтеграція українського суспільства, крім козацтва, відбувалася відносно спокійно, без зайвої полеміки і переважного спротиву. На це слід було сподіватися, оскільки міщани, духовенство і селянство являли собою у політичному сенсі найбільш пасивні елементи українського суспільства. Їх менше зв'язували традиції автономної Гетьманщини і вони не мали політичного впливу.

Міщани асимілювалися набагато швидше, ніж козаки, з меншими адміністративно-правовими ускладненнями. По-перше, не спостерігалось жодних непорозумінь щодо соціально-правового статусу українського міщанства: на відміну від шляхти або козаків, міщани відразу набули його імперського визнання. Їхнє становище чітко визначила Міська грамота 1785 р., і воно не відрізнялося від становища міщан інших частин імперії.

По-друге, автономістські традиції серед міщан були настільки слабкими, що запровадження імперських норм не зустріло жодного опору.

Хоча Міська грамота 1785 р. не скасовувала ані магдебурзького права, ані жодного іншого зводу законів, вона все ж таки кардинально перебудовувала структуру міської адміністрації та судочинства. Новостворені адміністративні посади і процедури недвозначно порушували положення магдебурзького кодексу. Але міщани настільки слабо пам'ятали про нього, що, крім Києва, ніде на це навіть не звернули уваги. У 1831 р. магдебурзьке право було офіційно скасоване в Лівобережній Україні. У Києві воно тривало до 1834 р.

Третім фактором, що прискорив імперську інтеграцію, було нестабільне політичне й фінансове становище українських купців. Від часу Переяславської ради московський уряд здійснив низку кроків, щоб перешкодити розвитку української торгівлі, особливо активно така політика проводилася за часів Петра I²¹. Вже у 1780-х рр. міжнародна торгівля здійснювалася переважно через греків та інших іноземців, у той час як внутрішню торгівлю, зокрема на ярмарках, контролювали росіяни. У 1782 р. з 1483 купців, зареєстрованих у Чернігівській губернії (за винятком інших іноземців), було 896 росіян і 587 українців. Навіть за бажання українські купці не могли опиратися Міській грамоті, бо не мали відповідних статків і влади²².

Врешті-решт, Міська грамота 1785 р. була прийнята без особливих проблем, оскільки не зачіпала прав найбільшої групи міських жителів — міщан, які, на відміну від купців, переважно були українцями.

Запровадження Міської грамоти мало далекосяжну мету — інтегрувати українських купців і ремісників в етнічно перемішаний імперський міщанський клас. Саме це, сильніше від усіх інших чинників, обривало зв'язки міщан з минулим Гетьманщини. Українське місто набувало все більш етнічно різноманітного, а лінгвістично — російського характеру. Російська мова була мовою не тільки торгівлі та промисловості, а й урядовою мовою. До русифікації міст спричинилися численні імперські чиновники, що заповнили губернські та повітові міста²³.

Державний контроль зосередився у містах. Вони були центрами різних губернських і земських адміністративних управлінь, мали силу-силенну чиновників і користувалися підтримкою військових

гарнізонів. У деяких містах військові командири виконували поліцейські функції. В інших — офіцери поліції (за винятком нижчих посад) призначалися зверху та підпорядковувалися лише сенатові²⁴.

Як бачимо, входження міського стану до імперської структури відбувалось без особливого опору. З.Когут наголошує на пасивності міщан, що вплинуло на стан мови в містах України, зокрема на процеси переходу до метрополійної мови, формування російської атмосфери міст і, врешті, до формування соціального білінгвізму в межах становлення імперської адміністрації, присутності російських гарнізонів, збільшення іноетнічного населення на території Гетьманщини.

Подальший процес адміністративної уніфікації пов'язаний із колонізацією Півдня України — до якої були прилучені не тільки росіяни, а й інші народи імперії. Внаслідок процесів урбанізації й асиміляційної політики Росії населення в цих регіонах, особливо на Сході та в Криму, стало переважно російськомовним²⁵. Міста Єлизаветград, Новомиргород, Новоархангельськ, Овідіополь розвинулися на базі фортець, побудованих у 40–50-х роках XVIII ст. Олександрівськ взяв свій початок від фортеці на Дніпровській лінії (1770 р.). У 1778 р. виник важливий центр морського суднобудування і перший порт Росії на Чорному морі — Херсон. На Азовському морі великим портовим містом став Маріуполь (1779 р.). Будівництво найбільшого осередку військового суднобудування, а згодом і значного торгового порту — Миколаєва розпочалося в 1788 р. у гирлі р. Інгул²⁶.

Внаслідок економічного розвитку України в XVIII ст. спостерігалось подальше відокремлення промисловості від сільського господарства. В другій половині століття значна частина міських, містечкових і навіть сільських ремісників та промисловців жила частково або виключно за рахунок прибутків зі свого ремесла чи промислу. Відхід від землеробства, праця в наймах на підприємстві чи підробітки «в людях» перетворювали найбільшню частину населення у спролетаризовану масу. Розвиток промисловості в Україні у XVIII ст. призвів не тільки до кількісного зростання населення, у якого формувалися ознаки пролетаріату, а й до значної його концентрації в містах, містечках і навіть селах з великими підприємствами²⁷.

Ще наприкінці XVIII ст. населення українських земель, інкорпорованих до складу Російської імперії, характеризувалося значною перевагою корінних мешканців. На Лівобережжі українці

становили 98,1% населення, в Слобожанщині — 85,9%, на Правобережжі — 88%, у Степовій (Південній) Україні — 71,5%. У 9 українських губерніях за станом 1811 р. проживало 8,7 млн осіб, а на 1863 — уже 13,6 млн. Всього ж упродовж ХІХ ст. населення України в межах Російської імперії зросло більш як утричі (з 7,7 до 23,4 млн осіб). Слід мати на увазі, що таку значну динаміку спричинив не лише його природний приріст, а й міграції інших етнічних груп. Міграційна політика царизму стала одним із визначальних важелів інтеграції України до складу імперії, її поглинання та русифікації. Російський царизм з допомогою усіляких пільг та привілеїв заохочував також заселення українських земель представниками інших національностей, передусім німцями, греками, болгарами, сербами тощо. Найбільше ж заохочувалися до цього росіяни, яким прищеплювали почуття належності до панівної державної нації й усвідомлення нібито історично правомірної їхньої зверхності над людьми інших національностей²⁸.

Захоплення українського ринку стало для російського капіталу стратегічним завданням не тільки в межах імперії, а й у загальноєвропейському контексті. І якщо в українських містах російські купецькі колонії утверджувалися шляхом впертої боротьби з українським купецтвом, то на Півдні імперії вони практично не стикалися з опором. Просування російського капіталу на територію України підривало позиції українського купецтва, нищило місцеві господарські центри, ламало усталене господарське життя. Рух російського капіталу в Україні проходив трьома основними шляхами: перший — через Харків до Азовського моря, другий — через Харків та Катеринослав до Криму, третій — через Чернігів та Полтаву (або Харків і Кременчук) до Одеси та Чорного моря з відхиленнями на Поділля та Бессарабію. Російське купецтво, осідаючи в містах, захоплюючи своїм впливом український ринок зсередини, втягуючи українське купецтво до російського русла, нівелюючи загальноімперським шаблоном особливості України²⁹, стало потужним соціально-економічним підґрунтям для активного насадження російської мови в українських містах, особливо на Півдні.

Розглядаючи русифікацію в економічній площині, О.Реєнт звертає увагу на протекціоністські дії уряду в умовах латентного протистояння національних фінансово-промислових груп і пересічних виробників польських, українських, єврейських, російських. У соціальній сфері відбувалися складніші процеси. Соціальна стратифікація оформлювалася в юридично закріплені майнові ніші.

Привабливість державної та військової служби, підприємництва все більше домінувала над національними рефлексіями. Переважаючим інтересом стає не відрубність, а прагнення до інтеграції та посилення впливів у галузевих горизонталях і управлінських вертикалях³⁰. Разом з тим, входження українських земель до російського ринку, розвиток економічних відносин та ліквідація кріпацтва з часом спричинили надзвичайно швидку диференціацію українського селянства, зміну якісного стану міст, що перетворювалися з ремісничо-торгових на промислові центри³¹.

Починаючи з кінця XIX ст., із розвитком капіталістичних відносин, швидко зростає приплив росіян в міста і на промислові об'єкти України³². Про колонізаторську національну політику царизму свідчить структура міського населення України. Наприкінці XIX ст. корінні мешканці становили тут не більше третини. Найменше українців проживало у великих містах: в Одесі, наприклад, їх налічувалося не більше 6% усього населення, навіть у Києві — лише 22%. Загалом у промисловості, на транспорті та торгівлі працювало трохи більше 9% українців. А серед учених, митців, медичних працівників, церковних служителів їх було й того менше — 0,5%.

Наприкінці XIX ст. внаслідок переселенських рухів частка корінних мешканців України зменшилася з 90 до 80%. Натомість збільшилася кількість росіян: у той період частка останніх серед населення України становила майже 12%. Найбільше їх було серед чиновництва, купецтва й робітництва на Лівобережжі та Півдні України. Разом зі зрусифікованими українцями вони становили тут більшість міського населення³³.

Новозаселені території Південної України та індустріальний Донбас були, у певному сенсі, багатоетнічним плавильним казаном для всіх народів імперії. Тому їх називали «Новоросією», але також і «Новою Європою» чи навіть «Європейською Каліфорнією». Більше того, швидка урбанізація цих регіонів у XIX та XX століттях цілком змінила традиційну модель територіального розселення в Україні, за якою центральні та західні землі становили «стрижень», а південно-східні — периферію. На початок 1920-х років більшість головних міських центрів України вже розташувалися на Південному Сході, а їхня культура була російською³⁴.

Проте у цій царині потрібно визнати пріоритет російського капіталу та робітничого класу, що також сприяло асиміляції українських пролетарів. Участь українців у бурхливому розвитку

цих регіонів була мінімальною, виразно домінували іноземні підприємці та російські робітники. Загалом же індустріалізація Російської імперії відбувалася як у регіонах російського центру, так і на периферії. Проте більшість підприємців була росіянами або іноземцями, а більшість робітників — росіянами. Численні ж неросійські етноси периферії брали в цьому процесі незначну участь. Поява промислових галузей в окраїнних регіонах імперії посилювала інтенсифікацію економічних взаємозв'язків і розбудову залізничного сполучення з центром та (за винятком Польщі) імміграцію російських робітників⁸⁵.

З 1865 по 1875 рр. залізнична мережа України збільшилася більше ніж на третину: в 1865 р. побудована Одеська залізниця, в 1869 р. — Південна та Донецька, в 1870 р. — Південно-Західна, в 1873 р. — Придніпровська⁸⁶. Було побудовано 12 тис. км. залізниць, зокрема, що з'єднували Москву та Севастополь і Одесу. Саме тоді, зазначає О.Міллер, починається активне зростання міст⁸⁷.

Переважаючий іноетнічний елемент в Україні мало суперечливі наслідки. З одного боку, воно позитивно впливало на розвиток господарства, обмін професійним, культурним і науковим досвідом. З іншого ж, насамперед через те, що професійна структура населення неукраїнських національностей була специфічно профільованою (росіяни головним чином вливались у велику промисловість, сферу управління, науку, освіту, церковну службу, євреї займалися ремеслом і торгівлею, німці і чехи захопили провідні позиції в сільськогосподарському товарному виробництві, особливо технічних культур, і т.д.), це ставало об'єктивною перешкодою на шляху природного розвитку соціальної структури української нації, наперед зумовлювало її деформований характер, викликало особливу гостроту проблеми «місто й село» не лише в етнічному та мовному аспектах, а й у сферах освіти, науки, культури, мистецтва⁸⁸.

Е. Вілсон зазначає, що нове ставлення до українців з боку імперії мало наслідком репресивні заходи 1863 та 1876 років (низка заборон та обмежень щодо використання української мови, переслідування навіть напівприватних українських товариств). Це відбувалося саме тоді, коли розгорталася модернізація, — отже, українцям було надзвичайно складно брати участь у формуванні міської, писемної культури на власних, а не російських умовах⁸⁹. Ю.Шевельов додає ще одну вагому причину — повна відсутність україномовної чи бодай прихильної до української мови буржуазії. За Чикаленком він називає лише чотири такі родини: Смириненко,

Леонтович, Аркас, Чикаленко. Це також підривало престиж української мови, а на практиці позбавляло її економічного підґрунтя⁴⁰.

Уже на той час активізується асиміляція, особливо на Півдні України: українці, італійці, греки, євреї сприймали державну російську мову як функціонально першу, адаптуючись до російської культури. Ці процеси активізувалися за допомогою освіти, релігії, преси, які функціонували російською мовою⁴¹. Царизмові, ідеологія і політична практика якого однозначно спрямовувалися на деетнізацію українства і його розчинення у «російськоческому морі», вдалося крок за кроком витіснити з міського вжитку українську мову⁴².

Російська мова й культура, а також православ'я набували щораз більшого значення як інструменти досягнення однорідності. На думку А.Каппелера, окремі етнічні групи у селах, етнорелігійні групи в містах жили цілком ізольовано одна від одної і дотримувалися своїх традиційних культур. Якщо ж представники селянських мас потрапляли до міста й піднімалися там по соціалній драбині, то вони зазвичай асимілювалися правлячою етнічною групою: латиші й естонці германізувалися, литовці, білоруси й українці — полонізувалися або русифікувалися, християнізовані етноси — русифікувалися⁴³.

За підрахунками Н.Шумарової, шлях від україномовного до російськомовного міста Київ пройшов приблизно за 150 років, інші населені пункти — значно швидше. Це зумовлено, перш за все, прискоренням соціального розвитку країни загалом, пов'язаним зі встановленням капіталістичних відносин, зростанням міського населення та його багатонаціональним складом, торгівлею тощо, а також певною національно-мовною політикою, що проводилася урядом в інтересах централізованої держави і позначалася на розвитку світської освіти, форми і види якої регулювалися Міністерством освіти Російської імперії, на книговидавничій та газетній справі, розвитку культури та ін.

Таким чином, **централізована** імперська мовна політика позначалася на характері мовної поведінки в місті, тими чи іншими засобами заохочуючи населення до бажаного типу комунікації. Перепис 1897 р. підвів певні підсумки цієї політики, які для українців виявилися невтішними. Так, з соціального погляду, останні являли собою однорідний соціум — були селянами, а значить, і свою рідну мову, і мовну поведінку ідентифікували з національністю, що надавало розвиткові мови великої демографічної потужності,

проте їх майже повсюдна неграмотність стримувала цей розвиток у межах усного розмовного мовлення, що й заклало підвалини багатьох мовних драм і трагедій у житті народу⁴⁴.

Українці в XIX — на початку XX ст. залишилися аграрною нацією, що значно вплинуло на формування психологічного, соціокультурного архетипу, а також здатність суспільства до самоорганізації, усвідомлення корпоративних та національних інтересів та їх захисту⁴⁵. Урбанізація мала в Україні суто російськомовний характер, внаслідок чого зароджувалося своєрідне протистояння міста і села, витворення мовного бар'єра як константної величини. Внаслідок відсутності української мови в місті тут не міг утворитися найбільш значущий елемент урбанізації мови — міський український наддіалект⁴⁶.

¹ Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія. — Вид. 2-ге. випр. і доп. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток. Лтд», 2007. — С. 187.

² Чередниченко О. Багатомовність і концептуальна картина світу // Українознавство. — 2002. — Ч. 3. — С. 67.

³ Масенко Л.Т. Мова і суспільство: Постколоніальний вимір. — К.: Вид. дім «КМ Академія», 2004. — С. 136.

⁴ Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І.Шевчука. — К.: Либідь, 1993. — С. 341.

⁵ Крип'якевич І.П. Історія України / Відп. редактори Ш.Шевченко, Б.З.Якимович — Львів: Світ, 1990. — С. 128.

⁶ Гошко Т.Д. Нариси з історії магдебурзького права в Україні (XVI — початок XVII ст.) — Львів: Афіша, 2002. — С. 75–76.

⁷ Мамутов В.К., Устименко В.А. Некоторые аспекты совершенствования правового статуса шахтерских городов // Проблемы развития промышленных городов Украины: Сб. науч. тр. / НАН Украины. Ин-т экон.-прав, исслед. Редкол.: Финагин В.В. (отв. ред.) и др. — Донецк, 1994. — С. 6.

⁸ Кашпелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / Пер. з нім. Х.Назаркевич; наук. ред. М.Крикун [Історія країн світу. 2]. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. — С. 64.

⁹ Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 224–225.

¹⁰ Кононенко П.П., Кононенко Т.П. Феномен української мови. Генеза, проблеми, перспективи. Історична місія. — К.: Наша наука та культура, 1999. — С. 14.

¹¹ Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії / Редакційна колегія: Ю.Ю.Кондуфор та ін.; Ін-т історії. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 123, 125.

¹² Крип'якевич І.П. Історія України. — С. 240–250.

¹³ Сірополько Степан. Історія освіти в Україні. — Київ: Наукова думка, 2001. — С. 64–86.

¹⁴ Там само. — С. 94.

¹⁵ Там само. — С. 99.

¹⁶ Борисенко В.Й., Бульвінський А.Г., Візер С.О. Еволюція українсько-російських відносин у другій половині XVII ст.: Монографія. — К.: Вид-во «Старий світ»: Вид. Т.Мосієнко, 2006. — С. 63–64.

¹⁷ Там само. — С. 155; Верстюк В.Ф., Горобець В.М., Толочко О.П. Україна і Росія в історичній ретроспективі: українські проекти в російській імперії. — К.: Наукова думка, 2004. — Т. I. — С. 143.

¹⁸ Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. — С. 231.

¹⁹ Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760–1830. — К.: Основи, 1996. — С. 55–56.

²⁰ Там само. — С. 42.

²¹ Винар Богдан. Економічний колоніалізм в Україні та інші праці / Українське Історичне Товариство, Наукове Товариство ім. Шевченка в Європі, Національна Академія Наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника. Ред. Любомир Винар. — Нью-Йорк; Париж; Львів, 2005. — С. 16–17.

²² Когут Зенон. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини. 1760 — 1830. — С. 248–249.

²³ Там само. — С. 250–255.

²⁴ Там само. — С. 183.

²⁵ Кульчицький С.В., Парахонський Б.О. Україна і Росія в історичній ретроспективі: новітній український державотворчий процес. — К.: Наукова думка, 2004. — Т. III. — С. 100.

²⁶ Українська народність: нариси соціально-економічної та етнополітичної історії. — С. 104.

²⁷ Там само. — С. 172–173.

²⁸ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.) / Інститут історії України НАН України. — К., 2003. — С. 108–109.

²⁹ Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики. Предкапиталистическая фабрика. — К.: Государственное издательство Украины, 1925. — С. 39–52.

³⁰ Реєнт Олександр. Україна соборна. Наукові розвідки і рецензії. — К.: Генеза, 2006. — С. 61.

³¹ Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України (кінець XVIII — початок XIX ст.) — К., 1958. — С. 80.

³² Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине. — К., 1975. — С. 90.

³³ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — К., 2003. — С. 109–110.

³⁴ Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація / Пер. з англ. — К.: «К.І.С.», 2004. — С. 137.

³⁵ Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія, Розпад. — С. 236–237.

³⁶ Кірта Г.М., Пшінько О.М., Агієнко І.В. Залізничі України: Історичний нарис. — Дніпропетровськ: Арт-Пресс, 2001. — С. 128.

³⁷ Миллер А.И. «Украинский вопрос» в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). — СПб.: Алетейя, 2000. — С. 190.

³⁸ Макарчук С.А. Український етнос (виникнення та історичний розвиток) — К.: НМК ВО, 1992. — С. 75.

³⁹ Вілсон Ендрю. Українці: несподівана нація. — С. 138–139.

⁴⁰ Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): Стан і статус. — Чернівці: Рута, 1998. — С. 14.

⁴¹ Демченко В. Мовне середовище. Екстралінгвістичний нарис про Південь України: Монографія. — Херсон: АЙЛАНТ, 2001. — С. 60.

⁴² Нагорна Л. Українська політична нація: лінії розламу і консолідації // Віче. — 2000. — №1. — С. 139.

⁴³ Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад. — С. 118, 247.

⁴⁴ Шумарова Н.П. Мовна компетенція особистості в ситуації білінгвізму: Монографія. — К.: Київський державний лінгвістичний університет, 2000. — С. 56–57.

⁴⁵ Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX — початок XX ст.). — С. 109.

⁴⁶ Загнітко А.П. Сучасні лінгвістичні теорії: Монографія — Вид. 2-ге. випр. і доп. — Донецьк: ТОВ «Юго-Восток. Лтд», 2007. — С. 194.

Марія Ярмоленко

ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ НА УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКО-БІЛОРУСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ У 40-І РОКИ ХХ СТ.

Вітчизняна етнополітологія, зокрема і такий її напрям як етноконфліктологія, повинні досліджувати не лише перебіг міжетнічних протиріч у ході еволюційного/революційного розвитку суспільства, але й передбачати вірогідність їхнього переростання у міжетнічні конфлікти. Власне науковці мали би на базі узагальнень пропонувати владі й політикам рекомендації щодо запобігання останнім¹. Актуальність вказаного підтверджують гострі дискусії в Україні та Польщі щодо міжетнічного протистояння напередодні та в період Другої світової війни на Лемківщині, Надсянні, Холмщині, Підляшші. Особливо наполегливим є тиск польських комбатантських (кресовяцьких) товариств Вроцлава, Перемишля та інших міст, зумовлений намаганням отримати певний «психологічний реванш» за втрату «східних кресів» («польських кресів», «Східної Малопольщі») і масові депортації поляків з Галичини і Волині наприкінці війни та перші післявоєнні роки. Ця обставина змушує й більшість польських істориків розглядати події винятково з польської «рації стану», нехтуючи позицію українців. Своєю чергою, деякі українські політики і науковці також керуються власною (етноцентричною) «рацією стану», яку виводять виключно з інтересів українського визвольного руху, що в складних обставинах воєнного лихоліття був змушений знаходити «вузьку стежку» реалізації стратегії і тактики праворадикалів — ОУН і УПА². Позатим і українським і польським дослідникам слід пам'ятати думку відомого польського політика і публіциста Яцека Куроня про те, що не можна вихоплювати будь-яку історичну подію з історичного контексту, оскільки таким чином створюється і фальшується вся картина польсько-українських взаємин³.

Неоднозначне ставлення українського соціуму до однозначного трактування проблеми виявила виставка «Волинська різанина: польські та єврейські жертви ОУН-УПА», яку організували громадсько-політичні діячі у Києві (Український дім) у квітні 2010 р. На жаль, на вказаній імпрезі не було показано, а фактично проігноровано треті сили (німецьку і радянську сторони), які відіграли чималу роль у роздмухуванні польсько-українського військово-політичного протистояння⁴.

Як відомо, становище українського і польського народів напередодні вибуху Другої світової війни було неоднаковим. Поляки з 1918 р. мали визнану світом національну державу — Другу Річ Посполиту, реальним репрезентантом якої в роки гітлерівської окупації більшість з них вважали еміграційний уряд В.Сікорського у Лондоні й підвладні йому збройні формування, насамперед Армію крайову⁵. Натомість розчленована Україна, яка опинилася в епіцентрі бойових дій різних супротивних армій, залишалася не суб'єктом, а об'єктом історії. За володіння українськими землями змагалися, крім СРСР і Німеччини, а також Угорщина, Румунія, Польща, які володіли частиною цих теренів до Другої світової війни⁶.

Зрозуміло, що західні українці з образою згадували повоєнні переслідування польської влади і політикуму. Як відомо, в межах відродженої Польщі опинилося 5–5,5 млн українців, яких влада не толерувала. Бельведер не виконав зобов'язань перед Антантою, яка підтримала приєднання Польщею західноукраїнських земель, а також ухвал Ризького мирного договору 1921 р. з радянськими Росією та Україною щодо задоволення національно-культурних прав українців⁷. У 20-і рр. влада розпочала наступ на Православну церкву на Холмщині під прикриттям нібито усунення наслідків неправомірної ліквідації 1875 р. унії (Холмської греко-католицької єпархії) російською адміністрацією. Власне у міжвоєнний період Православна церква вже не проводила політики русифікації, а відстоювала духовні запити українців і білорусів. Чи не тому з 389 православних храмів, що діяли на Холмщині у 1914 р., залишився лише 51; 149 церков переобладнано на римо-католицькі костели, 111 замкнено, 79 знищено. Найбільше сплюндровано святинь у 1938 р. Православним священикам, які залишилися, заборонили правити українською мовою Служби Божі. Монастирські землі й ліси передали міністерству лісів і державних маєтків Польщі. На захист більше 250 тис. православних холмщаків виступили провідники Автокефальної православної і Греко-католицької церков. Зазнали переслідувань й просвітяни місцевих «Рідних Хат», окремі діячі Компартії Західної України і Компартії Західної Білорусії. В сільське господарство активно впроваджувалося польське осадництво. Фактично влада впроваджувала програму денационалізації всіх складових суспільно-політичних і соціально-економічного життя⁸.

Зауважимо, що українське підпілля на Холмщині та Підляшші, на відміну від Надсяння, було нечисленним. Перші боївки

української самооборони виникли на початку 1943 р. Зокрема, у травні того ж року польським акціям проти місцевого населення протидіяла боївка «Карпа» (П.Пилипчика, загинув 21 грудня 1944 р.). Дещо пізніше з Волині прибув підрозділ УПА «Ягоди» (М.Лукашевича), який складався з утікачів з Холмщини. Обидві ці структури об'єднано в сотню під команду «Ягоди», яка відійшла для подальшого вишколу і поповнення на Волинь. Там командування УПА-Північ її назвало I Хомською сотнею УПА. У квітні 1944 р. сотня вступила у бій проти німецької панцерної дивізії під с. Набруж. У 1944–1945 рр. повстанські відділи регіону були об'єднані в Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів», який підпорядковувався Воєнній окрузі УПА 6 «Сян» у Закерзонському краї (командир В.Левкович, нині мешкає у Львові)⁹.

На поліетнічному Підляшші, де проживало немало білорусів і навіть литовців, підпільна структура ОУН і УПА була дуже слабою. У 1944–1946 рр. там діяли нечисленні підпільні структури надрайону ОУН «Левада» (три райони на Володавщині й один у повіті Біла Підляська), що спершу підпорядковувалася Крайовому Проводу ОУН Волині, а з кінця 1944 р. III Холмсько-Підляській окрузі ОУН Закерзонського краю¹⁰. Це пояснювалося низькою національною свідомістю підляшуків, серед яких було багато т. зв. «калакутів» — людей, що змінили свою віру, — з православних перейшли в римо-католицький обряд. Про таких в одному з політичних звітів ОУН за 1946 р. згадувалося: «Чомусь в тому терені прийнято так, що як хто змінить свою віру, відразу уважають його і він сам так себе числить, що змінив рівнож свою національність. Вони вдають з себе гарячих патріотів (у тому випадку польських) ще більше, як правдиві поляки. До українського населення вони зокрема відносяться ворожо, намагаються намовити інших, щоби змінили свою віру, перед загалом говорять по польськи, натомість в себе в хаті по українськи, тому що польська мова справляє для них трудність... Дітей своїх вчать зразу з малої дитини говорити по польськи... Нема ні одного українського села, де би не було «перекинчиків». До УПА найгірше відносяться переселенці з-за Буга, хоча й в дійсності трудно знайти поляка, котрий щиро відносився до нас. Натомість до АК польський загал відноситься щиро»¹¹.

Бойову і агітаційно-пропагандистську діяльність УПА підтримало українсько-білоруське населення Берестейщини і Пинщини. Пробудженню їх національної свідомості сприяла діяльність українських шкіл і культурно-освітніх товариств, українського

театру (Брест), які були створені на початку радянсько-німецької війни. Тоді ж Українська автокефальна православна церква висвятила єпископа у Бересті й архієпископа у Пинську. В липні 1941 р. було навіть укладено військовий союз Поліської Січі з Білоруською Самообороною. На початку 1944 р. до рівненської Воєнної округи «Заграва» входили надрайони «Болото» (Пинський район), «Гало» (Столинський і Давидгородський райони). У північноволинській Воєнній округі «Гроно» знаходився Берестейський надрайон. Як свідчать документи і студії сучасних науковців, УПА завжди з повагою ставилася до білорусів, їх державно-політичних планів¹².

Націоналістична опозиція викликала інколи повагу навіть в опонентів — представників радянських органів, червоноармійців (спостерігався інколи й зворотній процес). Один із командирів відділу УПА «Вовки» так згадував вересневі події 1944 р. на Холмщині: «Дезертирів з ЧА (Червоної Армії — Авт.) чим раз більше. Знов задержуємо трьох. Це теж волиняки. Їх силоміць забрали до армії й щойно з фронту вдалося втекти. Оповідують, що таких як вони буде переходити багато більше. Хто зна чи це не спричинить заломлення фронту. Пополудні в цю частину села (Теребінь — Авт.), де ми квартируємо, приходять двох червоноармійців. К-р Карпо дає наказ їх не чіпати. Такий наказ маємо з вищого проводу. Вбивати можемо лише енкаведистів і партійців, а звичайних червоноармійців тільки тоді, коли він кинеється на нас»¹³.

Хотілося би також наголосити, що задовго до трагедії поляків на Волині 1943 р. польські боївки започаткували масове нищення українців Холмщини і Підляшшя. На думку Ю.Макара, це були справжні акти етноциду, що характеризувалися плановим палінням сіл і поголовним вирізанням тамтешніх українців¹⁴. Лише в Грубешівському повіті в травні 1943 — травні 1944 рр. зруйновано 52 села, в яких вбито майже 4 тис. українців¹⁵.

У цей драматичний час провідники ОУН, УПА та АК зробили декілька спроб щодо порозуміння, координації військово-політичних зусиль анти тоталітарних сил. Зокрема, в збірці документів ОУН у Нью-Йорку виявлено чернетку машинопису початку 1946 р. «Думки в справі урегулювання польсько-українських відносин та в справі організації спільного визвольного фронту», в якій підкреслено: «Польсько-українська ворожнеча й боротьба є шкідливі інтересам обох наших народів, а корисні тільки для наших ворогів-окупантів перед тим німецько-гітлерівських, а тепер — московсько-большевицьких імперіалістів. У теперішньому положенні під

спільно московсько-більшовицькою окупацією, найглибший інтерес визвольної політики наших обох народів вимагає від нас спільного визвольного фронту проти спільного ворога — окупанта». У ухвальній частині документа стверджено необхідність створення у Східній Європі «системи правдивого західноєвропейського демократичного ладу, опертого на засаді самовизначення народів і волі людських спільнот і одиниць». Висловлювалася також надія, що «спірне питання польсько-української границі буде вирішене у майбутньому між урядами польської та української держави дорогою приязного порозуміння»¹⁶.

Власне з метою «вирішення» українського питання на пограниччі Польщі розпочато етнічну санацію цих теренів. Юридичною підставою до цього стала Угода від 9 вересня 1944 р. між Польським комітетом національного визволення та урядами УРСР, БРСР і Литовської РСР. Масові депортації українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини і Підляшшя 1944–1951 рр. здійснені за згоди союзників антигітлерівської коаліції, координації зусиль СРСР і прорадянських режимів Польщі й Чехословаччини¹⁷. Наприкінці Другої світової війни, за тогочасної геополітичної ситуації у Східній Європі, їх уникнути було неможливо. Загалом депортацію українців із цього терену можна умовно поділити на три етапи. Перший — від жовтня 1944 р. до липня 1945 р. в УРСР, який більшість польських і частково українських авторів охарактеризували як відносно добровільний. Другий — від вересня 1945 р. до листопада 1946 р., коли переселення в УРСР здійснювалося за участю війська та інших репресивно-силових структур Польщі. Третій — від квітня до жовтня 1947 р., коли в ході операції «Вісла» польська влада брутально депортувала холмщаків на північно-західні землі Польщі, звідки виселено німців. Зауважимо, що на території Надсяння і Лемківщини другий етап в основному завершився у липні 1946 р., а третій — у липні 1947 р. Жертвами переселенсько-депортаційних акцій 1944–1947 рр. стало більшість українців Надсяння, Лемківщини, Холмщини та Підляшшя.

Аналіз спогадів і звітів органів влади дає підстави стверджувати, що лише для соціально незахищених (недавніх сим патиків КПЗУ) і громадян лівих поглядів (малоземельних і безземельних; тих, хто втратив житло і худобу та ін.) переселення наприкінці 1944 — першій половині 1945 рр. носило відносно добровільний характер. Вказана категорія людей повірила агітаційно-пропагандистським заходам польської цивільної і військової адміністрації,

у складі яких служило чимало функціонерів НКВС і місцевих комуністів, почасти українців і білорусів. До термінового виїзду спонукали регулярні рейди-грабунки новоствореної польської міліції, а також мобілізація до Армії Людової чоловіків 1921–1924 рр. народження, яку населення Холмщини бойкотувало. Неможливо було жити й у селах, які знищувало польське підпілля у першій половині 1944 р. На цьому етапі підпілля ОУН і УПА (особливо в північних повітах) не протидіяло переселенським акціям, зважаючи на жалюгідний побут, прорадянські політичні симпатії частини цих людей, а також насиченість району польськими і радянськими регулярними частинами, підрозділами НКВС. Щоправда, цей етап «евакуації» з боку влади проходив загалом неорганізовано: не вистачало вагонів, які, до того ж, приходили нерегулярно, що робило неконтрольованим процес транспортування людей. Радянофільські настрої підживлював план керівництва УРСР, який полягав у тому, щоб провести новий кордон, що захопив би регіон довкола Холма. М. Хрущов намагався переконати Й. Сталіна до створення Хомської обл. УРСР, посилаючись на той факт, що більшість населення регіону становили українці, який постійно переслідували поляки. Як тільки у липні 1944 р. Червона армія ввійшла в прикордонну зону, було організовано своєрідні «плебісцити», написання листів місцевих українців до Києва і Москви щодо приєднання Холмщини до УРСР¹⁸. Оскільки вказаний план у Кремлі не схвалили, це спричинило протести частини українців цього регіону.

Українське підпілля намагалось протидіяти депортаціям співвітчизників. В одному з інформаційних теренів за лінією Керзона за листопад 1945 р. стверджено: «Студений вітер, перший сніг покрив землю, довкруги в лісах реве худоба, плачуть маленькі діти, а над ними свищуть кулі й розриваються стрілька гранатометів. Це відбувається у нас «дальше», без перерви «добровільне» виселення. Це батько Сталін і з його ласки «уряд» української радянської держави опікується так своїми «єдинокровними братами», гонять, стріляють, виганяють, грабують, б'ють, ломлять руки й пальці, б'ють маленьких дітей, щоб підписували заяви — «добровільного виїзду» до своєї батьківщини — проклятої, злісної радянської мачухи — опиріці... Ціла Перемищина перемінилася в правдивий фронт і одне велике пожарище... одному селі на Підляшші, як подано в тереновому звіті, селяни поклялися на шосі перед автами і заявами щоб їх постріляли, а таки не поїдуть»¹⁹.

Після закінчення Другої світової війни переселення українців повністю набуло ознак насильницького, оскільки польська влада залучила до цього процесу військо. У березні 1946 р. до Грубешівського, Томашівського і Влодавського повітів скеровано репресивно-каральні структури, які в середині липня в основному закінчили переселенську акцію. До кінця року проведено ще декілька спроб виселити втікачів-холмцаків із СРСР, насамперед південно-українського регіону. Як відомо, українців Холмщини, крім Волинської і Ровенської областей розселяли на сході і півдні України — переважно Запорізькій, Дніпропетровській, Херсонській, Одеській, Миколаївській областях, де не вистачало робочої сили, а також було вільне житло, яке залишилося після депортацій у 30–40-і рр. тисяч родин з німецьких, грецьких, кримсько-татарських, болгарських, польських і єврейських поселень²⁰. Окремі переселенці, що мали російське або наддніпрянське коріння, прагнули виїхати подаль від прикордоння — на схід України або до Росії. Найбільше родин на півдні прийняла Запорізька область, яка асоціювалася для багатьох зі славними козацькими традиціями. Однак на новому місці переселенців загнали у відроджені колгоспи, усупільнено більшість їх коней, корів, підвод, соломорізок, плугів, борон. Однак основна маса переселенців так і не могла соціально адаптуватись у радянсько-комуністичну дійсність. Цьому сприяло ігнорування владою релігійних відправ, степовий клімат, постійний брак води і фуражу. Окремі керівники колгоспів стимулювали самовільний виїзд «евакуйованих» якщо не на Холмщину і Надсяння, то в західні області, поближче до рідних теренів, де ще не відчувалися наслідки голоду 1946–1947 рр.²¹. Як відомо, у західних областях колективізацію проведено лише у 1948–1949 рр. До цього часу в західному районі УРСР репресовано і депортовано тисячі селян, симпатиків УПА, які брали участь у збройній антикомуністичній боротьбі. У 1946–1948 рр. посилювалися позаекономічні методи наступу на депортованих одноосібників — залякування, шантаж і нове виселення у табори і спеціальні поселення Сибіру. Водночас республіканські місцеві партійно-радянські органи Волинської і Ровенської обл. підігрівали ворожнечу між українцями-переселенцями з Холмщини і Пряшівщини (Чехословаччини) з однієї, і між переселенцями в цілому і корінним населенням з іншої. 9 тис. переселенців з Пряшівщини загрузли у побутові проблеми і тому були політично неактивними²².

Частину українського населення Підляшшя влада помилково (а в деяких випадках свідомо) зарахувала до білоруської національності, а тому переселила їх в 1945–1946 рр. до Білоруської РСР, з якою була заключена аналогічна з Українською РСР угода про евакуацію. До соціально неактивної білоруської меншини на «понімеччиних землях» польське керівництво поставилося толерантніше й переселило їх незначну частину²³.

Нова польська влада намагалася теж якнайшвидше асимілювати депортованих — розпорошувала українські сім'ї, щоб вони не створювали компактних національних груп і їхня кількість не перевищувала 10% жителів сіл; українців також заборонено розселити у зоні 50 км від сухопутного і 30 км від морського кордонів. Чи не найскладнішою проблемою, з якою зіткнулися переселенці після прибуття на нове місце проживання, стала відсутність належних умов для облаштування господарств. Зокрема, в Ольштинському воєводстві, куди переселено більшість українців — не вистачало вільних незнищених житлових і господарських будівель, які залишили німці (кожне третє господарство вимагало капітального ремонту). Надані владою кредити не відповідали масштабам і темпам відбудови. Ситуацію дестабілізували й агенти, яких серед переселенців вербували польські спецслужби для підривної діяльності в українському середовищі. Все це сприяло тому, що відразу розпочався процес самовільного повернення холмщаків на свої землі, який частково легалізовано лише в 1956–1957 рр.²⁴.

Зрозуміло, що у час brutальних депортацій неоднозначним було й сприйняття українцями самої Батьківщини. Як свідчать численні спогади надсянців, лемків і холмщаків, лише їх незначна частина говорила про тогочасну Україну, радянську дійсність без іронії. Власне про радянську Україну говорили, як про: так званий «рай», «родіну», «чужину», «совети», «советську сторону», СРСР, УРСР, де править «більшовицька орда», «московські знайди», «червона мітла», «москалі». Втім, значно тепліше, з ностальгією згадували Україну жертви акції «Вісла» 1947 р., які були депортовані на північ Польщі. Тому справді щиросердечною і об'єктивною є думка уродженки Ярослава (1929 р. н.) Дарії Наєнко-Вергун про те, що «Україна для одних стала матір'ю, для інших — мачухою»²⁵.

Наслідки brutально проведених депортацій 1944–1946 рр. і особливо операції «Вісла» 1947 р. створили не лише етнокультурні проблеми для депортованих українців, але політичні, духовні,

господарські наслідки для польського соціуму, яке втратило багате поліетнічне середовище, фахівців-господарників, об'єкти сакрального мистецтва польсько-українсько-білоруського пограниччя. Холмщина практично була полонізована. Волинь втратила більшість поляків і всіх чехів.

Вказана студія ще раз підтвердила, що українська національна свідомість, український визвольний чин у час міжетнічного протистояння був логічним протиставленням спробам міжвоєнної і «народної» Польщі поглинути західноукраїнські землі, заперечити окремішність української нації. Водночас, українська національно-соборна свідомість формувалися у ході конфронтації із загальноросійською (радянською) свідомістю, з уявленням, що українці є частиною російського (радянського) народу. Правдою історії є і те, що українці й тоді і раніше не робили спроб завоювати польські землі, а всі польсько-українські конфлікти, зокрема й у новітню добу, відбувалися на українській території, а не на теренах етнічної Польщі. Нині науковці та політики повинні робити все, щоб негативні стереотипи, які утвердились у масовій свідомості обох народів, якнайшвидше зруйнувати.

¹ Див.: Майборода О. Проблема методу в етнополітичному прогнозуванні / О. Майборода // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України: Збірник наукових праць. — К., 2007. — Вип. 34. — С. 7–13.

² Див.: Зашкільняк Л. Невідома війна: українсько-польські стосунки на Волині та у Східній Галичині в 1939–1944 роках / Л.Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2008. — Вип. 16. — С. 486–491; його ж. Українсько-польські стосунки в ХХ столітті: історіографічні аспекти / Л.Зашкільняк // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. — Львів, 2005. — Вип. 13. — С. 3–22.

³ Напівправа, брехня чи провокація // День. — 2010. — 23–24 квітня.

⁴ Там само.

⁵ Partacz Cz. Kwestia Ukrainńska w polityce Polskiego rządu na uchodźstwie i jego ekspozytur w kraju (1939–1945) / Cz. Partacz. — Koszalin, 2001. — S. 289–397.

⁶ Україна: політична історія. ХХ — початок ХХІ ст. / Редкол.: В. Смолий, Ю. Левенець (співголови) та ін. — Київ, 2007. — С. 586–594; 616–646; 665–689; 832–835; 843–848; Литвин В. Україна в Другій світовій війні (1939–1945). — Київ, 2004. — С. 7–24, 366–374.

⁷ Ukraińcy w najnowszych dziejach Polski (1918–1989) / [pod red. R. Drozda]. — Słupsk; Warszawa, 2000. — Т.1. — С. 224.

⁸ Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття: історико-політична проблематика / Ю.Макар. — Львів, 2003. — С. 18–23; його ж. Мартиролог Української православної церкви Холмщини і Підляшшя / Ю.Макар // Українознавство. Календар — щорічник 2003. — К., 2002. — С. 157–158; Винниченко І. Українці Берестейщини, Підляшшя і Холмщини в першій половині ХХ століття. Хроніка подій / І.Винниченко. — К., 1997. — С. 29; / Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи) / Є.Пастернак. — Вінніпег; Торонто, 1989. — С. 124, 158, 184.

⁹ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 39. Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали) / [ред. П.Потічний, упор. П.Потічний, С.Шпак, Є.Штендера]. — Торонто; Львів, 2003. — С. 7–12.

¹⁰ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 39. — С. 12–13, 944–945.

¹¹ Там само. — С. 609–610.

¹² Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В.Косик. — Львів; Нью-Йорк; Париж, 1993. — С. 277; Літопис УПА. Волинь і Полісся. УПА та запілля 1943–1944. — Док. і мат. — Київ; Торонто, 1999. — Т. 2. — С. 588–589; Валахович І. Підпілля ОУН на території Білорусі / І.Валахович // Військово-історичний альманах, 2002. — К., 2002. — С. 58–61; Кукурудза А. Упівські загони на Берестейщині та Пинщині / А.Кукурудза // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / [упор. і відп. ред. Ю.Сливка]. — Львів, 2004. — С. 121–125.

¹³ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 39. Тактичний відтинок УПА 28-й «Данилів»: Холмщина і Підляшшя (Документи і матеріали) / [ред. П.Потічний, упор. П.Потічний, С.Шпак, Є.Штендера]. — Торонто; Львів, 2003. — С. 66.

¹⁴ Макар Ю. Холмщина і Підляшшя в першій половині ХХ століття / Ю.Макар. — Львів, 2003. — С. 50.

¹⁵ Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінецьчина, Холмщина і Підляшшя. Історико-мемуарний збірник. — Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1989. — Т. 2. — С. 655–656.

¹⁶ Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939–1947 / В.Сергійчук. — С. 560–562.

¹⁷ Цепенда І. Українсько-польські відносини 40–50-х років ХХ століття: етнополітичний аналіз / І. Цепенда. — Київ, 2009. — С. 58–203; Зашкільняк Л. Політика польської влади щодо українців у 1944–1947 рр. / Л. Зашкільняк // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. — Вип. 2: Депортації 1944–1951. — Львів, 2007. — С. 165–171.

¹⁸ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / В.Сергійчук. — Тернопіль, 1996. — С. 145–151.

¹⁹ Сергійчук В. Український здвиг: Закерзоння. 1939–1947 / В.Сергійчук. — Київ, 2004. — С. 501–502.

²⁰ Див.: Магочій П. Історія України / П.Магочій. — Київ, 2007. — С. 490–498.

²¹ Пронь Т. Переселення українського населення з Польщі на південь України в 1944–1946 рр. (на матеріалах Миколаївської та Херсонської областей) / Т. Пронь // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Зб. ст. / [відп. ред. В.Даниленко]. — Київ, 2005. — Вип. 9. — С. 269–282; Сінкевич С., Покачалова А. Становище переселенців із Польщі на теренах Херсонської області УРСР в 1944–1946 роках (за архівними матеріалами) // Південний архів. Історичні науки. — Херсон, 2002. — Вип. 9. — С. 74–75; Кіцак В. Депортовані з Польщі українці: результати першого етапу входження в соціум та економічного пристосування / В.Кіцак // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2. Депортації 1944–1951. — Львів, 2007. — С. 90–103; Гонтар Т. Роль місцевих органів влади в організації депортації українців з Польщі до УРСР у 1944–1946 рр. / Т. Гонтар // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2. Депортації 1944–1951. — Львів, 2007. — С. 81–89; Данилиха Н. Проблема забезпечення житловими і господарськими приміщеннями українців із Польщі в УРСР у 1944–1950-х рр. (На матеріалах західних областей України) / Н.Данилиха // Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість. Вип. 2. Депортації 1944–1951. — Львів, 2007. — С. 104–125.

²² Сорока Ю. Переселення українців з Чехословаччини в західні області УРСР у повоєнні роки / Ю.Сорока // Історія України: маловідомі імена, події, факти. Вип. 14. — Київ, 2001. — С. 142–149.

²³ Pisuliński J. Przesiedlenie Ludności ukraińskiej z Polski do USRR w latach 1944–1947 / J.Pisuliński/ — Rzeszów: Wyd. Uniwer. Rzeszowskiego, 2009. — S. 537–540.

²⁴ Drozd R. Postępowanie polskich władz komunistycznych wobec Ukraińców w latach 1944–1956 / R.Drozd // Władze komunistyczne wobec Ziemi Odzyskanych po II wojnie światowej / [pod red. S. Lacha]. — Słupsk, 1997. — Słupsk. — S. 229–240; Drozd R. Ukraińcy na Pomorzu Zachodnim w latach 1947–1952 / R.Drozd // Problemy Ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji «Wisła» 1947 roku / [pod red. W.Mokrego]. — Kraków, 1997. — S. 49–58; Drozd R. Ukraińcy w Polsce 1944–1947 — losy, postawy, nastroje / R.Drozd // Akcja «Wisła» / [pod red. J.Pisulińskiego]. — Warszawa: IPN, 2003. — S. 64–81.

²⁵ Депортації. Західні землі України кінця 30-х — початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 3 / [упор. Ю.Сливка, М.Литвин, О.Луцький та ін. — Львів, 2002. — С. 115.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Азізян С. — журналіст, член НСЖ України, здобувач відділу національних меншин ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Аникин В. — доктор політичних наук, доцент, провідний науковий співробітник Інституту європейської інтеграції та політичних наук Академії наук Молдови.

Войналович В. — доктор політичних наук, професор, провідний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Геник М. — доцент кафедри політології Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника.

Дем'яненко Б. — докторант ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, декан історичного факультету ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди».

Євтух В. — член-кореспондент НАН України, доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Жовківська Г. — аспірантка кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Зварич І. — доктор політичних наук, професор Прикарпатського національного університету ім. Василя Стефаника.

Калакура О. — доктор політичних наук, провідний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Ковач Л. — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Кочан Н. — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Красівський О. — доктор історичних наук, професор Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Кучабський О. — доцент Львівського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Ляшенко О. — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.

Макаренко Н. — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Марчук Н. — аспірантка відділу національних меншин ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Николаєць Ю. — доктор історичних наук, старший науковий співробітник ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Панасюк Л. — кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільно-політичних дисциплін і правознавства Київського міського педагогічного університету ім. Б.Грінченка.

Панчук М. — доктор історичних наук, професор, зав. відділом національних меншин ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Рафальський О. — доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник ІПіЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України.

Ярошенко М. — кандидат історичних наук, доцент, декан Ізмаїльського факультету Одеської національної морської академії.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Випуск 2 (46) березень-квітень

Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура SchoolBookC. Друк офсетний.
Умовн. друк. арк. 16,68. Обл.-вид. арк. 16,31.
Підписано до друку 30.04.2010. Зам. №
Наклад 300 прим.

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса НАН України
01011, Київ-11, вул. Кутузова, 8; тел.: 285-73-11

Друк ТОВ «Видавництво Дельта»
04071, м. Київ, вул. Прирічна, 37, к. 145
Свідоцтво про реєстрацію № 2044 від 23.12.2004
тел./факс: (044) 463-49-47
e-mail: delta_vidav@ukr.net